M.F. Fpl. G. 35. 1993. Kn. 1–4.
II
431 267 III
1994-03-28

АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА
1
1993

Редакцията на „Археология“ приема за обсъждане материалите, представени **на български език** в 2 екз. (*текст и научен апарат*) на машина (страница от 30 реда по 66 удара) с **качествени** за отпечатване *образи, списък на образите* (2 екз.) и *резюме* (3 екз.). Преводи на материалите от чужд на български език и преписване на машина редакцията не извършва.

La rédaction d'Археология accepte les matériaux pour être examinés, présentés **en langue bulgare** en 2 ex. (*texte et appareil* scientifique) dactylographiés (page de 30 lignes — 66 frappes), accompagnés de *figures* propres à être imprimées, *liste des figures* (2 ex.) et *résumé* (3 ex.). La traduction en bulgare et les textes dactylographiés doivent être assurés par l'auteur.

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA POZNAŃ

431267 II / 35 / 1993

На корицата

Фрагмент от стеатитова икона. Царевец, края на XI—XII в. Исторически музей, Велико Търново

Снимка П. Минчев

Sur la couverture

Fragment d'une icône de stéatite. Carevec, la fin du XIe—XIIe s. Musée historique de Veliko Tărnovo

Photo P. Minčev

© Археологически институт и музей при БАН
1993

Bibl. UAM
W Qu

АРХЕОЛОГИЯ ISSN 0324-1203

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Год. XXXV
1
1993

Новооткрити паметници на дребната пластика от XI—XII в.

НИКОЛАЙ ОВЧАРОВ

В настоящата обзорна статия ще се спрем на няколко интересни и важни от изкуствоведска гледна точка паметника, открити при археологически разкопки през последните години. Всички те се отнасят към класическия период на византийското изкуство — XI—XII в.

Сребърен кръст-енколпион от Велики Преслав

Този великолепен екземпляр бе открит при проучването на големия аристократичен комплекс южно от Дворцовата църква на втората българска столица. Той представлява типичен нагръден реликвиар от сравнително качествено сребро. Оцеляла е предната половина на кръста, силно деформирана от натиска на насипа. В сегашния си вид той е висок 0,06 м. Рамената му са закръглени и в тях е гравиран растителен орнамент. В самия център на кръста е оформен медальон с бюстово изображение на светец. За разлика от орнаментите в рамената човешкото изображение е изпълнено релефно.

Идентифицирането на светеца не буди съмнение. Надписът на гръцки език около бюста показва, че е представен св. Георги. На иконографията на този светец е посветена значителна литература[1]. Неговото изобразяване води началото си от ранното християнство, но първите запазени образи са чак от IX в. Първият исторически оформил се тип на св. Георги е като мъченик с кръст в дясната ръка. В някои случаи той е облечен съвсем семпло — с хитон и изцяло обгърнала го мантия, докато в други е с богати патрициански дрехи[2]. Обикновеният мъченически тип е най-характерен за периода IX—X в., докато патрицианският тип се появява към втората половина на X — началото на XI в.[3] Интересна разновидност е изобразяването на светеца в патрициански дрехи и орантна поза, свързано с неговата функция на застъпник за целия човешки род[4].

Към втората половина на XI в. във византийското изкуство се достига до образа на св. Георги като воин — последна фаза в неговото развитие[5]. Сребърният кръст от Велики Преслав показва преходна форма в утвърждаването на воинския тип. Заключеният в централен медальон релефен образ вече представя светеца с всички бойни атрибути — ризница с продълговати пластинки и дълги нараменници, късо наметало, малко метателно копие и кръгъл орнаментиран щит. В стилово отношение обаче изображението гравитира към византийското изкуство от X—XI в. Тялото на светеца е масивно, добре сложено и пропорционирано. За съжаление лицето е унищожено, но добре се вижда прическата. Косите плавно се спускат около главата. Все още липсва маниерното представяне на аристократичната фризура с многобройни еднакви кичури.

Образът на св. Георги в медальон вече предлага известна хронология. Бюстовите медальонни изображения на светци (главно от сребро и емайл) са характерни най-вече за X—XI в., докато през XIII—XIV в. почти изчезват[6]. По подобен начин са показани образите на Христос и Богородица върху един сребърен кръст от колекцията на Валтерс арт галери (втора половина на X в.)[7]. Много близки аналогии с бюстовото изображение на св. Георги от Велики Преслав се откриват в два паметника от руските музеи. Единият от тях е голям бронзов кръст от Новгород, върху чиито рамене са гравирани релефни медальони с образи на светци воини. Смята се, че този кръст се отнася към средата на XI в. и е бил изработен по модел от скъпоценен метал[8]. Другият е т. нар. шлем на княз Ярослав Всеволодович. В горната част на шлема са гравирани четири бюстови образа, единият от които е на св. Георги. Определена е датировката на паметника — средата на XII в.[9] Твърде важни са и някои паралели със средновековни ювелирни произведения от Грузия (Георгия). Изображението на св. Георги от Велики Преслав е напълно сходно с образите от сребро върху обковка на икона на Богородица и върху голям олтарен кръст (съответно от Лабехина и Харагули), съхранявани в Музея на грузинското изкуство в Тбилиси. Датировката на тези паметници е в рамките на XI в. За уточняване на иконографския преход е забележителна една сребърна обкова на ръкописна книга от Цвирми — Хобени (също в Музея на грузинското изкуство). Там са показани четири бюста на военни светци и архангели. Докато всички държат в десните си ръце копия, само двама имат в другата ръка щитове, а останалите благославят с нея[10]. Датировката на тази обкова е края на X — началото на XI в., т. е. времето на най-голямо разпространение на комбинираните типове. На базата на приведените примери най-вероятната датировка на кръста с изображение на св. Георги от Велики Преслав се очертава средата на XI — средата на XII в.

Известно конкретизиране на хронологията може да дадат формата и орнаментът върху раменете на кръста. Подобен сребърен кръст с близък орнамент и медальони се открива върху голям „йерусалим" (малък модел на известния храм) от Новгород (средата на XII в.)[11]. Волутите от преславския кръст са идентични с тези на реликвиара от Аахен, който се отнася към средата на XI в.[12] От своя страна тези декоративни украси са в пряка зависимост от орнаменталната символика на Средна Азия и Сасанидски Иран[13].

Иконографията на св. Георги като воин има своите дълбоки социални причини. Вече проследихме нейното развитие до XI в. Краткотрайното величие на Византия е смесено от военни поражения и загуба на политически престиж. Едва в края на столе-

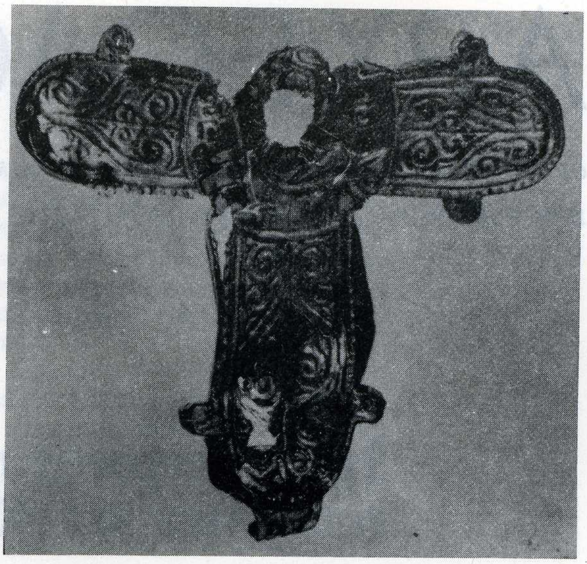
1

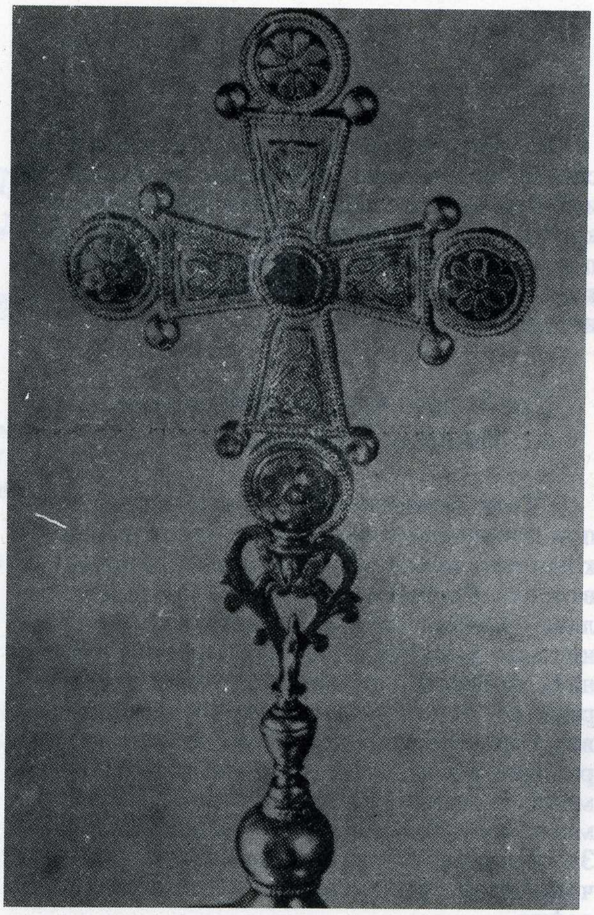
2

● Обр. 1. Сребърен кръст-енколпион с бюстово изображение на св. Георги. Fig. 1. Croix-encolpion en argent avec l'image de saint Georges en buste
● Обр. 2. Сребърен „йерусалим" от Новгород (XII в.). Fig. 2. Un „Jérusalem" en argent de Novgorod (XII^e s).
● Обр. 3. Св. Георги в алабастрова икона от Пловдив (XII в.). Fig. 3. St. Georges sur une icône d'albâtre de Plovdiv (XII^e s).
● Обр. 4. Портативна каменна икона от Пловдив (XII в.). Fig. 4. Icône en pierre portative de Plovdiv (XII^e s).

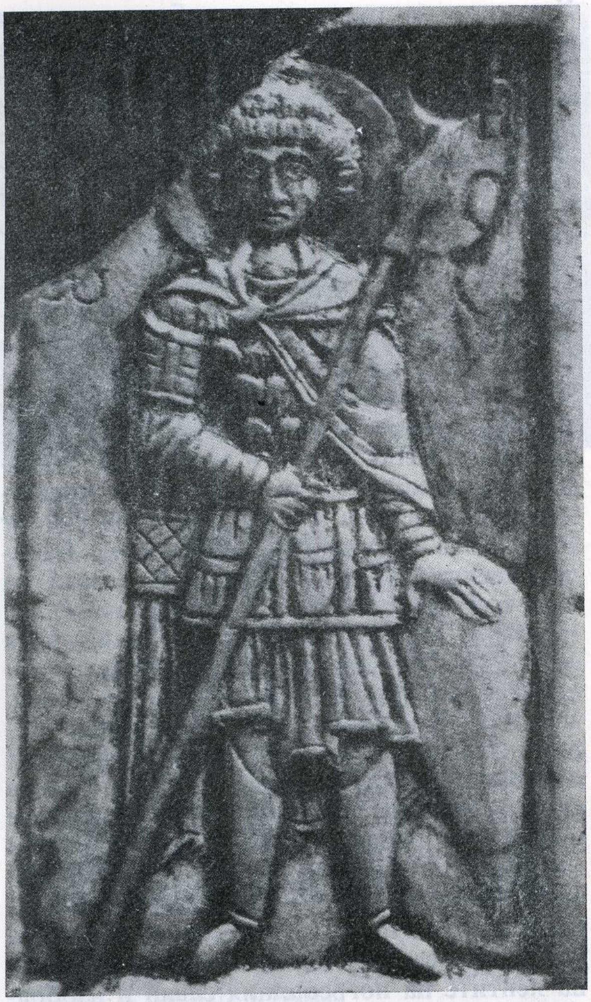

3

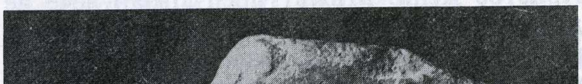

4

тието държавният авторитет е възстановен донякъде. Но това става за сметка на известно отстъпление от линията на централизираната власт по отношение на военната върхушка и все по-важните наемнически части. Оттук се издига значително ролята на военните светци като покровители. Типичен е примерът със св. Георги. Той влиза в състава на лейбгвардията, охраняваща Христос и Богородица (респективно императора и Византия)[14]. Всъщност едва сега св. Георги става военен светец в пълния смисъл на думата. Именно в качеството си на такъв покровител и застъпник той е изобразен върху преславския кръст.

„Възкресението на Лазар" в портативна каменна икона от Пловдив

В колекцията на Археологическия музей в Пловдив се съхранява интересен паметник на средновековната малка пластика. Става дума за част от каменна икона (стеатит?) с изображение на „Възкресението на Лазар". Днес от нея се е запазил долният ляв ъгъл с размери 0,05 × 0,06 м. Повърхността на предмета е покрита с боя, от която са оцелели незначителни следи. Паметникът е изработен от много мек камък с белезникав цвят. Поради това изобразените фигури са доста изтрити, като някои подробности от чертите на лицата и дрехите са изчезнали.

В сегашния вид на фрагмента се виждат три фигури. На дясната страна е изобразен мъртвият Лазар, увит в погребален саван. Той е изправен в отвора на скалната гробница, предадена в християнската традиция като схематизиран античен храм (едикула)[15]. Това е отзвук от стария еврейски погребален обичай за мумифициране на мъртвите и полагане в скални гробници. По-късното показване на пещерата като класически храм е отклонение от писменото предание, появило се след иконографското оформяне на сцената в VI в.[16] Под краката на Лазар е означен полукръгъл детайл — капакът на гробницата.

Непосредствено пред гробницата е изобразена втората човешка фигура. Тя е на млад мъж, явно не светец (липсва нимб), облечен в къса, богато украсена туника. С лявата си ръка той развива лентата на савана, в който е увит Лазар, а с дясната придържа към лицето си кърпа. Мъжът е показан в експресивно движение — обърнат надясно, той бяга от отворения гроб.

Третата фигура е бюстово изображение на жена, изпълнено в най-долната част на фрагмента до самата рамка. Макар образът да е силно пострадал, добре се вижда, че жената е облечена в мафорий, чиято качулка пада ниско над челото. Тя е приведена, двете ръце са молитвено протегнати напред. За съжаление там иконата е счупена и не може да се открие обектът на молитвата.

И трите фигури са скулптирани отлично, въпреки че размерите им са много дребни. Показани са в детайли гънките и украсата на дрехите, фините черти на лицата. Особено добре се е съхранило лицето на жената, изпълнено в най-добрата византийска традиция. Не са представени никакви подробности от ландшафта. Човешките фигури сякаш плуват в пространството, без да стъпват върху реална повърхност. Всичко говори за дълбокия символизъм на сцената, при което художникът не набляга на обкръжаващите детайли, а акцентира на психологическото напрежение у персонажите. Грубата рамка още един път подчертава лаконичността на изобразеното действие. Тя дори отрязва долната част на женската фигура.

Идентифицирането на описаната композиция с евангелската сцена „Възкресението на Лазар“ не буди никакво съмнение. Този епизод е отразен единствено в Евангелието на Йоан (11, 1—45). Той се подразделя на три главни картини. Лазар е обичан от Христос, но заболява от тежка болест. Двете му сестри, Марта и Мария, съобщават вестта на Исус, който веднага тръгва за Византия. Той не спира пред увещанията на учениците си, предупреждаващи го за опасностите. Христос пристига във Витиния четири дни след като Лазар е починал и веднага се отправя към неговата гробница. Там протича основното смислово действие на епизода — Божият син протяга ръка към пещерата и възкресява мъртвия, а намиращите се наоколо евреи повярват в неговата същност на Месия. Ефектът на Лазаровото възкресение е предварително обмислен — болестта не е смъртоносна, но Христос предизвиква смъртта, за да може да извърши чудото и да убеди околните в своята божественост. „Възкресението на Лазар“ се разглежда като едно от най-важните Деяния на Исус, подготвящо самото негово Възкресение[17].

Епизодът е сред любимите в християнското изкуство и е често интерпретиран от него (главно в цикъла „Дванадесетте празници на Исус Христос“)[18]. В развитието на сцената се наблюдават три основни типа, характерни главно за източнохристиянското изкуство. Освен това могат да се отделят няколко последователни хронологически етапа.

До VI в. схемата е сравнително проста — Христос е застанал пред гробницата с вид на класическа едикула, а Лазар постепенно се надига от гроба[19]. В VI в. сцената се усложнява — като задължителни персонажи се появяват двете сестри — Марта и Мария. Те са застанали коленопреклонно пред Христос и прегръщат краката му. Зад Божия син са апостолите, пристигнали заедно с него във Витиния. Между него и Лазар — групата на евреите, присъстващи на извършваното чудо. Още Г. Мийе разграничи типовете на композицията, интерпретирани на Изток в следващите векове — елинистически, кападокийски и собствено византийски[20]. Първата линия започва от изображенията в катакомбите и равенските саркофази, запазвайки се чак до IX—X в. (например миниатюрата в манускрипт № 510 от Парижката национална библиотека). Кападокийският тип се изгражда на базата на Кодекс Росаненсис (трета четвърт на VI в.). Неговите характерни белези са повишената експресивност, драматизъм и разказвателност. Около гробницата на Лазар се появяват още три персонажа — мъже в къси туники. Двама от тях отварят гроба и вдигат каменния похлупак. Третият държи едната си ръка на рамото на мъртвеца, а с другата притиска носа си с кърпа (защото трупът е започнал да се разлага — Йоан, 11, 39). Византийският тип се създава от елементите на предишните два, като особено се държи на два задължителни детайла — развързването на лентите на погребалния саван и изобразяването на двете легнали в краката на Христос жени. Мъжът пред Лазар вече не държи лявата си ръка на неговото рамо, а развързва лентите на савана. Другата му ръка държи пред лицето неизменната кърпа.

В хронологическо отношение могат да се набележат следните етапи. През VI в. художниците разчитат на мащабността и динамиката на сцената — тълпата, общото душевно състояние на приятелите, които се приближават към гробницата. В класическия период на византийското изкуство — XI—XII в., сцената се раздробява на основните действия. Персонажите и детайлите на интериора намаляват — акцентира се на главните символични актове (развързването на лентите и коленопреклонничеството на двете сестри). След края на XIII в. отново се засилват динамизмът и разказвателността на сцената. Появяват се големи групи от хора, нови персонажи около гробницата[21].

Но да се върнем към конкретния пример с иконата от Пловдив. Вече отбелязахме лаконичността на представената композиция. Макар и доста унищожена сега, в нея несъмнено са липсвали групата на евреите и мъжете, повдигащи капака на гроба. Затова

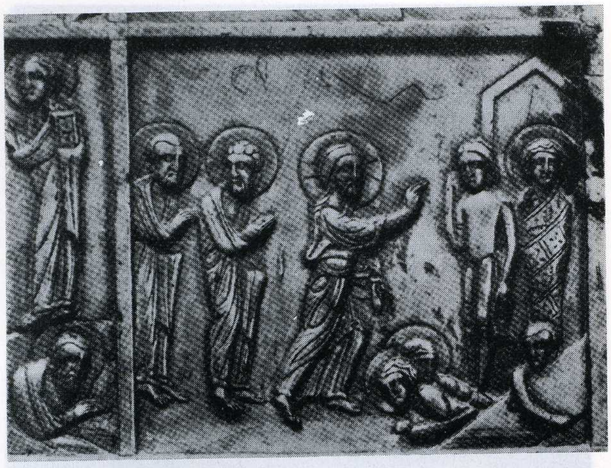

5

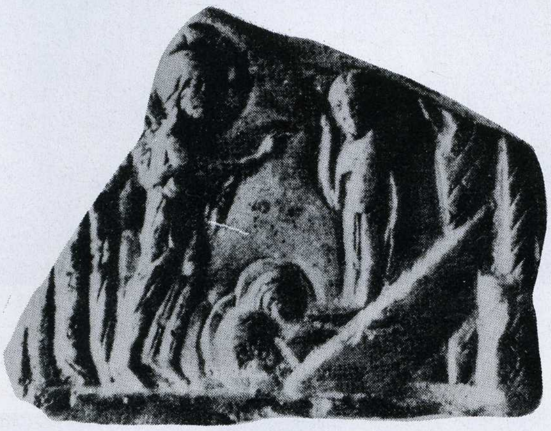

6

● *Обр. 5. „Възкресението на Лазар“ от многофигурната икона от Толедо. Fig. 5. „La résurrection de Lazare“ de l'icône plurifigurale de Tolède*

● *Обр. 6. „Възкресението на Лазар“ от Торонто. Fig. 6. „La résurrection de Lazare“ de Toronto*

пък вниманието е концентрирано върху главните моменти — освобождаването на тялото, все още излъчваната от него неприятна миризма и коленопреклонничеството на сестрите Мария и Марта (от тях е оцелял само единият образ). Още от пръв поглед се очертава разликата между представената композиция и мащабно разработените сцени от XIII—XIV в. Живописните икони и фреските от този период дават многочислени примери за тази разлика[22]. В малката пластика също се наблюдава иконографско усложняване, което започва в края на XIII в.[23]

Каменната икона от Пловдив показва аналогии с примери на малката пластика от XI—XII в. Същата схема вече е изобразена в една релефна икона от Щаатлихе музеум в Берлин, датирана в X в.[24] Там са представени легналите в краката на Христос жени и младият мъж, който притиска кърпата до носа си и изумено гледа възкръсващия Лазар. Особено голямо е сходството между публикувания паметник и една група стеатитови икони от XII в. (съответно от: Катедралната съкровищница в Толедо, Кипърския музей в Никозия, Университета в Торонто и Бенаки музеум в Атина)[25]. Като най-близък паралел може да се посочи иконата от Толедо. Двете сестри там са предадени бюстово; младият мъж между Христос и Лазар закрива с кърпа лицето си, а с другата ръка развива лентите на савана.

Въпреки сходните черти между иконата от Пловдив и изброените паметници съществува важна отлика. Тя е в изобразяването на мъжа между Лазар и липсващия днес Христос. При тези паметници той е статичен, обърнат към единия или другия. В публикуваната икона мъжът не само е притиснал към лицето си кърпа, но се е втурнал да бяга от възкръсващия мъртвец, потресен от ставащото чудо и погнусен от ужасната миризма. Като се прибави и реалистичната аристократична туника, може да се констатира значителната изразна свобода на художника.

В едно наше предишно изследване върху сцената „Възнесение“ в малката пластика от X—XIV в. отбелязахме спецификата през отделните векове. Докато през X—XI в. действието е статично, към втората половина на XII в. то става значително по-динамично. Подобно явление се наблюдава в XIII и XIV в.[26] В статията свързахме тази тенденция в малката пластика от втората половина на XII в. с особеното явление в живописта от същата епоха, известно под името fin de siècle[27]. Означените иконографски и стилови особености на иконата от Пловдив също насочват към втората половина на XII в. или началото на XIII в. Към тях могат да се прибавят и някои допълнителни датировъчни белези — изпълнението на лицата, издребнените и елегантни фигури (отличаващи се от пълнокръвните и едри тела в изкуството на X в.), орнаментираните в перлени низове нимбове[28]. Така иконата от Пловдив трябва да се отнесе към добрите паметници на малката пластика от късно-комниновата епоха.

Византийско и романско „Разпятие“ от Велики Преслав

Докато столичният период на втората българска столица е вече проучен сравнително добре, т. нар. следстоличен период тепърва трябва да бъде изяснен. Неговите сгради обикновено се губят сред масивните строежи на Първото българско царство. Затова пък археологическите находки от XII—

XIII в. са доста многобройни. Именно на два такива паметника ще се спрем в настоящото съобщение.

Става дума за фрагменти от две „Разпятия“ — стеатитово и бронзово с позлата. Първото бе открито в гроб от некропола (XII—XIII в.) около голямата Дворцова базилика в центъра на града. В сегашния си вид паметникът има форма на грубооформен гръцки кръст с размери: 0,03× 0,036 м. По всичко личи, че преди да бъде сложено върху гърдите на покойника, „Разпятието“ вече е било доста използувано и изтрито. Несъмнено кръстът е изрязан в покъсно време от някаква по-голяма стеатитова икона. Това е причината ръцете на Христос да са запазени до китките, а краката — до бедрата. Над лявата ръка тогава е надраскано означението — НС.

Христос е изобразен на кръста като мъртвец. Главата е безсилно склонена на дясното рамо, очите са затворени, изражението на лицето носи печата на смъртта. Тялото също е отпуснато и извито около вертикалната ос на кръста. То виси на двете приковани ръце. Около главата е отбелязан кръстат нимб, а под корема се вижда дълга препаска, завързана на възел отпред. Над Христос е представен титулът, чийто надпис днес е напълно обезличен.

Сцената „Разпятие“ е една от най-интерпретираните композиции във византийското изкуство. Тя представлява кулминация в изключително важната за християнството серия „Дванадесетте празника на Йсус Христос“, но често се изобразява и самостоятелно. Среща се в различни варианти — опростени (около кръста са Богородица и Йоан Кръстител) и по-сложни, в които се появяват групите на апостолите, мъчителите и др. В нашия случай е невъзможно да се прецени от кой тип е била първоначално сцената. Имайки обаче предвид фината изработка и дебелината на стеатита, вероятно около кръста е била разработена доста мащабна композиция.

Голяма възможност за наблюдение предоставя самият тип на Христос. До средата на XI в. във византийското изкуство силно преобладава вариантът на живия Христос върху кръста. Това е символ на неговата същност като Цар на Славата[29]. Въпреки че е разпънат, Спасителят стои на кръста изправен, вперил гордо поглед пред себе си. Към края на XI в. заедно с промените в теологичните схващания типът на живия Христос се измества от този на вече мъртвия Божи син. Негови основни белези са склонената на дясното рамо глава; кръвта и водата, течащи на раните му; отпуснатото и извито тяло; провисналите ръце; прегъва-

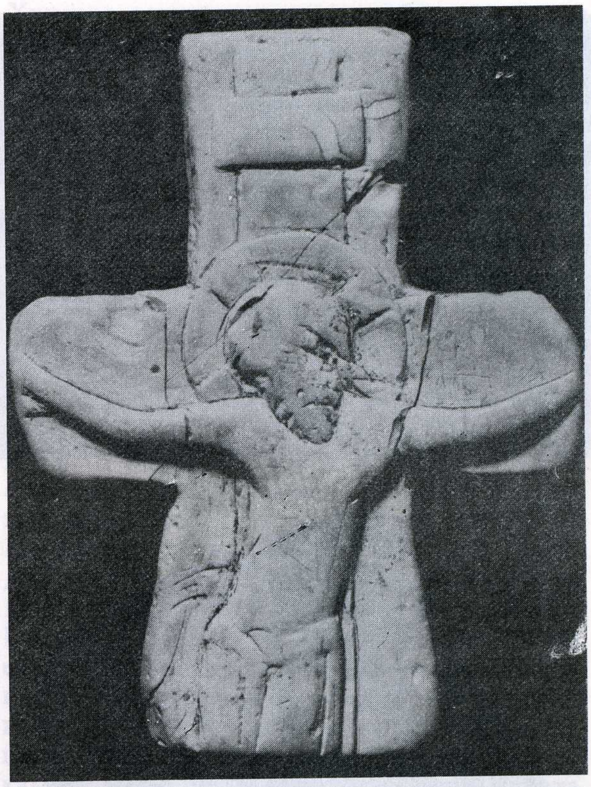
7

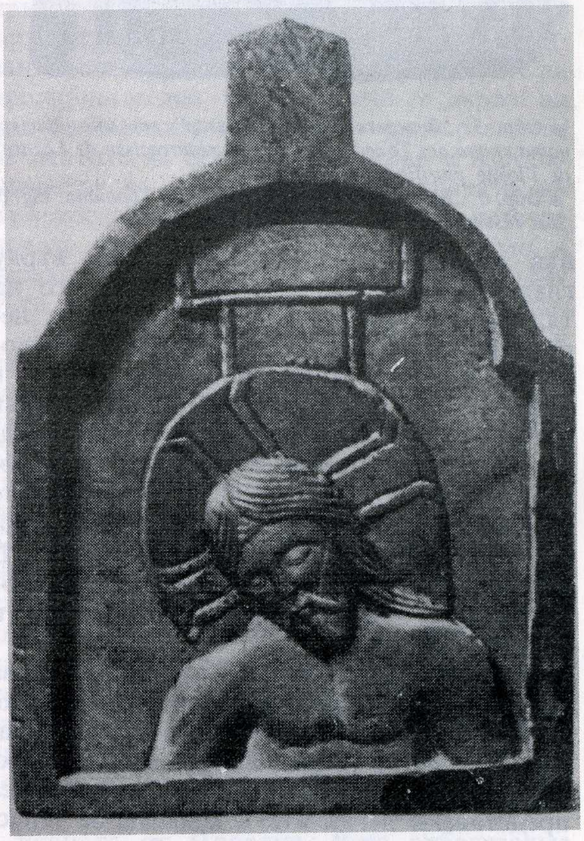
8

● *Обр. 7. Стеатитова икона с изображение на „Разпятие“. Fig. 7. Icône de stéatite avec l'image du „Crucifix“* ● *Обр. 8. Каменна икона „Христос в гроба“ — Новгород (XII в.). Fig. 8. Icône en pierre „Jésus Christ dans la tombe“ — Novgorod (XII^{e} s.)*

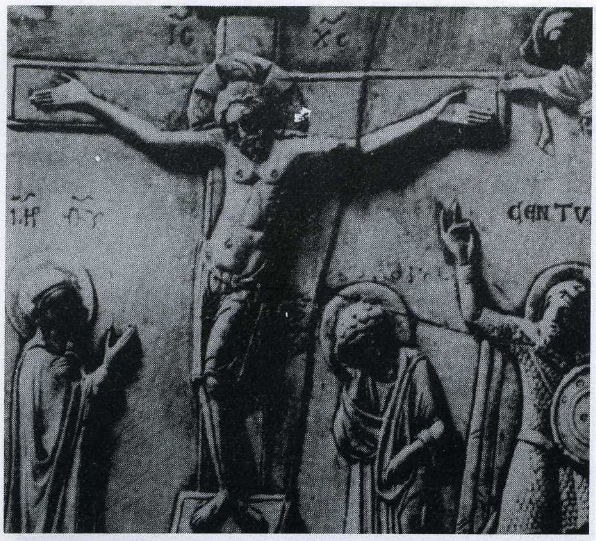

9

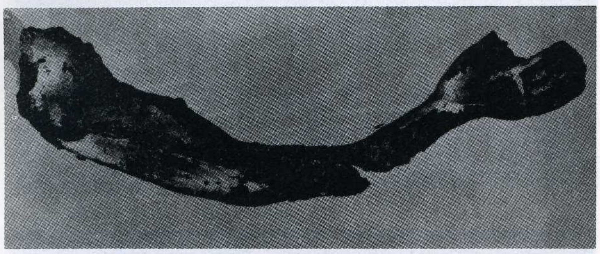

10

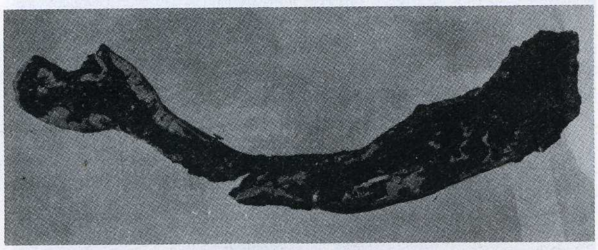

11

● *Обр. 9. Икона „Разпятие“ от Ермитажа. Fig. 9. Icône „Crucifix“ de l'Ermitage*

● *Обр. 10. Бронзова позлатена ръка на Христос от „Разпятие“ (края на XII — началото на XIII в.) — лице. Fig. 10. Main en bronze du Christ avec dorure du „Crucifix“ (la fin du XII^{e} — le début du XIII^{e} s.) — face*

● *Обр. 11. Бронзова позлатена ръка на Христос от „Разпятие“ (края на XII — началото на XIII в.) — опако. Fig. 11. Main en bronze du Christ avec dorure du „Crucifix“ (la fin du XII^{e} — le début du XIII^{e} s.) — revers*

щите се крака[30]. Докато в предишната епоха се разчита повече на величествеността и тържествената монументалност, от XII в. нататне се търси главно драматизмът в сцените. Така се достига до великолепните и наситени с трагизъм „Разпятия“ от XIII—XIV в.

Паметникът от Велики Преслав намира добри и точни аналогии. Макар и мъртъв, Христос запазва относително изправено положение на тялото си. То е моделирано правилно със зачитане на анатомичните особености. Това го отличава от издължените и абстрактни фигури от XIII—XIV в. Лицето също носи класическата одухотвореност и склонност към античните модели, характерно за византийското изкуство през XI—XII в. Неговата спокойна застиналост напомня за изражението на Спасителя в стеатитовата иконка „Христос в гроба“ от Новгород (XII в.)[31].

Като най-близки паралели на „Разпятие“ от Велики Преслав се явяват една група стеатитови икони от Ермитажа[32], Историческия музей в Стокхолм и Кипърския музей в Никозия[33]. Всички те представляват големи многофигурни композиции и са датирани в XII в. Преходен вариант между типовете на живия и мъртвия Христос трябва да се търси в една икона от слонова кост от Ермитажа[34]. Както е известно, произведенията от слонова кост във византийската пластика постепенно се изместват от стеатитовите изделия, които са по-евтини и лесни за изработка. В дадения пример Христос все още носи твърде много от ранната иконография, въпреки че скулпторът е изобразил неговата смърт.

Стеатитовата икона от Велики Преслав в своя първоначален вид също е представлявала голяма многофигурна композиция. Изпълнена в XII в., към края на столетието тя е преработена в нагръден кръст. Вероятно останалата част от сцената е била частично пострадала и унищожена. В този вид иконата е използувана не по-късно от средата на XIII в., когато е горната граница на тази част от некропола.

От второто преславско „Разпятие“ е оцеляла само лявата ръка, но това не му пречи да бъде уникален и интересен паметник. Ръката е изработена от бронз, куха отвътре и покрита с тънък златен лист отвън. Нейната дължина в сегашния вид е 0,085 м. Макар да е деформирана, тя несъмнено е била присвита в лакътя. Тази присвивка, както и означеното напрежение на раменния мускул показват, че Христос е висял на кръста. В разтворената длан е забит гвоздеят. Върху добре моделираното рамо личи част от разпръснатите дълги коси.

Не може да има съмнение, че фигурата на Христос е била скулптирана обемно и прикрепена към кръстта чрез гвоздеите на ръцете и краката. А това вече насочва към явление в изкуството, чуждо на византийската пластика. Пред нас е произведение с явен западен произход.

Развитието на „Разпятие“ в западното изкуство преминава през приблизително същите етапи както на Изток. В романската пластика от XI—XII в. ясно преобладава типът на живия Христос, свързан с иконографията на Божия син като Триумфатор. Разликата е, че в западните страни този тип се задържа по-дълго и е изместен от мърт-

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA POZNAŃ

вия Христос към началото на XIII в.[35] Но през целия XII в. се наблюдават междинни типове, при които схемата на Христос още не е напълно уточнена. В „Разпятията“ от Хелмарсхаузен и Хилдесхайм (ранен XII в.) фигурите са почти изправени с вдигнати глави[36]. Подобни са редица паметници от Рейнската област, датирани в първата половина на същото столетие[37]. Вече към средата на XII в. започват да се засилват чертите на втория иконографски тип. Едно от най-хубавите „Разпятия“ от това време — от манастира „Суаб“ в Долна Саксония, представя Христос без всякакъв аскетизъм, с изписана на лицето благородна тъга. Тялото започва да придобива все по-осезаема асиметричност[38]. Цялото разнообразие в изображенията на „Разпятие“ от XII в. много добре се вижда в каталога на голямата изложба на романското изкуство в Кьолн. Там са представени около 30 паметника[39].

По единствената оцеляла ръка е трудно да се датира точно преславската находка. Все пак описаните белези насочват към края на XII — началото на XIII в. Но това „Разпятие“ може да бъде определено прецизно въз основа на други данни — историческите сведения.

На пръв поглед е непонятно как такъв скъп екземпляр на романската пластика може да се озове в един от православните центрове на Балканския полуостров. Разбира се, възможни са различни начини — военна плячка, търговия и пр. Неговата приблизителна датировка и местонахождението — непосредствено до патриаршеската (след края на XII в. — митрополитска) църква насочват към друго решение.

В началото на XIII в. на римския апостолически престол е амбициозният Инокентий III (1198—1216), поставил си за цел да разшири католическата власт над всички европейски народи. Една от главните му задачи е България. Току-що освободената от византийско робство държава (1186) има за владетел енергичния Калоян, решил да възвърне загубеното царско достойнство на своя трон. През 1199—1204 г. между него и папата се завързва оживена преписка, завършила с признаването му за крал и на търновския архиепископ — за примас. От своя страна българската църква преминава към Рим. Като цяло този акт е спазен частично и унията не трае дълго, но има важни последствия в политическия живот на Балканите от първата половина на XIII в.

Официалният акт е осъществен от папския пратеник, кардинала на Св. Кръст Лъв. Заедно с кралската корона той връчва и символите на църковната власт — палиуми на

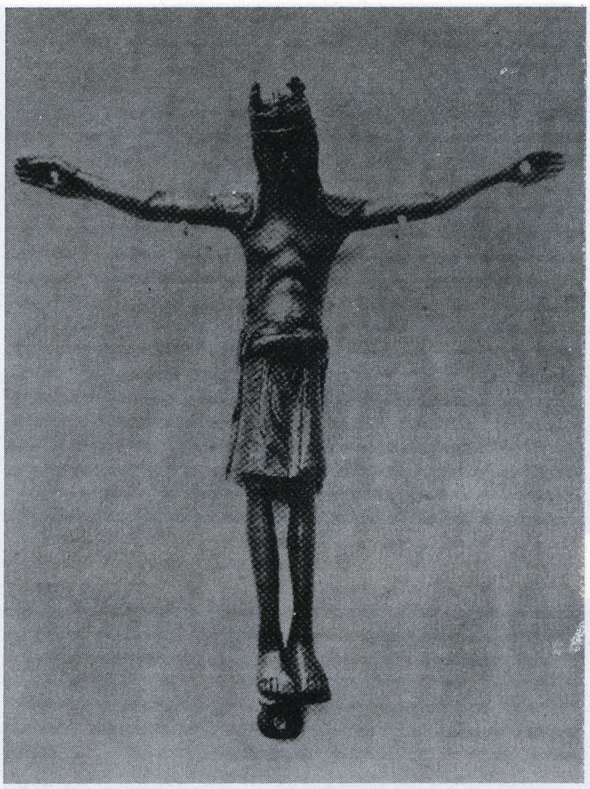

12

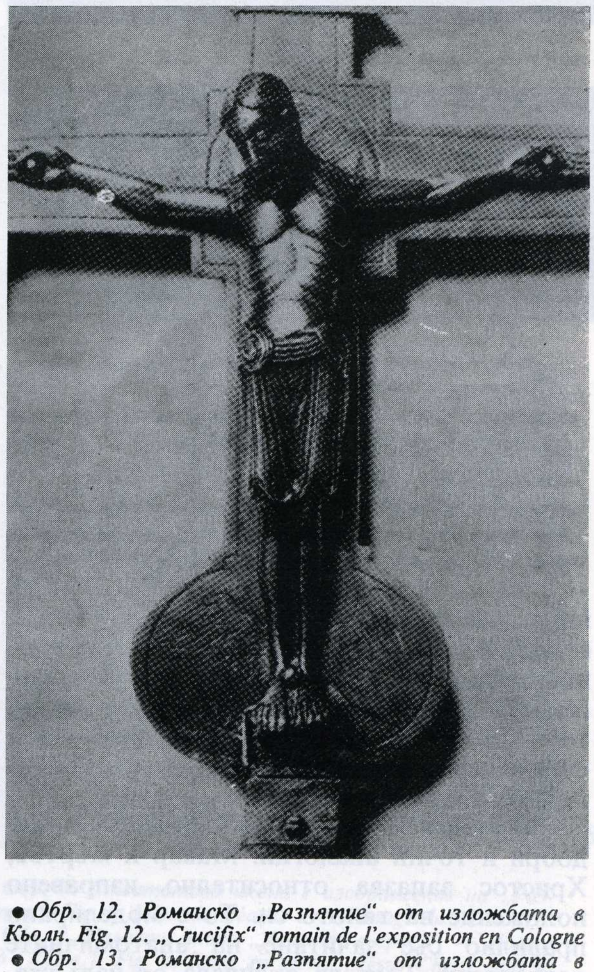

13

● *Обр. 12. Романско „Разпятие“ от изложбата в Кьолн. Fig. 12. „Crucifix“ romain de l’exposition en Cologne*
● *Обр. 13. Романско „Разпятие“ от изложбата в Кьолн. Fig. 13. „Crucifix“ romain de l’exposition en Cologne*

търновския архиепископ Василий и на още двама архиереи, митрополита на Велбъжд Анастасий и митрополита на Велики Преслав Сава[40]. Кардинал Лъв слага на главите им специално изпратените от папата митри. После им дава многобройни скъпи подаръци и утвар, която трябва да им послужи в действителното католицизиране на църковната дейност. В „Делата на папа Инокентий III“ е запазен един пасаж за тези събития, където се говори за това: „...Честите дарове обаче показват колко щедър и грижлив е бил (папата — б. а.) по отношение на култа и украсата на църквите.“[41]

Всичко това става по времето, когато се датира романското „Разпятие“ от Велики Преслав. А се видя, че митрополитът на този град е сред тези, които първи приемат унията с католическата църква. Намирането на паметника в близост до главния храм още един път подкрепя идеята за неговата връзка със събитията в България от началото на XIII в. Така двете „Разпятия“ от Велики Преслав илюстрират двете тенденции в политическия живот от първата половина на столетието.

---

[1] O. von Taube. Die Darstellungen des hl. Georg in der italienischen Kunst. Halle, 1910; A. Kreffling. St. Michael und St. Georg. Jena, 1937; E. Klivinyi. Der hl. Georg in Legende, Kunst und religioser Verehrung. Graz, 1959; L. Küppers. Der hl. Georg. Recklingharsen, 1964; В. Лазарев. Новый памятник станковой живописи XII в. и образ Георгия-воина в византийском и древнерусском искусстве. — ВВр., VI, 1953, 180 сл.

[2] I. Mislivec. Svatii Jtři ve vychodokrestanskem uméni. — Byzantinoslavica, V, 1933—1934, 370—374.

[3] В. Лазарев. Цит. соч., 199.

[4] Н. Овчаров. Към иконографията на някои светци през X—XIV в. — Археология, 1982, 2, 44—45.

[5] А. Банк. Прикладное искусство Византии IX—XII вв. М., 1978, 94—95.

[6] Пак там, 91.

[7] M. Ross. An Emperor's Gift and Notes on Byzantine Silver Jewellery of the Middle Period. — The Journal of Walters Art Gallery. Baltimora, 1957—1959, 24; fig. 1.

[8] А. Смирнов. Выносной чеканный крест греческой работы XI—XII в.; А. Банк. Послесловье к статье А. П. Смирнова. — В: Древнерусское искусство. Зарубежные связи. М., 1975, 33—35; 44.

[9] Г. Бочаров. Художественный металл Древней Руси X—XIII вв. М., 1984, 125.

[10] A. Sakhashvili, G. Abramishvili. Jewellery and metalwork in the museums of Georgia. Leningrad, 1986, fig. 156, 158, 114.

[11] Г. Бочаров. Цит. съч., 224.

[12] А. Банк. Пак там, фиг. 143.

[13] В. Даркевич. Художественный металл Востока VIII—XIII вв. М., 1976, табл. 41; B. Marschak, Silbershätze des Orients. Metallkunst des 8.—13. Jahrh. und ihre Kontinuität. Liipzig, 1986, Taf. 98; 215—216.

[14] В. Лазарев. Цит. съч., 199 сл.

[15] K. Künstle. Ikonographie der christlichen Kunst. Freiburg-Breisgau, 1928, 386.

[16] H. Sachs, E. Badstühner, H. Neumann. Christliche Ikonographie in Stichworten. Leipzig, 1980, 120.

[17] L. Reau. Iconographie de l'art chrétien. III, 2. Paris, 1956, 793 etc.

[18] E. Mâle. La Résurrection de Lazare dans l'art. — La Revue des Arts (Paris), 1951; R. Darenstaedter. Die Auferstehung des Lazarus in der altchristl. und byzant. Kunst. Bern, 1955.

[19] H. Sachs, E. Badstübner, H. Neumann. Op. cit., 121.

[20] G. Millet. Recherches sur l'iconógraphie de l'Evangile. Paris, 1916, 232.

[21] Пак там, 254.

[22] Ще приведем няколко примера: три новгородски икони със сюжет „Дванадесетте празника на Исус Христос“, самостоятелна икона „Възкресението на Лазар“ от Държавния руски музей. В последната икона самият Лазар започва да се движи, опитвайки се да се освободи от савана, вж: Искусство Византии в собраниях СССР, III. М., 1977, № 946, 958, 965. Същото е положението във фресковата живопис. Например в стенописите на „Пантанаса“ в Мистра (1428) композицията е силно развита — много групи от хора, а около Лазар вече има пет персонажа, вж: В. Лазарев. История византийской живописи. М., 1986, Таблицы, № 569.

[23] А. Банк. Цит. съч., 153.

[24] M. Ross, K. Weitzmann. Cataloque of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection, III. Ivories and Steatites. Washington, 1972, fig. 18.

[25] I. Kalavrezou-Maxeiner. Byzantine Icons in Steatite. Wien, 1985, No 52, 62, 64, 65.

[26] Н. Овчаров. Иконографски и стилови особености на някои паметници на дребната пластика от XIII—XIV в. — Археология, 1986, 2, 38—39.

[27] L. Haderman-Misguich. La peinture monumentale tardo-comnène et ses prolongements au XIII^{e} s. — Actes du XV^{e} cong. des études byz., III. Athènes, 1976; D. Mouriki. The stylistic trends in the monumental painting of Greece during the eleventh and twelfth centuries. — Dumbarton Oaks Papers, 34—35, 1980—1981, 122—123.

[28] М. Ваклинова. Паметник на средновековната дребна пластика. — Археология, 1970, 2, 46.

[29] R. Hausserr. Der Tote Christus am Kreuz zur Ikonographie des Gero-Kreuzes. Bonn, 1963, 208—209.

[30] L. Gronils. L'iconographie byzantine du Crucifié mort sur la croix. — Bibliotheca Byzantine Bruxellenss, I. Utrecht, 1947, 171.

[31] А. Банк. Цит. съч., 91—92.

[32] Искусство Византии..., II, № 618.

[33] I. Kalavrezou-Maxeiner. Op. cit., 168—169.

[34] Искусство Византии..., II, № 596.

[35] И. Мишаков. Гемма из Панагии патриарха Йова. — Древнерусское искусство. Зарубежные связи. М., 1975, 50.

[36] H. Swarenski. Monuments of Romanesque Art. The Art of Church Treasures in North-Western Europe. Chicago-Western Europe. Chicago-Illinois, 1957, 57.

[37] Rhain und Maas. Kunst und Kultur 800—1400. Köln, 1972, 241.

[38] F. Avril, X. Barral, D. Gaborit. Les temps des Croisades. Roma, 1982, 264; fig. 251.

[39] Ornamenta Ecclesiae. Kunst und Künstler der Romantik, II. Köln, 1985.

[40] Тук и по-нататък са цитирани официалните писма между Търново и Рим по: Ив. Дуйчев. Преписка на папа Инокентий III с българите. — ГСУ ИФФ. София, 1942, 21—66.

[41] Пак там.

Monuments de la petite plastique du XI^{e}—XII^{e} s. nouvellement découverts

N. OVČAROV

(Résumé)

L'article présent examine certains monuments nouvellement découverts de la petite plastique bulgare. Ils sont différents de caractère mais liés chronologiquement — XI^{e}—XII^{e} s. Premièrement, c'est une magnifique croix-encolpion en argent de Veliki Preslav. Sur sa face est représentée une image de saint Georges en buste encadré d'ornements végétaux et géométriques. Les analogies et l'analyse stylistique orientent vers une datation de la moitié du XI^{e} — la moitié du XII^{e} s. Un intérêt représente la scène „La Résurrection de Lazare“ sur une icône en pierre portative de Plovdiv. Quoique partiellement conservée, on peut la rapporter avec une grande sûreté aux monuments de qualité de la plastique des Comnènes tardive. Très importants du point de vue historique sont les deux „Crucifix“ fragmentés de Veliki Preslav. On date les deux monuments vers le XII^{e} — début du XIII^{e} s. Le premier est exécuté en stéatite et l'autre — en bronze couvert de dorure. Il est intéressant cependant que le premier crucifix peut se rattacher à la petite plastique byzantine et le deuxième — à l'art romain. Il paraît qu'il fut transporté en Bulgarie vers le début du XIII^{e} s. pendant le gouvernement du tsar Kalojan. Le „Crucifix“ romain est une confirmation des données historiques concernant l'influence catholique renforcée durant cette époque.

Каменни икони от средновековна България

КОНСТАНТИН ТОТЕВ

При изучаване на художествените връзки на Византия със съседните ѝ страни винаги на първостепенно място се поставя проблемът за пресъздаването на образци, заимствани от различни паметници и техники. Копийността при тяхното изпълнение се отразява не само в иконографията, но и в чертите на стила, при третиране на отделни характерни детайли. В приложното изкуство тези въпроси са по-малко изследвани и е трудно да се намерят сигурни белези за открояване националната принадлежност, особено при паметниците на малката пластика. Или както споделяше през дългогодишните си изследвания видната изследователка в тази област А. Банк, по-лесно ѝ се е удавало да установи византийското начало в художествената култура на съседните страни, отколкото обратното въздействие. Според нея в тези изследвания могат да бъдат постигнати успехи само с колективните усилия на специалисти от различни области, без изкуствен патриотизъм при разглеждане на подобни исторически въпроси[1].

В тази светлина наред с откритите у нас паметници на византийската стеатитова пластика[2] оправдано внимание заслужават и постъпилите от разкопките икони от обикновен камък[3]. Това всъщност са около двадесет икони, открити единично, по различно време при провежданите археологически кампании в Преслав, Търновград, Шумен, Несебър, Пловдив, Просек и др. Независимо от неголемия си брой последните, както ще видим, предлагат една сравнително вярна картина за този все още слабо осветлен раздел от художествената култура на Второто българско царство. Освен това някои екземпляри създават възможности за проследяване въздействието на средновизантийската традиция върху възникването и развитието на каменорезната техника в българското приложно изкуство, практикувана най-вече от отделни творци. В следващите редове ще опитаме да потърсим критерии за тяхното групиране и датировка чрез възможностите на сравнителния анализ и някои установени технологически принципи при паметниците на византийската глиптика, стеатитовата пластика и струговани съдове[4].

Трудно могат да се различават основните тенденции в развитието на византийското приложно изкуство през втората половина

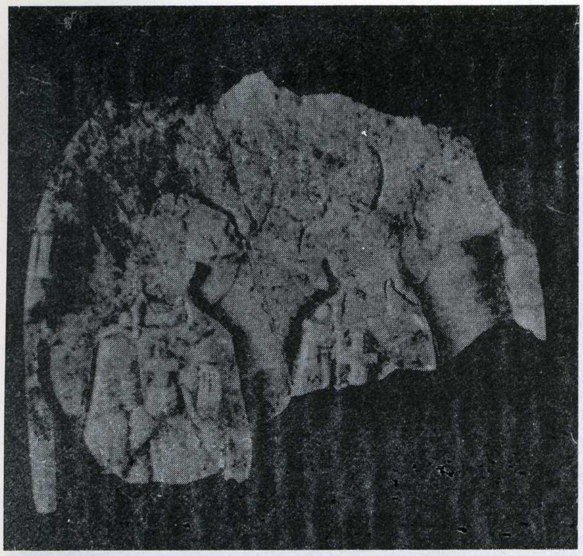

1

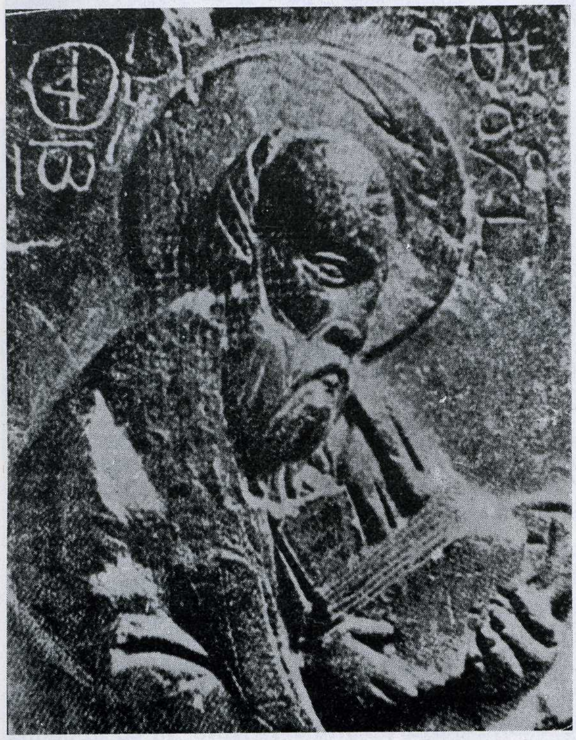

2

● *Обр. 1. Каменна иконка на двама светци мъченици от Несебър (края на XI—XII в.). Fig. 1. Petite icône en pierre de Nesebăr représentant deux saints-martyrs (fin du XI^{e}—XII^{e} s.)*

● *Обр. 2. Каменна иконка на св. ев. Йоан от Просек (втора половина на XII—XIII в.). Fig. 2. Petite icône en pierre de st. Jean l'Evangéliste de Prosek (deuxième moitié du XII^{e}—XIII^{e} s.)*

на XII в. и особено след завладяването на Цариград от латинците в началото на XIII в. Тогава се прекъсват връзките и организираната дейност на някои приложни ателиета с императорския двор и управляващите среди в Солун най-вероятно поради липсата и скъпите доставки от слонови бивни, полускъпоценни камъни, разноцветни кристали и стеатит. Заниманията с тази дейност продължават отделни манастирски майстори, градски и провинциални занаятчии, които понякога използвали за поръчките си различни породи шиферен камък и обикновена животинска кост. Несъмнено те са притежавали широки познания за специфични раздели на византийската малка пластика, макар понякога използваният от тях материал да е бил случаен[5]. Повече облагодетелствани, изглежда, са били майсторите на глиптиката, работещи към ювелирните ателиета, и най-вече тези, които струговали от разноцветен камък (алабастър, серпантин, стеатит и др.) патени, потири, вази и други различни съдове, украсявани често със скъпи метали. С тяхната дейност трябва да свържем и практиката да се струговат една разновидност нагръдни кръстове от стеатит, известни от България и колекциите на Дъмбъртън Оукс и Елена Стататос[6].

Във връзка с изброените дялове на византийското приложно изкуство от този период специално внимание заслужават група икони, открити в България и изработени от различни видове камък с изображения на двойка светци мъченици — св. Йоан Богослов, св. Георги, и Моление в Гетсиманската градина, които се отличават с прецизно изпълнение на иконографския сюжет и спазване принципите на скулптиране[7] (обр. 1, 2, 3, 4).

Най-ранната от тях е иконата със светци-мъченици, открита при разкопките на крепостната стена в Несебър (обр. 1). Изработена от слоеста бледорозова скала, прорязана от сиви жилки, творбата е значително повредена. Не са запазени и буквените означения за имената на представените. Фронталните фигури на светците, показани в молитвена поза с кръст в ръка, е трудно да се разпознаят. За иконографията им на мъченици подсказват подаващите се хитони при деколтетата на мантиите и китките на ръцете. Въпреки цялостното обемно скулптиране на някои места се забелязва стремеж към по-ниско моделиране, особено при ръцете с кръстове, които са предварително вдълбани и доработени. По този начин се създава илюзия за обемност. Този изпълнителски маниер на работа е много характерен за стеатитовите икони от края на XI—XII в.[8] Такъв е случаят със стеатитовата икона на св. Артемий и св. Димитър от с. Вардун, Търговищко (обр. 7 *д*), която стои най-близко до несебърската каменна икона[9].

Друга творба от тази група е иконата на св. Йоан Богослов от крепостта Демир капия (средновековния Просек), съхранявана в Археологическия музей на гр. Скопие (обр. 2). На нея светецът е представен допоясно, почти в пълен профил, държащ книгата на Евангелието с двете си ръце. Върху разтворените страници се чете началният евангелски текст на автора. С това иконографско решение иконата е близка на една стеатитова творба от Лувъра[10] (обр. 7 *к*), както и с образа на евангелиста върху реликвиария от Малта[11] и известната нагръдна стеатитова икона на светеца от Шуменската крепост[12] (обр. 7 *и*). Изпълнението на този иконографски тип във византийското приложно изкуство държи връзка с паметниците на глиптиката, изучени от Х. Венцел[13]. При иконата от Просек е налице явен стремеж към дълбока моделировка, характерен за миниатюрното каменорезно изкуство от втората половина на XII — началото на XIII в. Явно е, че твърдостта на различните видове обикновени и полускъпоценни камъни е определяла до голяма степен техниката на изпълнение от страна на майсторите[14].

Оправдан интерес в това отношение заслужава алабастровата икона на св. Георги от Пловдив (обр. 3). С маниера на отнемане на фона, едрите букви с името и обемното третиране на здраво стъпилата войнска фигура тази творба държи тясна връзка с една малко известна стеатитова иконка на св. Теодор от частна колекция в Париж[15]. При нея релефно изрязаните букви с името на светеца държат връзка с надписите при някои изображения на светци от монументалната каменна пластика[16].

За художествените достойнства и датата на алабастровата икона в известна степен ни улесняват група стеатити, свързани с работата на солунското ателие от края на XI—XII в.[17] Твърдият алабастров материал прави засега пловдивската икона уникална сред паметниците на малката каменна пластика. Ъгловатият маниер на моделировка и предназначението на творбата[18] все пак я отдалечават от продукцията на стеатитовите ателиета и блестящите произведения на византийската глиптика. При това положение нейната изработка с голяма вероятност може да се отнесе към втората половина на XII или най-късно първите десетилетия на XIII в. Изборът на алабастровия материал и монтирането на иконата към сандъче от скъп метал или реликвиарий ни карат да смятаме, че майсторът, който я е изпълнил, преди всичко се е занимавал със струговане на съдове от полускъпоценни камъни и планински кристал вероятно в някое от солунските ателиета (обр. 7 *а, б, в*).

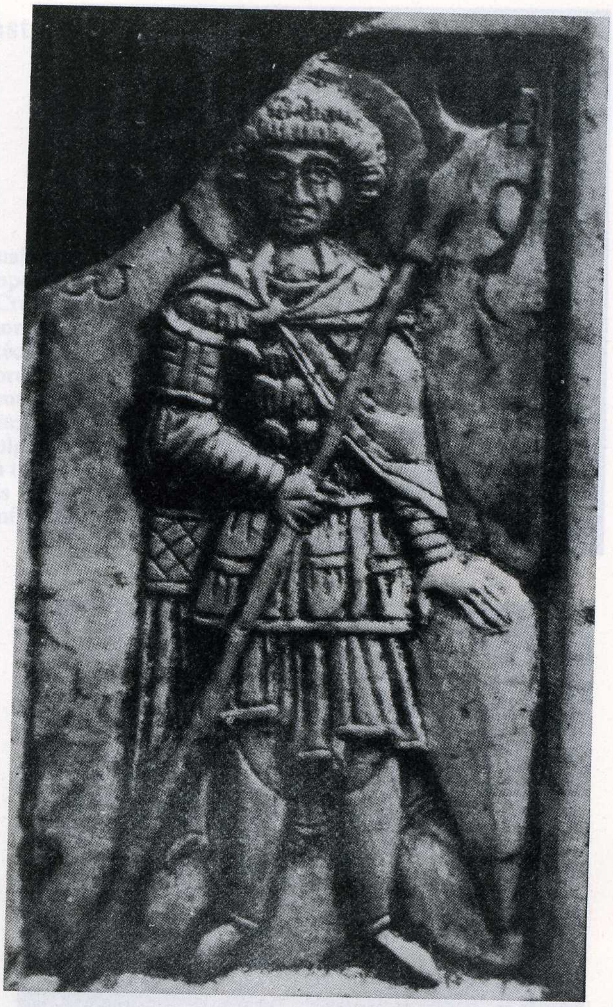

● *Обр. 3. Алабастрова икона на свети Георги от Пловдив (края на XII — началото на XIII в.). Fig. 3. Icône d'albâtre de st. Georges de Plovdiv (la fin du XII^e — le début du XIII^e s.)*

Към тези творби трябва да причислим една много рядка икона от Преслав (обр. 4). Тя е изпълнена от тъмнозелен, почти черен камък със светлокафяви пръски. Върху плитко вдлъбания фон на изобразителното поле са показани седнал Христос и Ангел, изпълнени във висок релеф. Сцената върху преславската икона, както обстойно изтъква в първичната публикация Т. Тотев, възпроизвежда типа „Моление в Гетсиманската градина“ от Евангелие Патмос № 10 от X в.[19] За тази иконография е трудно да се посочат преки аналогии сред познатите досега у нас и в чужбина паметници[20]. Заслужават внимание своеобразният маниер на скулптиране на художника и високата му богословска ерудираност в пресъздаването на евангелската случка. Заоблената моделировка на високоотделените от фона приземисти форми на телата и главите на фигурите напомнят донякъде за изпълнението на някои стеатитови творби от втората половина на XII в.[21]

Разгледаната неголяма група каменни икони преди всичко поставя проблема за пресъздаването на образци, заимствани от различни паметници и техники. Копийността при тяхното изпълнение се отразява не

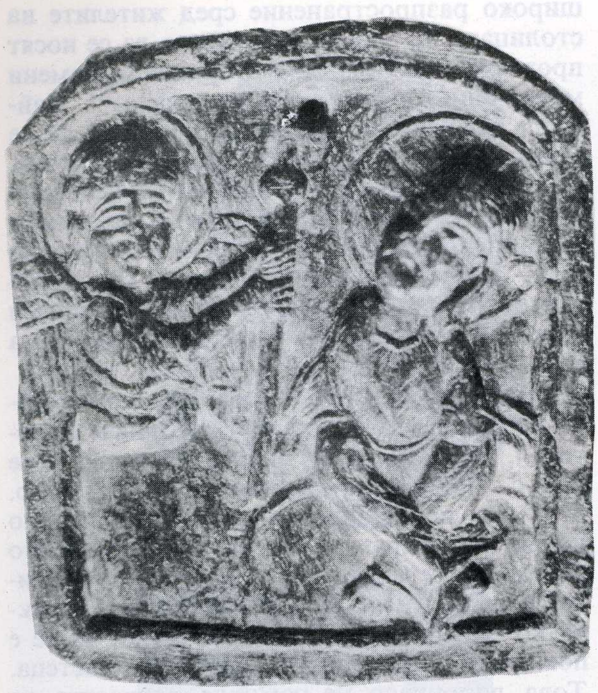

4

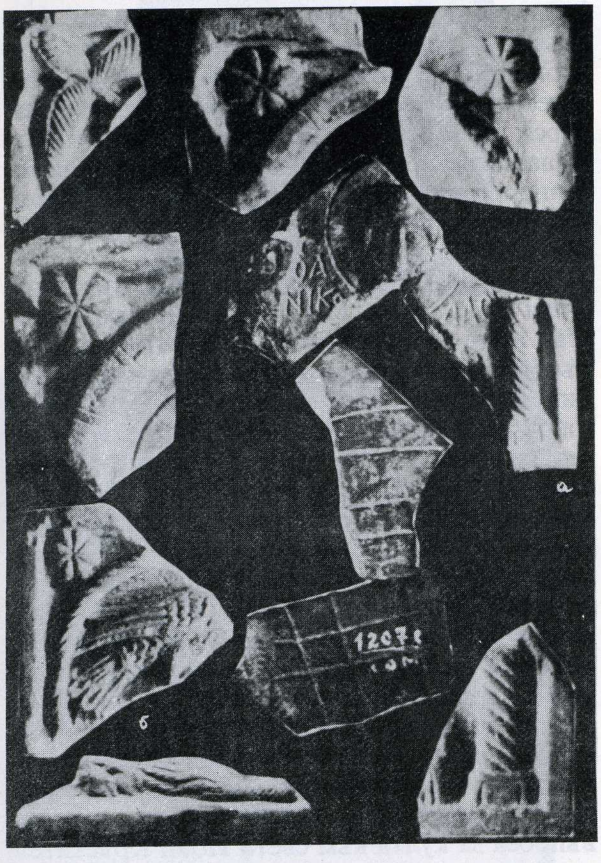

5

● *Обр. 4. Каменна икона с Моление в Гетсиманската градина от Преслав (втората половина на XII в.). Fig. 4. Icône en pierre avec La Prière dans le jardin de Gethsémani de Preslav (deuxième moitié du XII^e s.)*

● *Обр. 5 а-и) Колекция каменни икони от сивожълт пясъчник от Дворцовата църква в крепостта Царевец (края на XII — началото на XIII в.). Fig. 5 а-и) Collection d'icônes en pierre de grès gris-jaune de l'Eglise de la cour dans la forteresse Carevec (la fin du XII^e — le début du XIII^e s.)*

само в иконографията, но и в чертите на стила при третиране на отделни характерни детайли. По тези причини е трудно да се намерят сигурни белези за открояване националната принадлежност на такива паметници на приложното изкуство, като иконите от стеатит и камък[22]. Възприемането на византийските модели е изисквало не само технологически опит, но също така и висока грамотност за следване на утвърдените иконографски сюжети. В края на XII в. се прибавя недостигът на стеатитов материал и заменянето му с някои шиферни породи камък, твърди разноцветни скали и мрамор, които поставяли на изпитание даже умението на школувани майстори и занаятчии. Някои от тях, които работели в манастирските обители, често пътували, като сменяли различни градове и монашески колонии и използвали всякакъв удобен за скулптиране материал[23] (обр. 7 *л*). Независимо от това стеатитът останал най-търсеният и предпочитан за тази цел материал. Това подсказва и вторичното му използване, особено за направата на нагръдни кръстове и пандантиви[24] (обр. 7 *л*). Често обаче се случвало съвършено изпълнени копия от стеатит да се разпространяват и използват като образци от местни майстори. По този начин се е стигало до механично пренасяне на византийски и местни елементи изобщо в паметниците на малката каменна пластика. Свидетелство за това е и група каменни икони от Търновград, Несебър, Шумен и други центрове от времето на Второто българско царство, на които ще задържим накратко вниманието си.

С местни български майстори определено се свързва колекцията от 9 фрагментирани икони от сивожълт пясъчник, открити в Дворцовата църква на хълма Царевец[25] (обр. 5). Те са имали правоъгълна форма, сравнително малки размери и както показват и наблюденията, са били монтирани в някои от олтарните ниши на църквата. За това свидетелстват врязаните линии и налепите от бял хоросан по опаката им страна (обр. 5).

Най-добре са запазени фрагментите със св. Никола (обр. 5 *а*). По необичаен начин за иконографията на този светец са третирани косата, пластично моделираните очи, носът и веждите. Нимбът и буквите от името му са гравирани с равна, широка линия. Въпреки дълбокия релеф на някои места се дава предимство на врязаната линия. Така върху темето косата е обърната назад, а при слепоочието я подсказват плитки, наклонени и хоризонтални линии. Мустаците са дълги, с леко завити надолу краища, а оцелелите следи от брадата показват, че тя е била къдрава. Носът е правилен, с отворени в основата си ноздри, устата е леко присвита. Релефната линия на очите, макар много слабо изразена, също се долавя. Прави впечатление моделировката на колонката отляво, украсена с дълга спираловидна линия и правоъгълно очертана база. От дясната колонка е запазен капител с релефна четирилистна детелина и част от стъпилата върху него арка. Налагащата се архитектурна декорация напомня за една малка група нагръдни стеатитови творби, носещи някои западноевропейски черти[26]. Близък пример в това отношение се явява и украсата на стеатитовата иконка на св. Димитър от с. Черномасница от края на XII—XIII в.[27] (обр. 7 *ж*).

Останалите фрагменти от 7 иконки в тази колекция дават представа преди всичко за пластично-декоративното оформяне на една композиция, която вероятно е била предназначена за някои от олтарните ниши на Дворцовата църква. Интерес предизвикват изображението на орел под арка (обр. 5 *б*) и оцелялата долна рамка с две копита и опашка на бик (обр. 5 *в*), които вероятно са замествали образите на евангелистите. Тяхната моделировка, някои детайли от архитектурната украса и самият образ на св. Никола издават ръката на майстор с повече опит в монументалната скулптура. Малко несвойствената иконография и някои особености по фрагментите (рамки, колонки, арки, палмети, розети, символи на евангелисти и др.) насочват колекцията каменни иконки от Дворцовата църква в Търновград по-скоро към споменатата вече група византийски модели, разпространени в Южна Италия[28]. Навярно иконите са били изработени по западен образец от добре школуван местен майстор. За това насочват още два новопостъпили фрагмента от икони, свързани навярно със същата колекция[29]. За датировката на разгледаните творби важно значение имат сигурните наблюдения на техния откривател[30] за краткото им използване в църквата до 1217 г., когато тя е била опожарена при обсадата на Двореца от Иван Асен II (1217—1241). Макар фрагментирани и обезличени от пожара, тази група каменни икони позволяват да се долови едно не така силно и може би временно изразено западно влияние в художествения живот на Търновград.

Към тези творби на малката каменна пластика трябва да отнесем голям брой кръстове от стеатит, различни породи камък и мрамор, които през XIII—XIV в. се изработвали в каменорезните ателиета на Търновград и Красенската монашеска колония по течението на р. Черни Лом. Наред с това широко разпространение сред жителите на столицата получила практиката да се носят провесени пред гърдите вторично оформени медальони и пандантиви от стеатит[31]. Най-често обаче този материал започнал да се заменя от разноцветната мраморна брегчия, за направата на обикновени и шлифовани кръстове като тези, известни от Красенската монашеска колония[32]. За разлика от кръстовете, които били предлагани на манастирските гости, някои от майсторите монаси изпробвали умението си и в направата на каменни икони най-вече за лични нужди.

Такъв характер има мраморната молебна икона с отсичане главата на Йоан Кръстител, открита в местността Калугер дере при с. Драганово, Великотърновско[3] (обр. 6 *д*). Скулптираните на нея в сравнително никък релеф фигури са на войника, който поставя отсечената глава на Йоан Кръстител в поднесеното от Саломе блюдо. В накратко описаната сцена е интересно, че не е показано обезглавеното тяло на светеца. Това допринася не само за редкостта на иконата, но повдига и някои въпроси във връзка с житието на светеца и неговата иконография. Обяснението за синтезираното и несрещано решение на сюжета може да се търси само в изпълнението на творбата в монашеска среда, под влияние на широко разпространеното в Търновград и неговата околност през XIV в. учение на исихастите[34].

За популярността на житийния цикъл на Йоан Кръстител във византийското изкуство най-голям дял имат миниатюрите към ръкописите, излезли от скриптория на Студийския манастир. Създадените в него илюстровани кодекси били разпространени няколко века по-късно в редица страни. Оформеният тук иконографски цикъл за Йоан Кръстител е копиран през XII в. в Грузия, а по-късно, през XIV в., както изтъква В. Лихачова — и в скрипториите на Търновград[35]. Този извод е особено важен за Драгановската житийна икона, тъй като нейният автор би могъл да се ползва от изображения върху някои илюстровани търновски кодекси, като Томичовия псалтир и Четвероевангелието на Иван-Александър. Макар и все още изолиран паметник, драгановската икона осветлява по новому въпроса за култа към свети Йоан Кръстител през епохата на зрелия феодализъм у нас[36]. Почитта към светеца е била особено силна в Търновград, където намира прекрасен израз в едно от словата на Цамблак и редица художествени паметници от поствизантийската епоха[37].

Внимание заслужава друга група нагръдни каменни икони. От тях най-голям

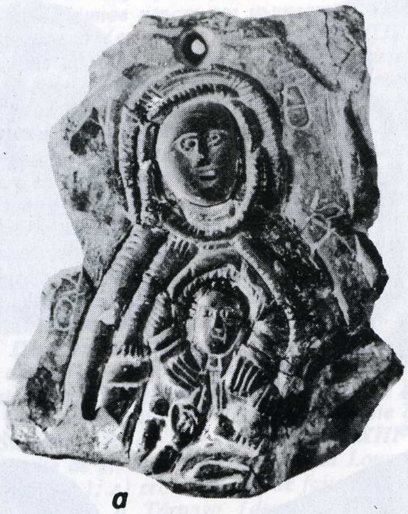

а

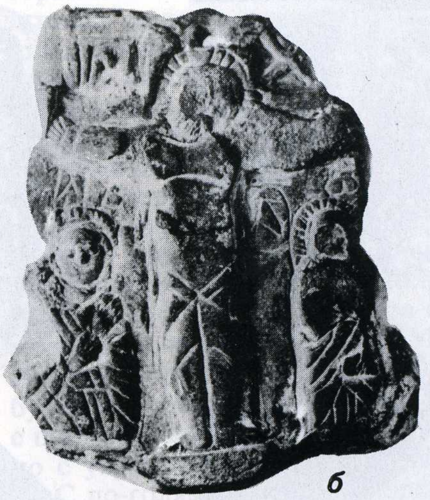

б

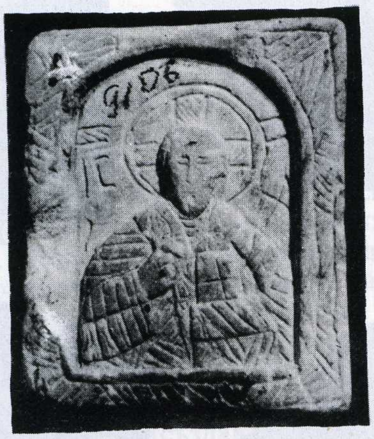

в

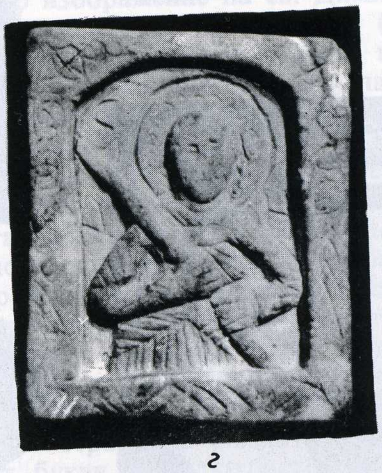

г

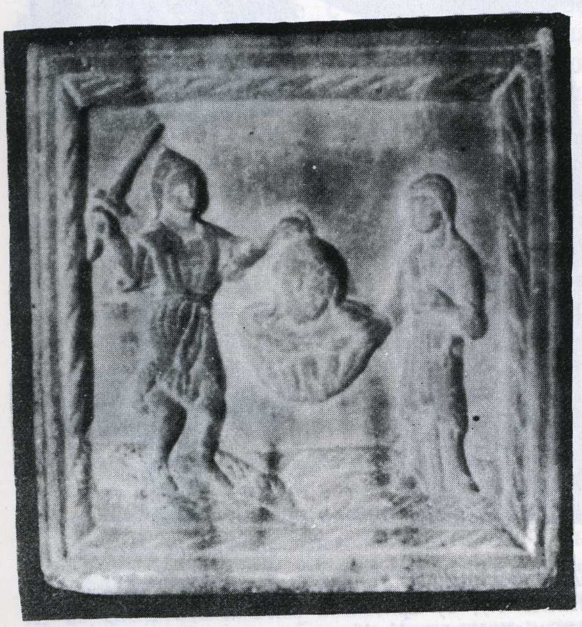

д

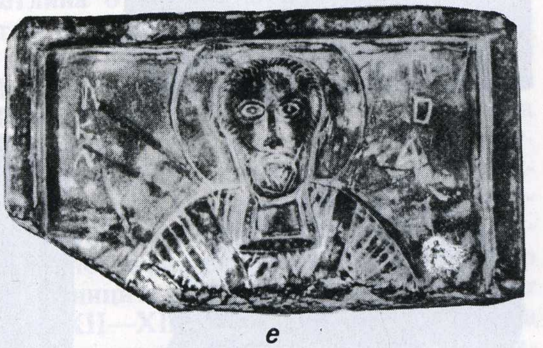

е

● *Обр. 6. Каменни икони от средновековна България: а, б) двустранна каменна икона с Разпятие Христово и Богородица Никопея от търновската лавра „Св. 40 мъченици" (XIV в.); в, г) двустранна шиферна икона с Благославящ Христос и свети Димитър от Шуменската крепост (края на XIV—XV в.); д) мраморна икона с Отсичане главата на Йоан Кръстител от с. Драганово (края на XIV в.); е) нагръдна икона на свети Никола от Несебър (края на XIV в.). Fig. 6. Icônes en pierre de la Bulgarie médiévale: a, б) icône bilatérale en pierre avec le Crucifix du Christ et la Vierge Nicopée de la Lavre de Tărnovo „St. 40 martyrs" (XIV*^e^* s.); в, г) icône bilatérale de chiffre avec le Christ Bénissant et st. Démètre de la forteresse de Šumen (la fin du XIV*^e^*—XV*^e^* s.); д) icône en marbre avec la Décapitation de Jean-Baptiste du village de Draganovo (la fin du XIV*^e^* s.); е) icône qu'on porte sur la poitrine de st. Nicolas de Nesebăr (la fin du XIV*^e^* s.)*

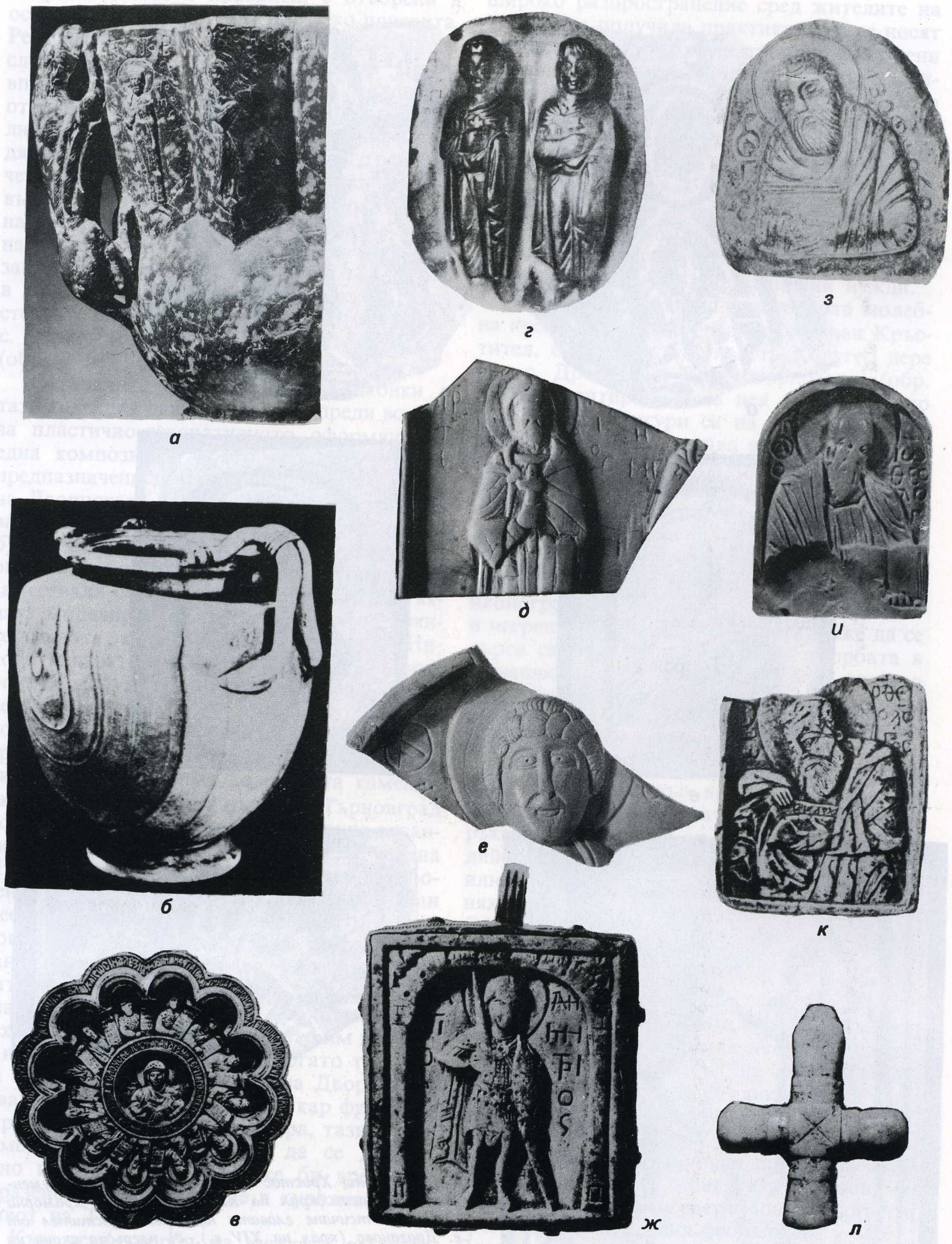

● *Обр. 7. Паметници на византийското каменорезно изкуство: а) серпантинова ваза с релефни изображения от съкровищницата на църквата „Сан Марко“ във Венеция (XI в.); б) алабастров съд от Музея на изкуството в Берлин (X в.); в) панагия от светлосив стеатит от манастира „Св. Пантелеймон“ на Атон (1195—1203 г.); г) камея от халцедон с изображения на св. Георги и св. Димитър от Ермитажа (X в.); д) стеатитова нагръдна икона на св. Артемий и св. Димитър от Вардун, Търговищко (втората половина на XI—XII в.); е) арковидна стеатитова икона на св. Георги от църква № 10 на крепоста Царевец (края на XI—XII в.); ж) стеатитова нагръдна икона на св. Димитър от с. Черномасница от Видинско (края на XII — първата половина на XIII в.); з) камея на св. Йоан Богослов от Югославия (XIII в.); и) стеатитова икона с Йоан Богослов от Шуменската крепост (края на XII — началото на XIII в.); к) стеатитова икона на*

св. Йоан Богослов от Лувъра (края на XIII—XIV в.); л) стругован стеатитов кръст от църквата „Св. Димитър" в Търновград (втората половина на XIII в.).
Fig. 7. Monuments de l'art byzantin d'inciser la pierre: а) vase en serpantin avec des effigies en relief de la trésorerie de l'église „San Marco" en Venise (X^{e} s.); б) récipient d'albâtre du Musée de l'art à Berlin; в) panache en stéatite gris-clair du monastère „St. Pantaleimon" d'Athos (1195—1203); г) camée en chalcédoine avec les effigies de st. Georges et st. Démètre de l'Ermitage (X^{e} s.).; д) icône en stéatite qu'on porte sur la poitrine de st. Artémius et st. Démètre de Vardun, dép. de Tărgovište (la deuxième moitié du XI^{e}—XII^{e} s.); е) icône en stéatite en forme d'arc de st. Georges de l'église No 10 de la forteresse de Carevec (la fin du XI^{e}—XII^{e} s.). ж) icône en stéatite qu'on porte sur la poitrine de st. Démètre du village de Černomasnica, dép. de Vidin (la fin du XII^{e} — la première moitié du XIII^{e} s.); з) camée de st. Jean l'Evangéliste de la Yougoslavie (XIII^{e} s.); и) petite icône en stéatite avec Jean l'Evangéliste de la forteresse de Šumen (la fin du XII^{e} — le début du XIII^{e} s.); к) icône en stéatite de st. Jean l'Evangéliste du Louvre (la fin du XIII^{e}—XIV^{e} s.); л) croix en stéatite faite au tour de l'église „St. Démètre" à Tărnovo (deuxième moitié du XII^{e} s.)

интерес предизвиква двустранната релефна творба с Разпятие Христово и Богородица Никопея от Търновската Велика лавра „Св. 40 мъченици"[38] (обр. 6 *а, б*). Тя е открита пред входа на манастирската трапезария в пласт с материали и монети от средата на XIV в. Изработена е от сивозеленикав люспест камък и има размери: 7,1 × 5,5 × 1 см. Повърхността на творбата е сериозно повредена, а от релефната рамка е оцеляла малка част. Над главите на изобразените е пробит отвор за провесване. Както изглежда, първоначално иконата е била носена, вложена в метална обковка. Особено впечатление създава чистата фронталност на образите. Изпълнението на облеклото на фигурите с гравирани прави гънки е доста отдалечено от паметниците на византийското приложно изкуство. Чужди на йератичните и отдавна утвърдени в християнската иконография образи и сюжети са и нимбовете на изобразените. Следвайки формата на едро очертаните глави, те са запълнени с врязани линии. Тези особености със сигурност се дължат на местната изработка на иконата.

Трудно може да се предположи какъв е бил точно моделът, използван от майстора. С едрите лица и начина на третиране на нимбовете на Богородица с детето Христос иконата намира общност с една стеатитова творба от XIV в., съхранявана в галерия Уолтър в Балтимор[39]. Грубоватото моделиране говори за скромните възможности на автора, вероятно член на братството във Великата лавра „Св. 40 мъченици". Възможно е при третирането на тази иконография той да е използвал образец, изпълнен в друга техника.

По сходен начин от белезникав шиферен камък е изработена и една двустранна иконка, постъпила от разкопките на Шуменската крепост[40] (обр. 6 *в, г*). От едната страна на обрамченото в правоъгълна рамка изобразително поле е скулптирано неумело, с голяма доза примитивизъм допоясно изображение на благославящ Христос с евангелие пред гърдите (обр. 6 *в*). Релефът следва външните очертания на фигурата. Всички останали подробности върху лицето, ръцете, нимба, дрехата и евангелието са постигнати чрез гравировка. Впечатление прави повторното очертание на благославящата ръка и наличието на омофор, украсен с кръстове. Вероятно авторът на иконката е ползвал за модел допоясна фигурка на св. Никола. Покъсно разбрал грешката си, той изписва буквените съчетания за името на Христос с широки двойни лигатури, запълнени заедно с украсата върху кръстатия нимб[41].

С по-голямо умение е моделирано бюстовото изображение на св. Димитър върху обратната страна на иконката (обр. 6 *г*). Светецът е също фронтално показан, с изваден от ножницата и вдигнат над дясното рамо меч. Младото му, едро лице е обхванато от нимб, украсен с вълнообразна линия. Слабо личат носът, очите с веждите и няколко къдрици от прическата. Драперията на облеклото е обобщено третирана посредством множество врязани линии. Открояват се закопчаната пред гърдите хламида и шнурът, който пристяга бойната туника. На вдълбаното поле, встрани от нимба личат сигурни начертания на букви от името на представения. По лицето и тесните страни на рамката на иконата се четат букви от строхристиянски формули „Светлина от светлината, Христос Пантократор и Исус Христос побеждава", както при една група стеатитови кръстове от XIII—XIV в.[42]

Примитивният начин на моделировка със сигурност отделя шуменската двустранна иконка от паметниците на византийското приложно изкуство. Все пак нейният автор е направил опит да спази познатата иконография за образа на св. Димитър от паметниците на стеатитовата пластика от края на XII—XIII в. (обр. 7 *ж*). Най-голяма е близостта на шуменската творба с изображението на св. Димитър върху двустранната шиферна икона от Владимир от края на XIV в.[43] Такъв характер има и силно обгорената шиферна нагръдна икона от Несебър със св. Никола (обр. 6 *е*). Кирилските букви с името сега са врязани встрани от нимба, разпределени в три реда по две срички от дясно на ляво.

Върху издълженото лице на светеца са врязани бадемовидни очни орбити с отбелязан в центъра гледец, широк в основата нос и малка уста. Подробностите на лицето, косата, брадата и гънките на епископската дреха са гравирани. Явно е, че майсторът е бил посредствен, но е разполагал с модел на утвърдения тип за този особено популярен светец. Липсата на професионални навици и опит го е довела до смесване на изобразителните средства на релефа и гравюрата. Изглежда, предпочитанията му за този сюжет са били продиктувани от широкото разпространение на култа към св. Никола сред корабоплаватели и моряци. Сходството на несебърската творба с група каменни иконки на св. Никола от Русия, датирани XIV—XV в., създават основания за найобщото ѝ отнасяне към същото време[44].

Разгледаните паметници предлагат важни изводи за този малък дял от средновековното българско изкуство — миниатюрната каменна резба. Независимо че тя се е практикувала спорадично от тесен кръг творци, нейните основни технологически принципи и репертоар са възприети още в края на XII в. чрез непосредствен досег с византийски художествени образци, изпълнени от стеатит, различни полускъпоценни камъни и разноцветни кристали. Значително по-широко разпространение каменорезната техника намира в древноруските княжества, където най-често в работилниците към прочути манастирски обители се скулптират и гравират каменни икони, кръстове и различни други пандантиви[45].

Много важно е да подчертаем, че през годините на Второто българско царство са работени от камък преди всичко кръстове, дело на градски каменоделци, или майстори монаси. С дейността на последните е найправилно да свържем и разгледаните тук икони. Твърдостта на различните породи камък при повечето от тях значително е ограничавала възможностите на каменорезците при избора за иконографските сюжети. Ето защо майсторите са избягвали изпълнението на сложни композиции. Изтъквайки тези обстоятелства, донякъде можем да намерим обяснение за рядкото практикуване на тази художествена дейност в средновековна България, намерила изява и развитие преди всичко в монашеска среда.

Съществени причини за оскъдния брой и индивидуалния характер на разглежданите творби може да се търсят и в широко разпространените византийски стеатитови икони, тяхната преработка в различни видове пандантиви и кръстове, както и поголемите технически възможности за отливане на миниатюрни релефни икони от червена глина. Затова керамичните икони от годините на Второто българско царство[46] до голяма степен са замествали различни многосъставни и многофигурни творби на малката каменна пластика.

В годините на османското владичество каменорезната техника намира продължение в гравираните от седеф плочки, използвани като инкрустация върху подвързии на книги, църковна утвар или за различни видове накити. Най-ранните от тях, с изображения на светци, архангели, Христос, Богородица Умиление и др., са открити в Търновград и се свързват със следстоличното минало на града от края на XIV докъм XVII в. Подобни находки са намерени и при разкопките в Преслав, Кюстендил, Хасково, Шумен, Разград и други обекти, които говорят за широката популярност на гравирания седеф в късносредновековното изкуство на Балканите[47].

---

[1] А. Банк. Художественные связи Византии и сопредельных стран. (По материалам прикладного искусства XI—XII вв.) — В: ГЭ Культура Востока. Л., 1978, 91; Les principales tendances de l'évolution des arts mineurs byzantins aux XII^{e}—XIII^{e} siècles. — In: Actes du XV^{e} congrès international d'études byzantines. Athènes, 1981, 43—44; Образец и копия в прикладном искусстве Византии X—XIV вв. (региональный и социальный аспекты). — В: ГЭ Восточное Средиземноморье и Кавказ IV—XVI вв. Л., 1988, 67—77.

[2] К. Тотев. Стеатитова пластика от територията на средновековна България XI—XIV в. — Автореферат на кандидатска дисертация. С., 1989, 2—23; Icônes et croix de stéatite de Tărnovgrad (Veliko Tărnovo). — CA, 40, 1992.

[3] Я. Николова. Произведения на дребната пластика. — В: Царевград-Търнов. Т. 2. С., 1974, 269—274; В. Антонова. Археологически проучвания на Шуменската крепост (XII—XIV), сектор север — разкопки 1973—1974 г. — ГМСВ, I, 1975, 30—31 (XIII—XIV); Т. Тотев. За една каменна иконка от Преслав. — ГМСБ, I, Варна, 1975, 136—141, обр. 1 а, б, в и обр. 2; К. Тотев. За някои паметници на малката каменна пластика от Търнов. — В: Културата на средновековния Търнов. С., 1985, 122—131; Мраморна икона от с. Драганово, Великотърновско. — Проблеми на изкуството, 1986, 2, 55—58; Релефна икона от търновската Велика лавра „Св. 40 мъченици". — Векове, 3, 1989, 78—80; Две нагръдни икони с Йоан Богослов. — Векове, 1990, 5, 21.

[4] H. Wentzel. Die byzantinischen Kameen in Kassel. Zur Problematik der Datierung buzantinischer Kameen. — „Mouseion" (Studien aus Kunst und Geschichte für Otto H. Förster), Köln, 1960; Datierte und datierbare byzantinische Kameen. — „Festschrift für Fridrich Winkler", Berlin, 1959; J. Kalavrezou-Maxeiner. Byzantine icons in steatite. Wien, 1985; В. Пуцко. Byzantinoslavika, XLVIII, (1), 1987, 81—84; К. Тотев. Археология, 1990, 3, 60—62; А. Банк. Прикладное искусство Византии IX—XII вв. М., 1978, 88—147; Геммы — стеатиты-моливдовулы (О роли сфрагистики для изучения византийского прикладного искусства). — ПС, вып. 23, 1971; Les stéatites. Essai de classification, méthodes de recherches. — In: XVII Corsi di cultura sull'arte revennate e bizantina, Ravenna, 1970. Ravenna, 1970; Les principales...; Sur le problème de la glyptique italo-byzantine. — Rivista di studi buzantini e slavi. III (1983), Bologna, 1984; K. Weitzmann. Ivories and Steatites. Washington, 1972 (Catalogue of the Dumbarton Oaks Collection, vol. II, vol. III). В. П. Даркевич. Прикладное искусство. — В: Култьтура Византии — вторая половина VII—XII вв. М., 1989, 546—551; Le trésor de Saint-Marc de Venise. — In: Art byzantin. Milan, Olivetti, 1984, Cat. No 15, 16, 17, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 29, 31, 36, 41, 42.

[5] К. Тотев. Стеатитови кръстове от Средновековна България. — Археология, 1990, 3, 48, 49 и 56.

[6] Пак там, с. 48—58, табл. 1 а, б; табл. 2 а, б, в, г, д.

[7] К. Тотев. Две каменни икони от Несебър. — МПК, 1987, 4, с. 48—49; Две нагръдни икони..., с. 21; За

алабастровата икона на Св. Георги от Пловдив. — Векове, 1988, 6, с. 57—59.

[8] J. Kalavrezou-Maxeiner. Op. cit., Text, p. 33—44.

[9] Н. Овчаров. Стеатитов релеф от Търговище с рядко изображение на Св. Артемий. — Археология, 1984, 1, 63—66.

[10] J. Kalavrezou-Maxeiner. Op. cit., Pl. 68$_{146}$.

[11] Ibid., Pl. 50$_{102, 102 a}$.

[12] А. Божков. Българската икона. С., 1984, кат. № 42, цв. илюстрация на с. 70.

[13] H. Wentzel. Die byzantinischen Kameen in Kassel..., p. 10—20. H. Wentzel. Datierte und Datierung..., p. 19.

[14] К. Тотев. Две нагръдни икони с Йоан Богослов..., с. 21.

[15] H. Longet. Introduction à la numismatique byzantine. London, 1961, Pl. XXIV.

[16] R. Lange. Die byzantinischen Reliefikonen, Recklinghausen, 1964, taf. VIII, XXXII.

[17] К. Тотев. За алабастровата икона..., с. 58; Стеатитови икони на Св. Георги от Средновековна България. — Сб. в чест на акад. Д. Ангелов (под печат).

[18] При внимателната си работа с оригинала забелязахме в профила на рамката от всички страни 4 центрични отвора, подсказващи, че тя не е била вложена в метална касета, а стегната от рамка, прихваната с нитове. Така тя е служела за затваряне на малко ковчеже за скъпоценности или за свети мощи.

[19] Т. Тотев. За една каменна иконка..., 140—141, обр. 1, 2.

[20] Пак там., 141.

[21] J. Kalavrezou-Maxeiner. Op. cit., text 43—45; Pl. Трябва да отбележим, че в последните години в близост до мястото на откриването на иконата постъпиха монети от Комнините, които позволяват с по-голяма увереност да свържем иконката с този период от следстоличното минало на Велики Преслав.

[22] A. Bank. Les principales tendances de l'évolution..., 43—47. Художественные связи Византии и сопредельных стран..., 91—95; Константинопольские образцы и местные копии. — ВВ, XXXIV, 1973.

[23] К. Тотев. Стеатитовая икона с Уверения апостола Фомы. — Byzantinoslvica, 2, 1990, 216—222; О трех стеатитовых иконках с Уверением апостола Фомы. — ВВ (под печат).

[24] К. Тотев. Стеатитови кръстове от Средновековна България..., 54.

[25] Я. Николова. Произведения на дребната пластика..., 269—274.

[26] А. Банк. Об одной группе византийских стеатитов. — Зограф, т. 13, Белград, 1982, 77—78.

[27] М. Ваклинова. Паметник на средновековната дребна пластика. — Археология, 1970, 2, 44—50, обр. 1 (XI—XII в.)

[28] А. Банк. Об одной группе..., с. 78.

[29] Иконките са открити в близост до църква № 17 на Царевец и заведени с инвентарни номера № 1834 и 440 (сектор С—3А), проучена от Т. Овчаров. За предоставените сведения любезно му благодарим.

[30] Я. Николова. Цит. съч., 271—276.

[31] К. Тотев, Д. Станчев. Творби на стеатитовата пластика от Търновград и с. Красен, Русенско. — МПК, 4, 1988, с. 38—39.

[32] Пак там., с. 40.

[33] К. Тотев. Изображения на Йоан Кръстител върху художествени паметници от Търновград. — В: Търновска книжовна школа, IV. С., 1985, 388—394.

[34] Е. Бакалова. Към въпроса за отражението на исихазма върху изкуството. — В: Търновска книжовна школа, 1. С., 1974, 373—389.

[35] В. Д. Лихачева. Искусство книги. Константинополь XI в. М., 1976, 67—104; Отношението на българските миниатюристи от XIV в. към константинополското изкуство. — В: България 1300 (статии и изследвания на ленинградски българисти). С., 1990, Т. II, ил. 52.

[36] К. Тотев. Темата за Йоан Кръстител в литературата и изкуството на българското средновековие. — Старобългарска литература, 21, 1987, 94—100.

[37] Д. Косева. Неизвестни икони на Йоан Кръстител от Великотърновско. — Изкуство, 2, 1990, 36—39; Икони на Йоан Кръстител — Ангел на пустинята от Арбанаси—ГМСБ, кн. 16, 1990, 129—135; Крилати изображения на Йоан Кръстител от Търновград. — Търновска книжовна школа, т. 5 (под печат).

[38] К. Тотев. Релефна икона от търновската..., 78—80.

[40] В. Антонова. Цит. съч., 30—31.

[41] К. Тотев. Две каменни икони от Шумен. — В: Преславска книжовна школа, Т. 1 (под печат).

[42] К. Тотев. Стеатитови кръстове..., 55—56, табл. 1 и, к, л, м; 3 з, и.

[43] Т. В. Николаева. Древнерусская мелкая пластика из камня XI—XV вв. М., 1983, табл. 58$_1$, кат. № 324.

[44] К. Тотев. Две каменни икони..., 49.

[45] Т. В. Николаева. Цит. съч., с. 47.; В. Пуцко. Киевская сюжетная пластика малых форм (XI—XIII вв.). — В: Зборник посветен на Бошко Бабик, Прилеп., 1987, 69, 170, 175, обр. 4, 5.

[46] К. Тотев. Релефни керамични икони от епохата на Второто българско царство. — Археология, 1990, 1, 48—56.

[47] К. Тотев. Средновизантийски традиции в приложното изкуство на Второто българско царство. — Проблеми на изкуството (под печат).

Icônes en pierre de la Bulgarie médiévale

K. TOTEV

(Résumé)

Dans l'article on examine plus de vingt petites icônes de plusieurs types de pierre ordinaire, découvertes lors des fouilles archéologiques exécutées chez nous, qui créent des possibilités de poursuivre l'apparition et le développement de l'art miniature d'inciser la pierre durant le Deuxième royaume bulgare (1185—1396). Parmi elles, le plus proche des monuments byzantins de la glyptique, du stéatite et des récipients de pierre façonnés au tour est le groupe d'icônes de Nesebăr, Prosek, Plovdiv et Preslav (fig. 1—4).

Aux maîtres locaux est due l'exécution d'une collection d'icônes pour décoration murale (fig. 5), découvertes dans l'Eglise de la cour de Carevec de la fin du XII^{e} — le début du XIII^{e} s. Du caractère et de l'iconographie d'un autre groupe d'icônes en pierre qu'on portait sur la poitrine témoignent les objets de la Lavra de Tărnovo „St. 40 martyrs", de la forteresse de Šumen et de Nesebăr, élaborées en milieu monastique pendant la deuxième moitié du XIV^{e} s. (fig. 6 a, б, в, г, е). Pareille est l'origine d'une icône de grâce en marbre avec la Décapitation de Jean-Baptiste (fig. 6 д).

Le caractère individuel et le nombre restreint des objets examinés trouvent une explication dans la répartition vaste en Bulgarie des icônes byzantines en stéatite, leur apprêtage en différentes espèces de pendatives et croix, ainsi que dans les grandes possibilités techniques dans la moulure d'icônes

Материали и съобщения

Светилище от енеолитната епоха

ВОЛОДЯ ПОПОВ

Археологическите проучвания, проведени през последните години върху Русенската селищна могила[1], хвърлиха допълнителна светлина над някои аспекти от духовния живот на енеолитното население в нашите земи. След цялостното разчистване на културните наслоявания от III² строителен хоризонт в рамките на стратиграфския профил в централната част на могилата се откриха следи от внушителна опожарена постройка (обр. 1).

Стратиграфията на деструкциите показва отчетливо два пласта, разделени с междинен слой от пепел и въглени с дебелина 0,06 метра. Това разграничаване навежда на мисълта, че се касае за двуетажна сграда или сграда на два етажа с използваемо таванско помещение. Откритите късове стѐнна мазилка са били многократно обмазвани. Два от тях носят следи от полихромна украса. Субструкцията на постройката е вкопана от 0,30 до 0,85 метра в културния пласт на V³ строителен хоризонт (обр. 1).

Особен интерес представлява археологическият материал, намерен във вътрешността на сградата. В южната ѝ част (обр. *а*) бяха разкрити повреден подиум с дължина приблизително 1 метър, три натрошени съда и фрагменти от голям релеф на женска фигура. Части от последната вероятно са се намирали и извън очертанията на централния профил, но не са били забелязани при предишното проучване на този терен. Това обстоятелство не позволява цялостно възстановяване на въпросната фигура. В сегашния си реставриран вид (обр. 2) и (обр. 4) тя има размери: височина 0,65 м, ширина при ръцете 0,38 м и диаметър на главата 0,14 м. Гърбът на релефа носи ясни следи от апликиране към дървена плоскост (обр. 3). Става дума за глинен полурелеф върху стена. Фигурата е изработена от добре пречистена глина, като са използвани минерални примеси. От икономическа гледна точка древният майстор е пресъздал относително про-

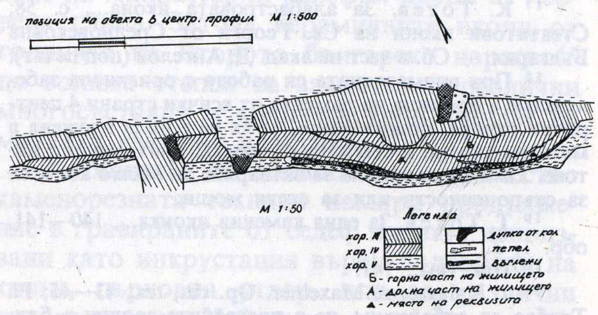
позиция на обекта в центр. профил М 1:500
М 1:50
Легенда
хор. III
хор. IV
хор. V
дупка от кол
пепел
въглени
Б - горна част на жилището
А - долна част на жилището
▲ - място на реквизита

1

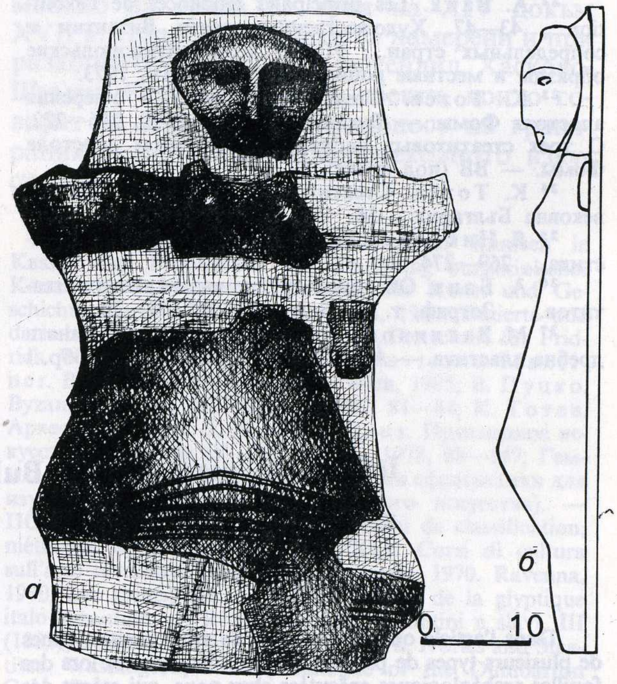

2

● *Обр. 1. Позицията на обекта в централния профил (вертикално заснемане). Fig. 1. La position de l'objet archéologique dans le profil central (photo verticale)*

● *Обр. 2. Графична реставрация на женския релеф (а, б). Fig. 2. Restauration graphique du relief féminin (a, б)*

● *Обр. 3. Тилна част на релефната фигура. Fig. 3. Partie occipitale de la figure en relief*

● *Обр. 4. Фронтална страна на женския релеф. Fig. 4. Côté de face du relief féminin*

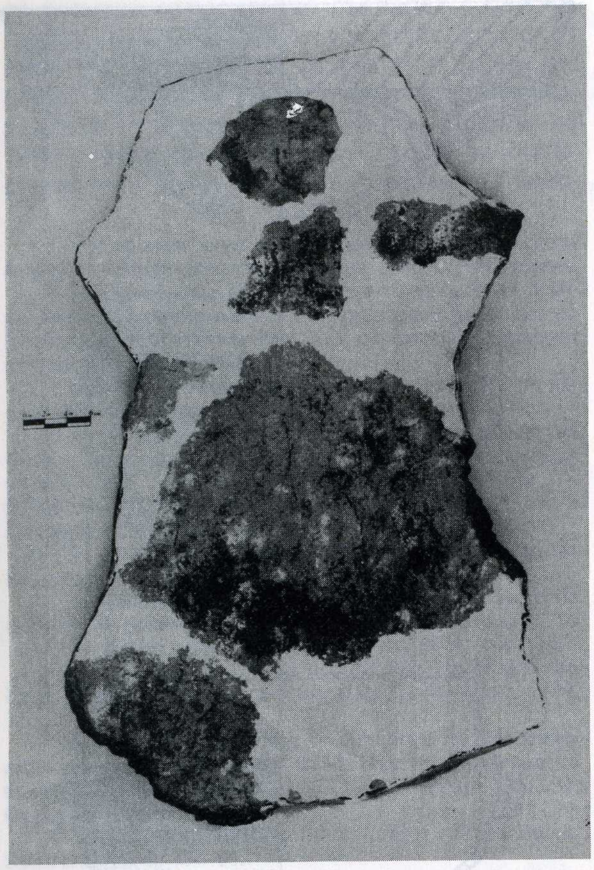

3

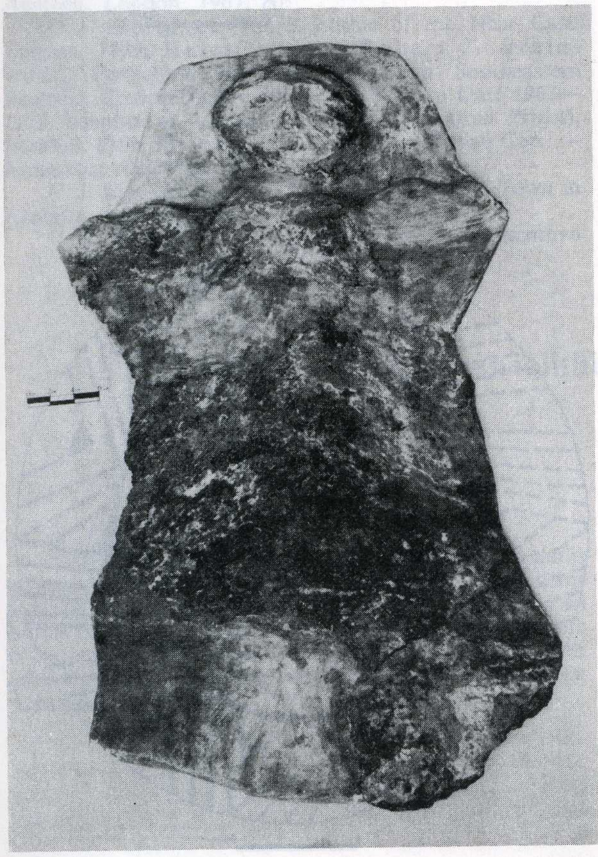

4

порционално анатомията на женското тяло. Култовата функция на изображението е определила акцентите (обр. 2) (обр. 4). Главата е оформена в естествени пропорции. Лицето е моделирано схематично чрез две съединяващи се при носа плоскости. Веждите са релефно подчертани, устата е широко отворена. В предварително подготвените очни кухини са инкрустирани мидени черупки със синкав цвят. Цялото лице е покрито от тънък слой бяла материя. Ръцете са сгънати в лактите и вдигнати встрани и нагоре. Гърдите са изобразени чрез две конични издатини. Талията е очертана. коремът е изпъкнал — вероятно маркира бременност. Краката са запазени само в горната си част. Бедрата са раздалечени. Върху изображението личат три последователни тънки обмазки. Броят им се фиксира на отделните натрошени парчета. Най-вътрешната обмазка вероятно е служила за заглаждане на релефното изображение, а следващите носят следи от орнаментиране. Украсата на най-горния пласт е осъществена чрез комбинация на червена охра и бяла варовита материя. Върху коремната част личат следи от спираломеандрови мотиви (обр. 2). Организацията им е характерна за стандартната антропоморфна пластика от началния етап на I фаза на култура ГКК VI.

Начинът, по който са изобразени отделните анатомични части, и значението на изрисуваните върху фигурата орнаменти изразяват основната идея на енеолитния религиозен светоглед. Ръцете очевидно са в поза на адорация. Тезата за молителка — посредничка между човека и божествата от слънчевия пантеон[4], ни доближава най-вярно до търсения отговор на въпроса за предназначението на женския релеф от Русе. Той засега е единствен от нашите земи.

Находката се съпровожда от натрошени върху подиума три керамични съда. Общ елемент за тях се явява хоризонталната канелюра, опасваща цилиндричните им части (обр. 5) (обр. 6). Най-голям интерес представлява плитката купа (обр. 6). Външната и вътрешната ѝ страна са богато орнаментирани с графитни композиции (обр. 7). В нея беше открита колективна находка от кремъци (обр. 5).

Съдовете върху подиума бяха покрити от парчета стенна мазилка и фрагменти от описаната фигура. Това дава основания да бъдат свързани с култово-обредната система, вероятно с жертвоприношения. За наличието на обредни съдове като част от инвентара на светилища имаме сведения и от Овчарово[5], Русе[6], Градешница[7], Парца[8] и Хисарлъка край Разград[9]. Начинът на изработване, техниката на орнаментиране и

5

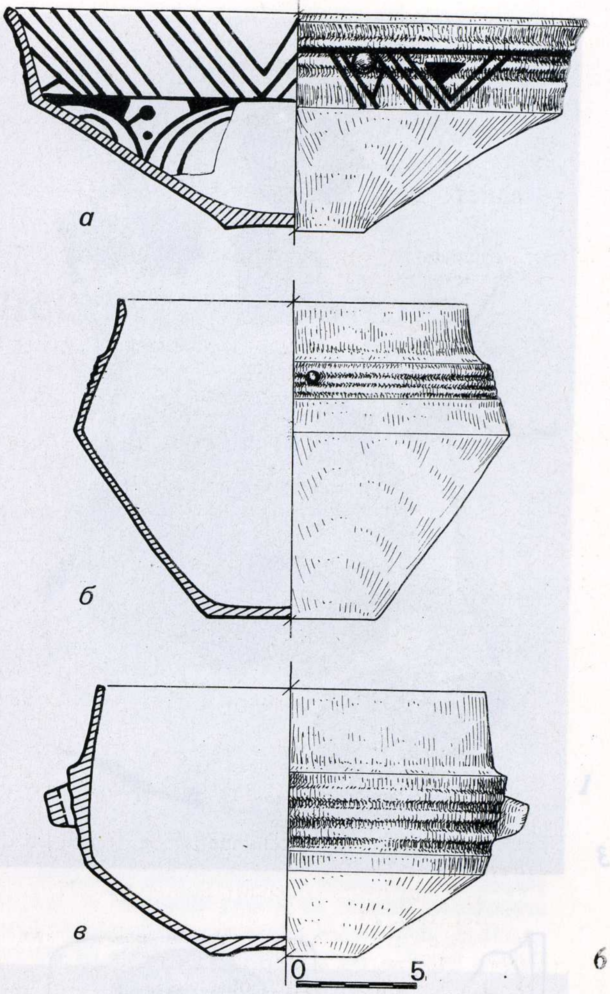

6

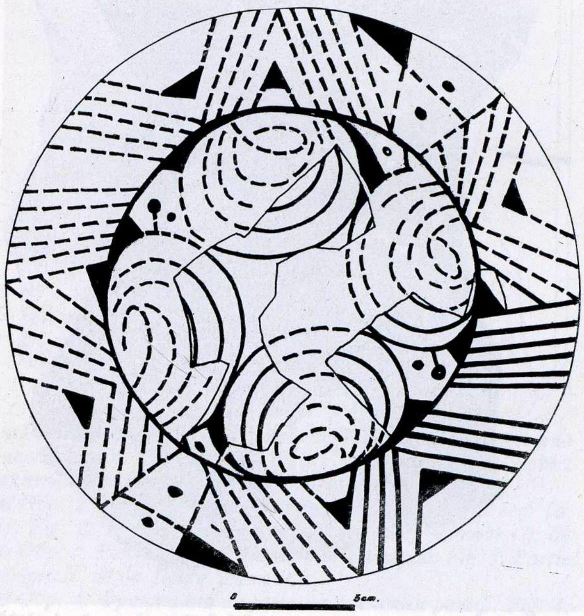

7

● *Обр. 5. Глинени съдове и находки от кремък. Fig. 5. Récipients en argile et trouvailles en silex*

● *Обр. 6. Графична реконструкция на глинените съдове (а, б, в). Fig. 6. Reconstruction graphique des récipients en argile (a, б, в)*

● *Обр. 7. Графична реконструкция на позитивния графитен орнамент върху вътрешната страна на купата. Fig. 7. Reconstruction graphique de l'ornement positif en graphite sur le côté intérieur du bol*

типологията им позволяват датирането на светилището от Русе към края на култура Боян IV[10], Поляница IV[11] или към началото на I фаза на ГКК VI[12].

Археологическите дани сочат, че животът на IV строителен хоризонт не е бил продължителен. При цялостното му опожаряване е бил унищожен и храмът. Многократно обмазване и орнаментиране на женската фигура и стенните мазилки от постройката може би сочат цикличност на обредите[13], но могат да бъдат и резултат от подновявания.

Проблемът за наличието и функциите на култови съоръжения през енеолита е част от сложната праисторическа идеология. Светилища са известни още от предкерамичния неолит в Анатолия[14]. Сградите от VII, VI хоризонт в Чатал Хююк също се интерпретират като такива[15]. Очевидно тази традиция в култа е била пренесена и на Балканския полуостров. Храмът от Русе и изобразеният женски релеф са нейна по-късна енеолитна изява. На Балканите храмови постройки са познати още от Тополница, Благоевградско[16], Долнослав, Пловдивско[17], Парца — Румъния[18], Породин — Югославия[19]. Съоръжения със специфична архитектура и орнаментирани стенни мазилки, разкрити при проучването на Радинград, Разградско[20], Касчиоареле — Румъния[21], Караново[22], Азмашка могила[23], Хотница[24], Русе[25], Телиш, Плевенско[26], Овчарово[27] и Подгорица, Търговишко[28], най-често биват интерпретирани като култови сгради. Част от гробовете на Варненския некропол навеждат също на мисълта за осъществяването на голям култов център[29]. Публикуваните маски са вероятно глави на големи глинени идоли от храмове[30]. Техните размери относително съвпадат с посочените данни за главата на женския релеф от Русе. Умалено копие на храм би могла да бъде и култовата сцена от Овчарово[31]. Находките от Русенската селищна могила от 1990 година потвърждават тезата за съществуването на култови съоръжения (храмове) и важната им роля като религиозни и обществени средища през каменно-медната епоха.

Обработката на целия археологически материал от могилата ще позволи оформянето на по-пълна характеристика на епохата и вникване в съпровождащите я процеси.

---

[1] Последният етап от проучването на Русенската селищна могила обхваща периода 1986—1990 година.

[2] Могилата има 18 строителни хоризонта от всички етапи на проучването и III строителен хоризонт от последния етап отговаря на XIV строителен хоризонт от цялостното проучване.

[3] Пети строителен хоризонт отговаря на 16 от цялостното проучване.

[4] Х. Тодорова. Нови данни за мирогледа на човека през новокаменната епоха. — Философска мисъл, 1973, 11, 60—69; Овчарово. С., 1976; — Овчарово, РП, IX, 1983, 91; Каменно-медната епоха в България, С., 1986, 196—203.

[5] Х. Тодорова. Овчарово. С., 1976, 110; Енеолит Болгарии. С., 1979, 65.

[6] Непубликувана антропоморфна фигура на жена със съд на рамото — Русенска селищна могила.

[7] Б. Николов. Градешница. С., 1974, обр. 14.

[8] G. Lazarovici. Das neolithische Heiligtum von Parta. Varia Archaeologica Hungarica II, Budapest, 1989, 149.

[9] А. Явашов. Разград — неговото археологическо и историческо минало. 1930; Отчет на разградско археологическо дружество за 1931 г. Разград, 1932, 29, фиг. 19.

[10] E. Comca. Istoria communitatilor culturii Boian. Bucuresti, 1974, 77—81.

[11] Х. Тодорова. Енеолит Болгарии..., 27.

[12] Пак там, 28.

[13] J. Mellaart. Catal Hüyük. A Neolithic town in Anatolia. London, 1967, 50.

[14] J. Mellaart. The Neolithie of the Near Cast. London, 1975; HaletCambel, Robert J. Braidwood. Prehistoric Research Project in Southeastern Anatolia. Comprehensive View, the Work to Date 1963—1972, Istanbul ve Chicago universiteleri Karma Projesi, Istanbul, 1980, 33—64; H. Hanptmann. Nevali Cori. — Arhitektur Anatolica, XV, 1988, 99—100.

[15] J. Mellaart. Catal Hüyük. A Neolithic Town in Anatolia. London, 1967.

[16] Х. Тодорова. Проучване на къснонеолитното и ранно енеолитно селище при с. Тополница, Благоевградски окръг. АОР, 1981, Михайловград.

[17] А. Радунчева, Б. Колева. Разкопки на енеолитния култов център до с. Долнослав, Пловдивско, АОР, 1990, 19, Кюстендил.

[18] G. Lazarovici. Das neolithische..., 149.

[19] M. Grbicetc. Porodin. Kasno-neolitsko naselie na tum. kod Bitolia. Bitolia 1960, 21—26.

[20] Т. Иванов. Многослойное поселение у д. Радинград, Разградского района.

[21] Gh. Ştefan. Les fouilles de Cascioarele. — Dacia, II, 1925, 145. Vl. Dumitrescu. Principalele rezultate ale primelor doua campanii de sapaturi din asezarea neolitica tirzie de la Casciorele. SCIV, 1965, II, 215—234. H. Dumitrescu. Un modèle de sanctuaire découvert dans la station énéolithique de Cascioarele. — Dacia, XII, 1968, 384.

[22] G. Georgiev. Das Neolitikum und Chalkolithikum in der Thrakischen Tiefebene (Südbulgarien). Probleme des heutigen Forschungssfandes Thracia, I. C., 1972, 5—27, Abb. 10.

[23] G. Georgiev. Beiträge zur Erforschung des Neolithikums und der Bronzezeit in Südbulgarien. Archaeologia Austriaca, 42, 1967, Abb. 5.

[24] Н. Ангелов. Златното съкровище от Хотница. — Археология. I, 1959, 39—46.

[25] Г. Георгиев, Н. Ангелов. Разкопки на селищна могила до Русе през 1950—1953. — ИАИ, XXI, 1957, 41—127.

[26] В. Гергов. Разкопки на праисторическо селище при с. Телиш, Плевенски окръг. АОР, 1983, Смолян.

[27] Х. Тодорова. Овчарово. — РП, IX, 1983, 91.

[28] Непубликувани материали от Търговищкия музей. Благодарим на колегата И. Ангелова за предоставената ни възможност да се запознаем с материала.

[29] Х. Тодорова. Каменно-медната епоха, 203.

[30] I. Ivanov. Les fouilles archéologiques de la nécropole chalcolithique à Varna (1972—1975). — Studia Praehistorica, 1—2, 13—45, fig. 5.

[31] Х. Тодорова. Овчарово. С., 1976.

Un site de l'âge énéolithique

V. POPOV

(Résumé)

L'étude du tell de Ruse a permis d'éclaircir certains aspects du monde spirituel de l'homme énéolithique. Dans le profil central du tell furent découvertes des ruines d'un édifice imposant en deux étages. Un grand intérêt présente le matériau archéologique trouvé: une statue de femme en relief d'une hauteur de 0,65 m; trois récipients céramiques; trouvailles en silex.

L'inventaire cité et les proportions considérables de l'édifice nous permettent de déterminer l'objet archéologique comme un sanctuaire de culte.

Se basant sur la caractéristique du réquisit nous rapportons le sanctuaire à la période de transition de la culture Bojan IV, Poljanitza IV ou bien à la phase I de la culture GKK VI.

Багачина — тракийски култов център (предварително съобщение)

АЛ. БОНЕВ, Г. АЛЕКСАНДРОВ

Местността Багачина се намира на около 2 км югоизточно от с. Сталийска махала, обл. Монтана, непосредствено до десния бряг на р. Лом (обр. 1). Проучваният археологически обект е разположен на хълм, който има формата на пресечен конус с лек наклон към юг, с площ около 5 дка; в непосредствена близост до него се намират няколко извора. Въпреки усилията ни не можахме да стигнем до някакво аргументирано становище относно етимологията на названието Багачина. Може само да се предположи, че е налице стара тракийска основа, допълнена в по-късните епохи, след идването на славянското население по тези места и включването на района в териториалния обхват на Първото българско царство, когато за известен период той се явява гранична зона между него и Аварското хаганство[1].

Разкопките бяха започнати през 1981 и продължиха до 1991 г. Изцяло бяха проучени северната и централната част на хълма на площ около 3 дка. Установихме, че първоначално тук е съществувало селище от късната каменно-медна епоха, което през отделните етапи е следвало естествената денивелация на терена — оттук и различният брой и дебелина на строителните хоризонти. След превръщането в началото на III хил. пр. н. е. на това място в тракийски култов център, при изкопаването на ямите е била разрушена по-голямата част от поселението. Поради тази причина бяха разкрити само части от жилища, без да можахме да установим нито едно изцяло запазено жилище. Откритият материал се състои от глинени съдове (обр. 2), оръдия на труда от камък, кремък, кост и рог, голямо количество хромели, прешлени за вретено, тежести за тъкачен стан, идолна пластика (заоморфни и антропоморфни фигури). Определен интерес представляват намерените в запазената част на опожарено жилище две големи култови маси с правоъгълна форма и размери 0,70 × 0,50 × 0,30 м (обр. 3).

Въз основа на комплексния археологически материал селището от каменно-медната епоха може да се датира към финалния етап на културата Криводол — Салкуца и намира аналогии в тези при гр. Криводол, Вра-

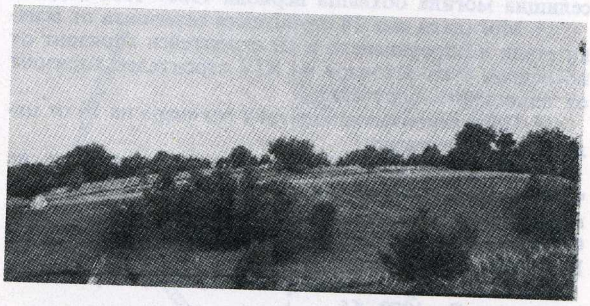
1

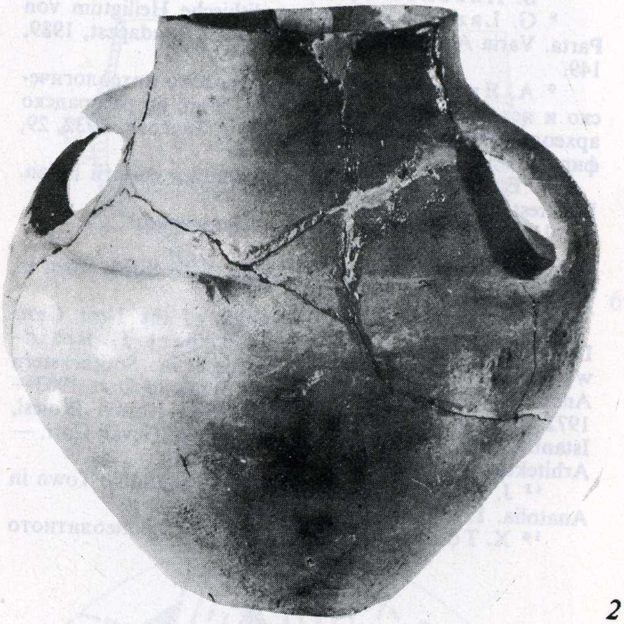
2

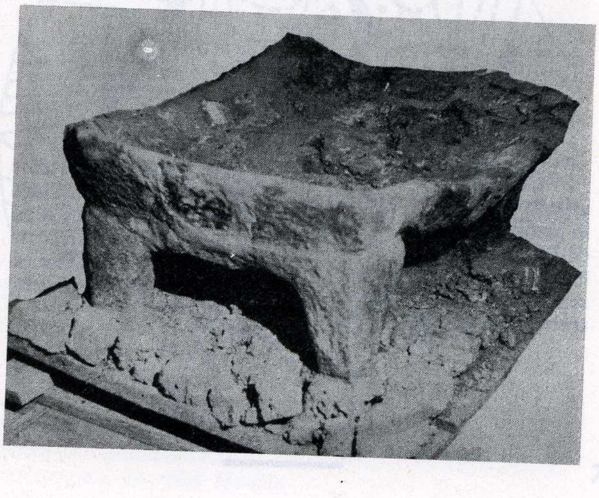
3

4

5

6

● *Обр. 1. Общ изглед от хълма Багачина. Fig. 1. Vue générale de la colline Bagačina*

● *Обр. 2. Гърне (късна каменно-медна епоха). Fig. 2. Pot (âge de la pierre et du cuivre tardif)*

● *Обр. 3. Култова маса (късна каменно-медна епоха). Fig. 3. Table de culte (âge de la pierre et de l'énéolithique)*

● *Обр. 4. Купа с дръжка с рогчета (ранножелязна епоха). Fig. 4. Bol avec anse en petits cors (âge du fer ancien)*

● *Обр. 5. Чаша със соларен знак (ранножелязна епоха). Fig. 5. Coupe avec un signe solaire (âre du fer ancien)*

● *Обр. 6. Гърне — горна част (егейска керамика от о-в Хиос, VIII в. пр. н. е.). Fig. 6. Pot — partie de dessus (céramique égéenne de l'île de Chio, VIII^{e} s. av. J.-C.)*

чанско[2], м. Редутите до с. Телиш, Плевенско[3], и др.

При разкопките на Багачина открихме и много материали, които се отнасят към ранния период на бронзовата епоха. Те са изключително еднообразни — значителна част от тях са стени на големи дебелостенни съдове, изработени от недобре пречистена глина с отвесни дръжки с триъгълна форма, често пъти профилирани и отвесно пробити. Такива материали са откривани на редица места при теренни проучвания в района на Северозападна България — Деветашката пещера, пещерата Ра́биша до с. Магура и селището при с. Градец, Видинско[4]. Въпросната керамика се отнася към ранно-бронзовата култура Магура — Коцофени, която по време на разцвета си през третото хилядолетие пр. н. е. обхваща един широк район от Югозападна Румъния, Североизточна Сърбия и Северозападна България[5].

От периода, следващ Магура — Коцофени, материалът е изключително беден и се състои от фрагменти от глинени съдове, характерни за културата Глина III — Шнекенберг, както и от пет остродънни чаши тип Юнаците. Относно находките от III—II хил. пр. н. е. трябва да отбележим факта, че няма никакви останки от селище, с което те могат да бъдат свързани, поради което допускаме, макар и с известна доза хипотетичност, че те произлизат от ями, които впоследствие са били унищожени главно през втората половина на I хил. пр. н. е.

Що се касае за втората половина на II хил. пр. н. е., находки от това време на практика липсват. Късната бронзова епоха в района на Средния и Долния Дунав се характеризира с изключително висок подем в развитието на местните племена, обусловено от разцвета на бронзовата металургия, имащо като свой непосредствен резултат активизирането на междуплеменните контакти, както и на връзките под една или друга форма с центровете на Егейската цивилизация в нейния микенски вариант[6]. В района непосредствено от двете страни на Дунав между поречията на Тиса — Драва и Жиул — Огоста се развива една своеобразна „речна цивилизация“, характеризираща се с богата идолна пластика и керамика с изключително разнообразна украса[7]. Най-значителният проучен досега обект от тази култура — некрополът при с. Орсоя, Ломско, се намира на разстояние само 25 км в северозападна посока от с. Сталийска махала. В такъв смисъл за нас беше неочаквано, че не можахме да намерим никакви материали, отнасящи се към нея. Така или иначе Багачина е останала вън от интересите на тази етнокултурна общност и на този странен факт в момента не може да дадем каквото и да е било приемливо обяснение или ако има такова, то е само в сферата на хипотетичното.

Ситуацията значително се променя в началото на I хил. пр. н. е. Откритият масов керамичен материал недвусмислено показва наличието на интензивна човешка дейност на хълма. Той се състои от фрагменти от изработени на ръка от добре пречистена глина съдове със сивочерна, често пъти полирана с графит повърхност. Украсата им е богата и се състои от комбинации от широки канелюри с врязани триъгълници, скачени щамповани есове и спираломеандър, получен чрез техниката на отнемане на фона[8]. Широко се е използвала и инкрустацията с бяло вещество. В случая е представен материал, типичен за културата Басараби[9]. Особен интерес представлява група от съдове, на които не можахме да намерим преки аналогии, но които по форми, начин на изработка и украса могат да бъдат датирани към началото на I хил. пр. н. е. По-характерните типове са: дълбоките съдове (купи ?) с врязана украса и една малка лентеста дръжка с рогчета (обр. 4) и дълбоки чаши с подобна дръжка; една от тях има на дъното украса, представляваща соларен знак — кръг, с излизащи от него 17 лъча. Знакът е изработен в техниката на излъскване на повърхността с графит (обр. 5). Трябва да отбележим, че тези съдове бяха открити в яма, съдържаща материали само от началото на ранножелязната епоха[10].

През 1986 г. намерихме няколко десетки фрагмента от глинени съдове, които по форма, техника на изработка и орнаментация коренно се различават от откривания дотогава в тази част на хълма керамичен комплекс. Два от тях са дълбоки гърнета с извит навън удебелен ръб на устието и силно издуто тяло. Имат заоблен прелом към долната част, чиято форма по всяка вероятност е била пресеченоконусовидна (обр. 6 и 7). Третият съд е плитка тавичка с три крачета във формата на паралелопипед (обр. 8). Повърхността им е добре загладена и е покрита с боя с кремавожълт цвят. Върху нея с кафява и много по-рядко кафявочервена боя е нанесена геометрична украса. Тя се състои от пояси от хоризонтални широки ленти, успоредни къси вълнообразни черти, астрални знаци, ромбове с конкавни стени и диагонали, отвесни вълнообразни линии, наподобяващи змия, дъговидни широки скачени ленти с чертички отстрани и др. Особено интересен е един орнамент, наподобяващ буквата К, с дъговидно извита горна хаста (обр. 6). По всяка вероятност това е „писмен“ знак, тъй като той по своята същност трудно може да се свърже с геометричната система, използвана при украсата на съдовете. Трябва да отбележим и друг факт — последните са работени на бързо въртящо се грънчарско колело и това е другият признак, по който те се различават от целия останал керамичен комплекс, типичен за ранножелязната епоха в района на Долния Дунав.

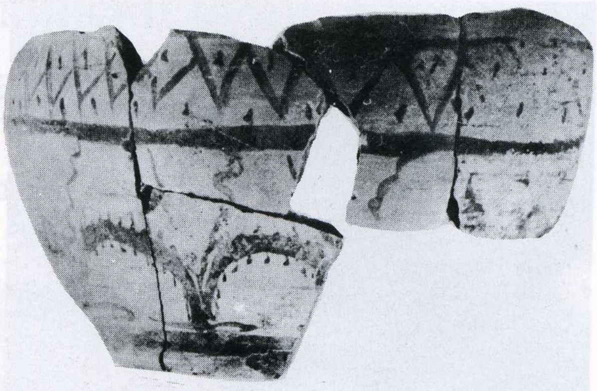
7

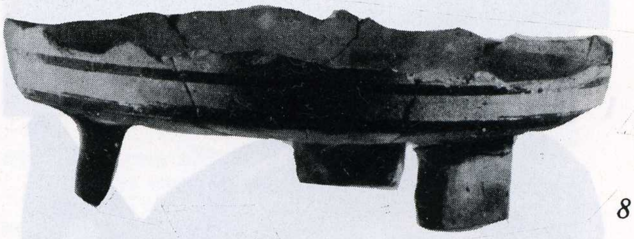
8

● *Обр. 7. Гърне — горна част (егейска керамика от о-в Хиос, VIII в. пр. н. е. Fig. 7. Pot — partie de dessus (céramique égéenne de l'île de Chio, VIII*ᵉ *s. av. J.-C.)*
● *Обр. 8. Тавичка с крачета (егейска керамика от о-в Хиос, VIII в. пр. н. е.). Fig. 8. Bassine avec de petits pieds (céramique égéenne de l'île de Chio, VIII*ᵉ *s. av. J.-C.)*

Според нас в случая главното внимание трябва да се насочи към използваната при украсата на съдовете техника, тъй като тя би ни дала сериозни опорни точки при датировката на този странен керамичен комплекс, а последната е от изключително важно значение, когато става въпрос за тракоегейските контакти не само по време на късната бронзова епоха, но и през периода на т. нар. „Тъмни векове“ и предколонизационния период.

Рисуването с кафява и по-рядко с кафявочервена боя върху кремавожълтата повърхност на керамичните изделия е типичен прийом, използван от майсторите-вазописци от Егейския свят. То се появява в Континентална Гърция към края на средноеладския период и по всяка вероятност тази техника е заимствана от т. нар. „минийска керамика“, открита за пръв път при разкопките на Х. Шлиман в Орхоменос. Типична е за микенската епоха в Егеида през периода XVI—XIII в. пр. н. е.[11] След загиването на главните микенски центрове и постепенното налагане на геометричния стил във вазописта в Гърция тази техника на украса се запазва в бившата периферия на микенския свят и главно по егейските острови до края на VIII — началото на VII в. пр. н. е. Т. нар. „субпротогеометрична керамика“, която запазва редица от характерните особености на късната микенска вазопис, се намира на редица места на о-в Кипър и Западноазиатското Средиземноморско крайбрежие (Палестина и Финикия)[12]. Тя се открива в районите, които през втората половина на II хил. пр. н. е. са били обект на трайни ахейски интереси (главно търговски) и фактически са единственото доказателство за контактите между гръцкия свят и Източното Средиземноморие през „Тъмните векове“[13]. Що се касае да егейската керамика от Багачина, по техника на изработка и орнаментация тя е близка до посочената по-горе гръцка керамика, има редица елементи от късната микенска и в общи линии може да бъде датирана към VIII в. пр. н. е., което напълно отговаря на археологическия контекст, в който беше намерена — наличието на голямо количество материали от разцвета на култура Басараби. Въпросната керамика най-вероятно произхожда от о-в Хиос, където до един сравнително късен период — началото на Великата гръцка колонизация, се запазват традициите на късномикенското керамично производство[14].

Подобна керамика се намира за пръв път в района на Долния Дунав. В такъв аспект нейното напълно неочаквано откриване дава възможност да бъдат поставени редица важни въпроси или по-точно този за тракоегейските взаимни контакти и доколко някои сведения от легендата за Похода на аргонавтите отразяват реални исторически събития.

Проблемът за връзките на долнодунавските земи с егейският свят през късната бронзова епоха е разглеждан обстойно и на различни нива в научната литература[15]. Ще отбележим, че изследователите са единодушни в едно — след Великото егейско преселение на народите, свързано с цялостната криза на обществото в Югоизточна Европа и Източното Средиземноморие в края на II хил. пр. н. е., и постепенно въвеждане на желязото в производството, контактите между двете области на практика се прекратяват, за да се възобновят отново едва след началото на Великата гръцка колонизация. Анализирайки наличния археологически материал, един от авторите на настоящите редове лансира идеята за континуитета във взаимовръзките, макар и изразен в друга форма[16]. Тази теория недвусмислено беше потвърдена от откриването на егейската керамика на Багачина. В случая става дума за глинени съдове, които въпреки своето много добро качество на изработка едва ли биха могли да представляват такъв интерес за местните жители, че да станат предмет на търговска сделка. Явно е, че те са попаднали в тази част на Тракия заедно със своите производители, т. е. явяват се доказателство за пряко гръцко етническо присъствие в тези земи. Така опираме до другия въпрос: за достоверността на някои събития, описани в легендата за Похода на аргонавтите.

Тази легенда, известна в древността в няколко варианта, е дошла до нас в най-пълен вид в поемата на александрийския елинистически поет Аполоний Родоски[17]. Не е необходимо да се спираме подробно на нея, ще отбележим само един от основните изводи, до който са стигнали изследователите на произведението и на свързаните с него предания. Според тях окончателният текст за Похода на аргонавтите всъщност е съставен от няколко недостигнали до нас епически поеми с характерната за епоса систематизация, хиперболизация и проекция в далечното митологическо минало на разкази за реално станали събития, каквито са първите плавания на егейските мореплаватели в Черно море. Учените са единодушни, че това предание е добило своя окончателен облик в VIII в. пр. н. е.[18]

В случая ни интересуват събитията, описани в поемата на Аполоний Родоски в стихове 260—330[19]. След заграбването на Златното руно от Колхида аргонавтите разбират, че не могат да се върнат обратно в родината си по познатия им път през Проливите, който е бил блокиран от преследващата ги флота на колхидския цар. Тогава те решават да използват друг път, за който са имали някаква представа, но който, общо взето, им е бил непознат — от Евксинския понт през делтата на Истрос срещу течението на реката, за която те са смятали, че пресича земите на скити и траки[20]. В крайна сметка по този начин те се отървали от преследвачите си и след различни перипетии се прибрали в Йолк.

И така няма съмнение, че пътят по голямата европейска река е бил познат на ахейските мореплаватели от дълбока древност. Синтезиран израз на това познание е посоченото сведение на Аполоний Родоски. Явно разгледаната по-горе егейска керамика е донесена от о-в Хиос до Багачина по известния още от късната бронзова епоха воден път — Егеида, Пропонтида, западния бряг на Евксински понт и оттам през делтата на Истрос към богатия на мед и злато Карпатотрансилвански и Западностаропланински район[21]. По всичко изглежда, че през VIII в.

пр. н. е. култовият център на Багачина вече е бил добре известен в един широк ареал, за да привлече вниманието на егейските мореплаватели. По време на своите експедиции те са посещавали общоплеменното светилище и са оставяли като дарове въпросните съдове. Като потвърждение на това, че се касае за една типично морска традиция, е и фактът, че по-голямата част от фрагментите от съдове бяха намерени в яма с формата на обърнат пресечен конус, запълнена с фин речен пясък — обстоятелство, което не беше констатирано в нито една от другите проучени ями.

И така доколкото в легендата за Похода на аргонавтите намират отражение реални събития, свързани с използването от ахейските мореплаватели на посочения по-горе воден път, то егейската керамика от Багачина се явява засега единственото веществено доказателство за пряко гръцко проникване в Долнодунавския басейн още в предколонизационния период, документирайки по този начин факта на описаните в „Аргонавтика" исторически реалии. Именно в такъв смисъл откриването на тази керамика има изключително важно научно значение при изясняването на конкретните форми на взаимните връзки между Тракия и егейския свят от края на второто и началото на първото хилядолетие пр. н. е. Потвърждава се тезата, че тези връзки не прекъсват през епохата на „Тъмните векове". Както е и при случая с морските експедиции до Кипър, Палестина и Финикия през този период, така и тук мореплавателите от егейските острови са използвали пътища, които явно са били добре известни на техните предшественици от късната микенска епоха.

Най-големият разцвет на култовия център на Багачина е през втората половина на I хил. пр. н. е. От това време открихме много култови ями с най-различна форма и големина (обр. 9). Те са цилиндрични, пресеченоконусовидни или крушовидни[22]. Дълбочината им варира от 1 до 2,50 — 2,80 м, смятано от нивото на здравия терен и в горната част имат диаметри 1 — 1,50 м. Стените им са добре оформени, измазани с пласт фина глина и опушени от паления в ямите силен огън. Пълнежът им се състоеше от сивочерна рохкава пръст, примесена с въглени, кости от диви и домашни животни, тежести за стан, прешлени за вретено, железни предмети (главно ножчета), бронзови фибули и сравнително редки сребърни монети (от елинистическата и римската републиканска епоха). Огромно беше количеството на керамичния материал — фрагменти и цели, съдове, отнасящ се към периода V—I в. пр. н. е. Тракийската керамика се разделя на две основни групи: груба, работена на ръка и фина, изработена на бързо въртящо се грънчарско колело. Съдовете от първата са направени от недобре пречистена глина, имат сивочерна груба повърхност, а украсата им се състои от пояси от врязани вълнисти или зигзаговидни линии, релефни ленти с насечки или прищипвания и кръгли пъпки, някои от които са с врязан кръстовиден знак (обр. 10). Типични форми са гърнетата и подобни на тях малки чаши. Широко разпространени са и т. нар. „чаши тракийски тип", имащи пресеченоконусовидна форма и вертикална дръжка. Те са имали култово предназначение и ако се съди по опушената им отвътре повърхност, са били използвани като светилници.

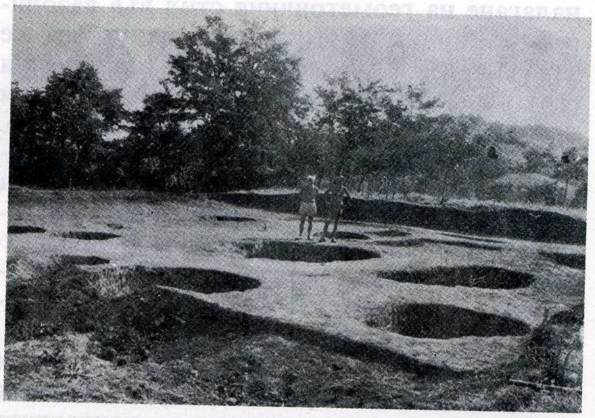
9

• *Обр. 9. Общ изглед от ямите в северната част на Багачина. Fig. 9. Vue générale des fossés dans la partie nord de Bagačina*

Основни форми при фината керамика са каните, купите, кантаросите и др. Повърхността им често пъти е полирана и са украсени с типична за сивата тракийска керамика орнаментация от излъскани зигзаговидни ленти, тип „рибена кост". Една рядко срещана форма са фруктиерите (обр. 11).

Керамиката от Багачина намира паралели в проучените досега тракийски центрове и най-вече в Севтополис[23], но по форми и украса се отличава със значително по-голямо разнообразие от тази, открита в столицата на Севт III.

В някои от ямите намерихме фрагменти от типична келтска керамика. Това е доказателство, че култовият център е бил посещаван от представители на преселващите се от Средна Европа по посока на Мала Азия келтски племена.

От времето на установяването на римската власт в Мизия интерес заслужават намерените на дъното на сравнително голяма яма бронзови цедка и кесероле. Те са позлатени, а на дръжката на втория съд има надпис ALLIEN.

Основният извод, до който стигнахме в хода на проучванията, е, че на хълма Бага-

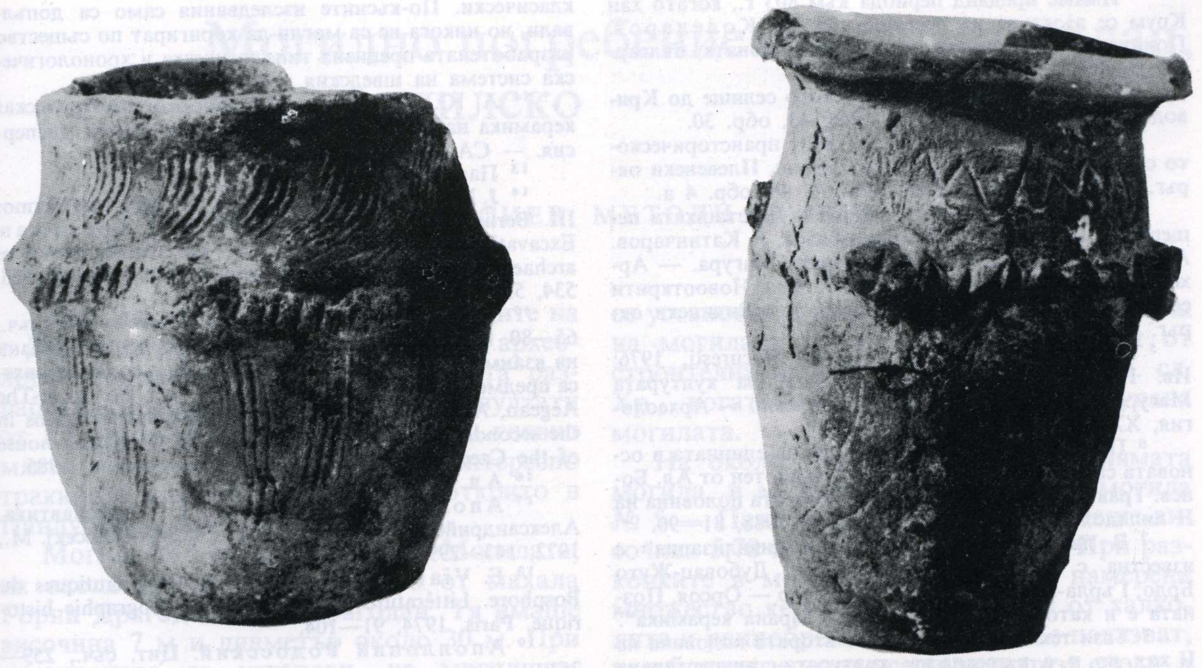

10

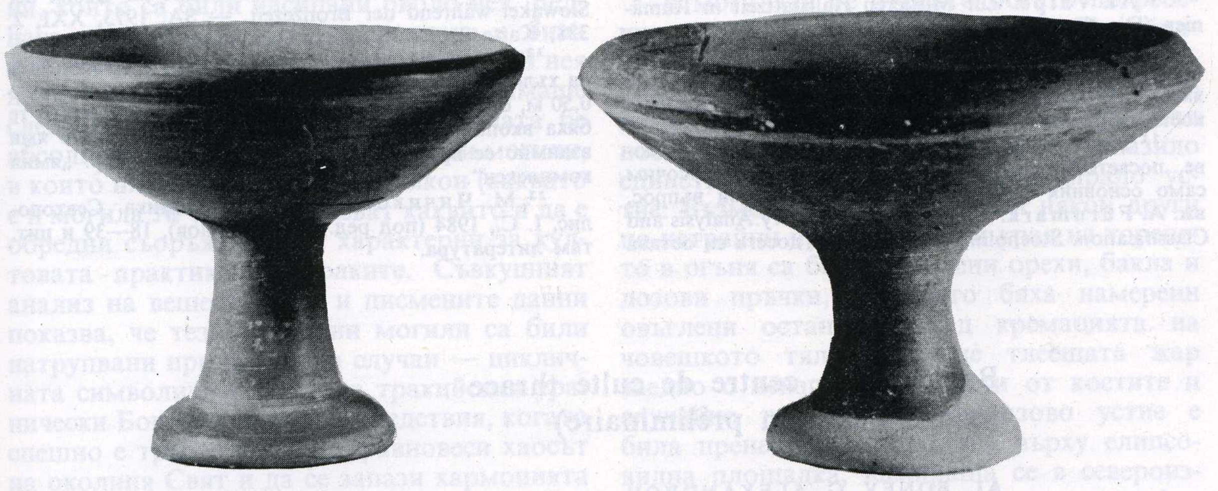

11

● *Обр. 10. Гърнета, изработени на ръка (късножелязна епоха). Fig. 10. Pots exécutés à la main (âge du fer tardif)*
● *Обр. 11. Фруктиери, изработени на колело (късножелязна епоха). Fig. 11. Coupes à fruits, exécutées au tour (âge du fer tardif)*

чина е имало тракийски култов център, съществувал продължително време. Неговото начало по всяка вероятност се отнася към края на каменно-медната епоха — доказателство за това са двете култови маси в естествена големина. През III—II хил. пр. н. е. тук се появява обичаят на изкопаването на ями, в които са били поставяни жертвени дарове, главно предмети, свързани с бита. През първата половина на I хил. пр. н. е. Багачина се е оформил като междуплеменно светилище. От изключително важно значение е откриването на керамика от о-в Хиос, датирана към VIII в. пр. н. е. и имаща редица архаични белези на късната микенска керамика. Тя е доказателство, че районът е бил посещаван от егейски мореплаватели и свидетелство за съществуването на контакти между Тракия и егейския свят по време на т. нар. „Тъмни векове“. Най-активният период от съществуването на култовия център е през втората половина на I хил. пр. н. е., от което време произхожда богат и разнообразен, най-вече керамичен материал. С установяването на римската власт в Мизия неговата дейност започва да затихва.

[1] Имаме предвид периода към 803 г., когато хан Крум се възкачва на престола, вж. П. Коледаров. Политическа география на средновековната българска държава, 1. С., 1979, карта 4.

[2] В. Миков. Предисторическото селище до Криводол, Врачанско. — РП, I, 1948, 43, обр. 30.

[3] В. Гергов. Медни находки от праисторическото селище в м. Редутите при с. Телиш, Плевенски окръг. — Археология, XXIX, 1987, 4, 46, обр. 4 а.

[4] В. Миков, Н. Джамбазов. Деветашката пещера. С., 1960, 99—117; Н. Джамбазов, Р. Катинчаров. Археологически находки от пещерата Магура. — Археология, III, 1961, 3, 51—64; А. Йоцова. Новооткрити селища от ранната бронзова епоха във Видински окръг. — ИМСЗБ, 1978, 2, 3—4.

[5] P. Roman. Cultura Coţofeni. Bucureşti, 1976; Ив. Панайотов и Ст. Александров. За културата Магура — Коцофени в българските земи. — Археология, XXX, 1988, 2, 1—15.

[6] Проблемът за трите варианта на единната в основата си егейска цивилизация е разработен от Ал. Бонев. Тракия и Егейският свят през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. — РП, XX, 1988, 81—90.

[7] В литературата тази „речна цивилизация“ е известна с различни наименования: Дубовац-Жуто Брдо, Гърла-Маре — Кърна, Ново село — Орсоя. Позната е и като „културата с инкрустирана керамика“.

[8] Тази техника е известна от втората половина на II хил. пр. н. е. в ареала на „културата с инкрустирана керамика“, където се среща сравнително рядко, вж. Тр. Филипов. Некропол от късната бронзова епоха при с. Орсоя, Ломско (Албум). С., 1976, 91, 114.

[9] Al. Vulpe. Zur Mittleren Hallstattzeit in Rumänien (Die Basarabi — Kultur). Dacia, IX, 1965.

[10] Фактически това е едно щастливо изключение от наблюдаваната обща ситуация на хълма, където ямите от различните периоди взаимно се пресичаха, което беше довело до смесването на материалите.

[11] Няма да се спираме подробно на всички трудове, посветени на микенската керамика. Ще посочим само основния фундаментален труд по този въпрос, вж. A. Furumark. The Mycinaean Pottery.Analysis and Classification. Stocholm, 1941, който и досега си остава класически. По-късните изследвания само са допълвали, но никога не са могли да коригират по същество разработената прецизна типологическа и хронологическа система на шведския археолог.

[12] А. Ю. Согомонов. Субпротогеометрическая керамика на Востоке. Типология, хронология, дисперсия. — СА, 1988, 3, 17—53.

[13] Пак там, 1 сл.

[14] J. Boehlau und K. Schefold. Larisa an Hermos III. Berlin, 1942, Taff. 35, 11, 14, 15; J. Boardman. Excavations in Chios 1952—1955. The British school of archaeology at Athens; Thames and Hudson, Plate 46, 523, 534, 538.

[15] За Тракия и Егеида вж. Ал. Бонев. Цит. съч., 65—80. Редица въпроси, свързани с различните страни на взаимоотношенията между Европа и егейския свят, са предмет на фундаменталния труд на J. Bouzek. The Aegean, Anatolien and Europe: Cultural interrelations in the seconds millennium B. C. Academia publishing house of the Czechoslovak academy of scienes. Praha, 1985.

[16] Ал. Бонев. Цит. съч., 82.

[17] Аполлоний Родосский. Аргонавтика. Александрийская поэзия (ред. М. Грабарь-Пассек). М., 1972, 143—299.

[18] F. Vian. Légendes et stations argonautiques du Bosphore. Littérature gréco-romaine et géographie historique. Paris, 1974, 91—104.

[19] Аполлоний Родосский. Цит. съч., 259—261.

[20] Пак там, 259, стих 280.

[21] По въпроса за този воден път вж. J. Vladar. Osteuropäische und mediterrane Einflüsse im Gebiet der Slowakei während der Bronzezeit. — SA, 1973, XXI, 2, 338, Karte 2; Ал. Бонев. Цит. съч., 76.

[22] Ямите се очертаха най-добре в северната част на хълма, където хумусът имаше дебелина само около 0,50 м, след което следваше здравият льос, в който те бяха вкопани. В редица случаи разновременните ями взаимно се пресичаха, като образуваха т. нар. „ямни комплекси“.

[23] М. Чичикова. Антична керамика. Севтополис, I. С., 1984 (под ред. на Т. Иванов), 18—39 и цит. там литература.

Bagačina — centre de culte thrace (communication préliminaire)

AL. BONEV, G. ALEXANDROV

(Résumé)

La colline Bagačina se trouve à proximité du village de Stalijska mahala, dép. de Mihajlovgrad sur la rive droite de la rivière Lom. Les recherches furent exécutées pendant la période 1981—1991. On a découvert un site de l'âge de la pierre et du cuivre tardif, fortement détruit par les fossés de culte thraces postérieurs. Les conclusions préliminaires auxquelles nous sommes arrivés indiquent qu'à Bagačina il y avait eu un centre de culte existant longtemps. Son début se rapporte probablement vers la fin de l'âge de la pierre et du cuivre — les deux tables de culte en grandeur naturelle en sont la preuve. Durant le III^{e}—II^{e} millénaire av. J.-C., ici apparaît l'habitude de trancher des fossés dans lesquels on posait des dons sacrificatoires, surtout des objets liés à la vie domestique. Pendant la première moitié du I^{er} millénaire av. J.-C., Bagačina avait joué le rôle de sanctuaire intertribal. D'une importance extraordinaire est la découverte d'une céramique dessinée égéenne de l'île de Chio, datée vers le VIII^{e} s. av. J.-C. et ayant plusieurs indices l'attachant à la céramique des Mycènes tardive. Elle est la preuve que la région avait été visitée par des navigateurs égéens et représente un témoignage de l'existence de contacts entre la Thrace et le monde Egéen pendant l'ainsi dits „âges obscurs“.

La période la plus active de l'existence du centre de culte avait été pendant la deuxième moitié du I^{er} millénaire av. J.-C., depuis quand provient un matériau riche et varié, surtout céramique. Avec l'instauration du pouvoir romain en Mésie son activité commence à diminuer.

Могилно погребение при с. Драгодан, Кюстендилско

НИКОЛА ТЕОДОСИЕВ, МЕТОДИ МАНОВ

През лятото на 1990 г. в околностите на с. Драгодан бе проведена траколожка археологическа експедиция[1]. В настоящата разработка са представени основните резултати от проучванията, като, разбира се, главно място е отделено на богатото и интересно тракийско могилно погребение, открито в Пандурската могила[2].

Могила № 1 се намираше в м. Могилата, на около 500 м североизточно от махала Горни Драгодан на с. Драгодан. Тя имаше височина 7 м и диаметър около 30 м. При проучването се установи, че могилният насип е бил изграден чрез натрупване на една централна могилка и няколко странични, които са били насипани около нея. Веднага след това чрез донатрупване е била изградена и оформена цялата могила. В нея не бе открито нито погребение, нито имаше следи от извършени обреди. Могилата бе абсолютно празна. Подобни празни могили, в които няма погребения, а в някои (каквато е и могила № 1) дори липсват каквито и да е обредни съоръжения, са характерни за култовата практика на траките. Съвкупният анализ на веществените и писмените данни показва, че тези ритуални могили са били натрупвани при различни случаи — цикличната символична смърт на тракийския ураничeски Бог, при природни бедствия, когато спешно е трябвало да се уравновеси хаосът на околния Свят и да се запази хармонията на Вселената, при военни победи и т.н.[3] Като се вземе предвид, че проучената могила е в близост до другите две, които са от Римската епоха, и като се съди по начина на насипване, може да се предположи, че съоръжението е било натрупано през I—III в. сл. Хр. Не е възможно обаче да се определи причината, поради която е бил извършен ритуалният космоструктуриращ акт.

Могила № 4, наричана от местното население Голямата могила, се намира на около 500 м южно от с. Драгодан. Тя е висока около 15 м и има стръмни склонове. В близост до нея, в м. Мрамор, има останки от поселение от I—III в. С цел да се провери сведението, според което Голямата могила била оградена с концентричен зид от дялани каменни блокове[4], бяха направени геофизични проучвания[5]. Според данните от тях бяха заложени и сондажи, при които се установи, че ограден зид няма. На върха на могилата бяха открити фрагменти от строителна и битова керамика от II в. сл. Хр., когато вероятно е била натрупана могилата.

На около 200 м източно от Голямата могила, в м. Герена, се намираше могила № 5 — Пандурската могила. Тя имаше височина 5,70 м и диаметър 27,50 м. При разкопките в могилния насип бяха намерени множество керамични фрагменти от халколита и раннобронзовата епоха. Те показват, че в близост е имало селища от тези епохи, а почвата, използвана за натрупване на могилата, е иззета от тяхната площ.

В могилата бе открито богато погребение, извършено по следния начин. Покойникът е бил изгорен върху погребална клада, която се е намирала извън площта на могилата и която не бе открита. В кладата е бил поставен бронзов съд, от който се е запазило единствено полустопеното оксидирало устие. Възможно е да е имало и някои други по-нетрайни предмети. Към края на горенето в огъня са били хвърлени орехи, бакла и лозови пръчки, от които бяха намерени овъглени останки[6]. След кремацията на човешкото тяло все още тлеещата жар заедно с неизгорелите части от костите и случайно попадналото бронзово устие е била пренесена и положена върху елипсовидна площадка, намираща се в североизточния сектор на могилата на височина 1 м над нивото на околния терен (обр. 1). Площадката беше ориентирана североизток — югозапад по надлъжната си ос и имаше размери 2,50 × 2,10 м. От северозапад, югозапад и югоизток тя беше оградена с 18 кани и 1 амфора (обр. 2), чиито дъна и част от долните стени са отчупени и липсват. Глинените съдове са били поставени полулегнали, с устия, насочени навътре към сакралното пространство на гроба. В някои от тях е имало нялата течност (вино или зехтин), която е оставила смолисти отлагания по вътрешните им стени[7]. В югоизточната периферия на гробната площадка, между две кани бе намерен изящен стъклен съд с устие, насочено на югоизток, т. е. навън от гроба. Подобен тип гробно съоръжение — площадка, оградена с глинени съдове — се открива за пръв път в древнотракийските земи. Сакрализиране на могилно и гробно пространство чрез ограждане с наредени амфори обаче е вече намирано при разкопки на тракийски обекти. Тук могат да се посочат могилата до с. Юриловка (северно от Истрия), IV в. пр. Хр.[8], могилата в м. Колокита (до Аполония), средата на IV в. пр. Хр.[9], и плосък гроб № 368 от некропола на Аполония, IV в. пр. Хр.[10] За в бъдеще може да се очаква откриването на още подобни съоръжения.

Върху тлеещата жарава на гробната площадка е бил положен гробният инвентар. Поради високата температура част от находките са силно оксидирали и са зле запазени. В гроба бяха открити: железни цинти от подметки и кабъри; сгънат на две много корозирал железен нож, който е имал дължина около 40 см, малко желязно ножче, от което е запазена единствено дръжката; бронзов накрайник от кожена ножница; фрагмент от железен ключ, желязна част от ключалка и силно фрагментирани бронзови обковки от малко тоалетно сандъче, със следи от тъкан по тях; бронзов скалпел, два медицинскси инструмента от бронз, подобни на кюрети (обр. 3), и корозирал фрагмент от бронзова медицинска игла с четириъгълно сечение — инструментите вероятно са били поставени в дървен калъф, облицован с бронзова ламарина, фрагменти от която се бяха запазили; малък каменен брус с правоъгълна форма, който е бил поставен в платнена торбичка. Върху гробната площадка са били положени още: две сребърни касеролета с дъна нагоре; много зле запазена медна монета; 39 римски сребърни денарии, които са били поставени на две части — 7 от тях са били сложени по-рано върху тлеещите въглени и поради това са много зле запазени, а 32 денария в платнена кесия са били поставени по-късно. Денариите се разделят по следния начин: 1 от Отон, 3 от Веспасиан, 1 от Тит, 4 от Домициан, 9 от Траян, 18 от Хадриан, 1 от Сабина и два неопределени. Най-забележителните находки от гроба са златните предмети, за които ще стане дума подробно по-долу. След полагането на изброените гробни дарове върху погребалната площадка е била натрупана малка могилка (обр. 4), която заедно с още няколко подобни насипа в западния, северния и южния сектор, е била включена в могилата при натрупването и оформянето ѝ.

Проблематиката, свързана с религията на населението, обитавало тракийските земи през римската епоха, е твърде обширна и сложна, за да бъде разглеждана подробно тук. След окончателно установяване на римското владичество в Тракия започва ускорено строителство на градове и пътища.

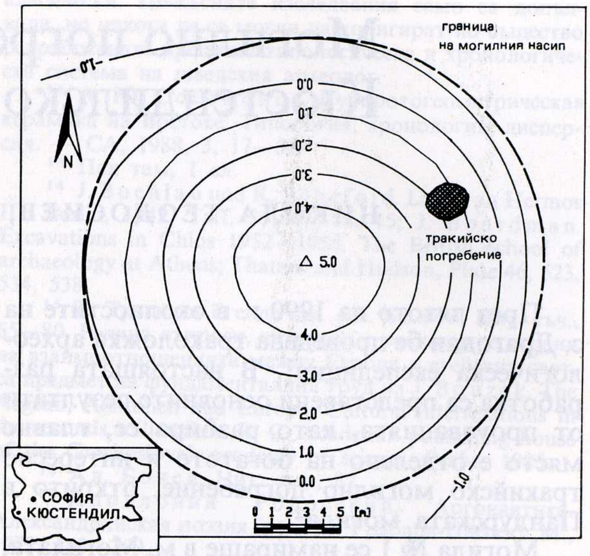

1

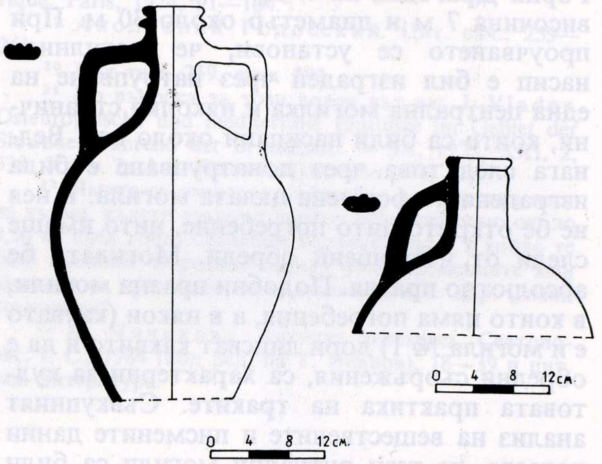

2

● *Обр. 1. План на „Пандурската могила“. Fig. 1. Plan de la „Pandurskata mogila“*

● *Обр. 2. Глинени съдове от гроба на Улкос. Fig. 2. Récipients en argile de la tombe d'Oulkos*

Засиленият търговски обмен и водените войни предопределят непрекъснатото движение на разнородно в езиково, културно и етническо отношение население. Заселването на част от него в тракийските земи, а и многообразните контакти с местните жители допринасят за смесването на различни религиозни представи и култове. Този синкретизъм е бил резултат преди всичко от сходните функции на много божества от елинския, римския и малоазийския пантеон. И все пак един бог изпъква между останалите — това е тракийският Херос и ако се съди по археологическите паметници, на него е била отдавана най-много почит. В оброчните релефи Богът конник носи различни локални епитети, а често е отъждествяван и с божества от елино-римския пантеон. Последното се дължи на това, че тракийското население е виждало едни или

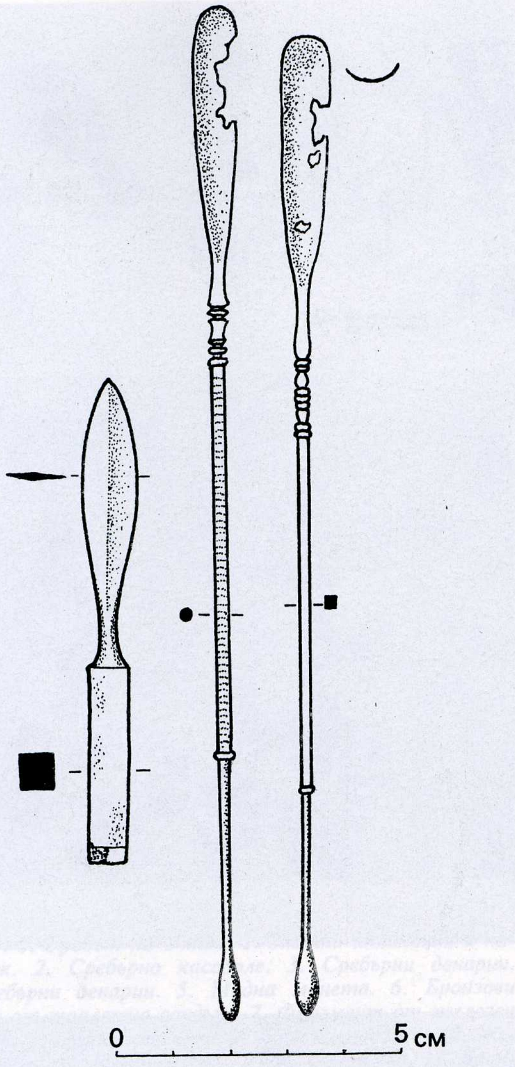

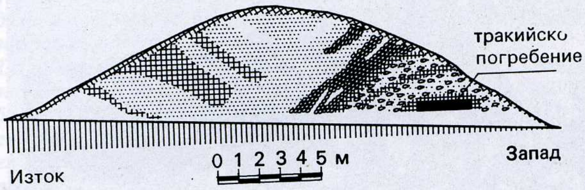

запад *изток*

● *Обр. 3. Медицински инструменти. Fig. 3. Instruments médicaux*

● *Обр. 4. Стратиграфия на Пандурската могила. Fig. 4. Stratigraphie de la „Pandurskata mogila"*

други сходни черти между своя и другите богове. Следователно тези епитети трябва да се разглеждат като елински и римски преводи, обозначаващи различни функции на Хероса. Ако се съди по тях и според семантичния анализ Тракийският конник е бил бог на Слънцето и вегетацията, воин и ловец, покровител на дивите животни, лечител и музикант. Тази многофункционалност позволява в Хероса да бъде съзрян образът на предримския върховен уранически Бог (Орфей, Загрей, Залмоксис и т. н.) и на неговия доктринален син — тракийския цар. Естествено през Римската епоха поради религиозния синкретизъм и липсата на самостоятелни тракийски държавни обединения орфическите царски обреди са се профанизирали и модифицирали. Ако се съди обаче по богатите могилни погребения от I—III в., може да се предположи, че местната аристокрация е съхранила ключовите си позиции в икономиката и в някаква степен все още е олицетворявала могъществото на божеската власт, гарантираща порядъка и изобилието на земята[11]. През Римската епоха тракийските аристократи са продължили да изповядват и орфическата доктрина, разбира се, в една доста модифицирана, синкретично обогатена и рационално осмислена форма[12]. Самият факт, че традицията да се насипват могили е запазена до началото на IV в. сл. Хр., показва една изключителна устойчивост на религиозните представи и култовата практика. Това дава основание да се допусне и съхраняването на смисъла на много от ритуалните действия — насипването на могилата, погребалните обреди и т. н.

В Пандурската могила е бил погребан тракийски аристократ. Наличието на медицински инстументи показва, че знатният тракиец е бил лечител, а златните предмети говорят и за жреческите му функции. Династът е живял в първите десетилетия на II в. сл. Хр. Ако се съди от намерените монети, погребението е било извършено в последните години от управлението на император Хадриан, във времето мужду 134 и 138 г.[13] Известно е, че древните траки са възприемали смъртта като свещен брак, при който мъртвият аристократ се е отъждествявал с ураническия Бог и символично е оплождал Великата богиня — Земята. В обредните ситуации могилата е функционирала като полисемантичен знак-зимвол, равностоен на Свещената планина, аниконичен лик на Великата богиня, модел на Света и проекция на слънчевия диск върху земната повърхност. Подобна многозначност е характерна и за могилните гробове — те са били възприемани като свещена пещера, утроба на Богинята майка, модел на Космоса и подземен свят[14]. Гробната ситуация в Пандурската могила (обр. 5) илюстрира отлично описаните по-горе представи. Погребалната площадка е оградена, т. е. сакрализирана от 18 кани и 1 амфора. Затова и техните устия са насочени навътре към свещеното пространство. След поставянето около гроба дъната на глинените съдове са били отчупени. При това течността, с която са били пълни каните и амфората (вино или зехтин,

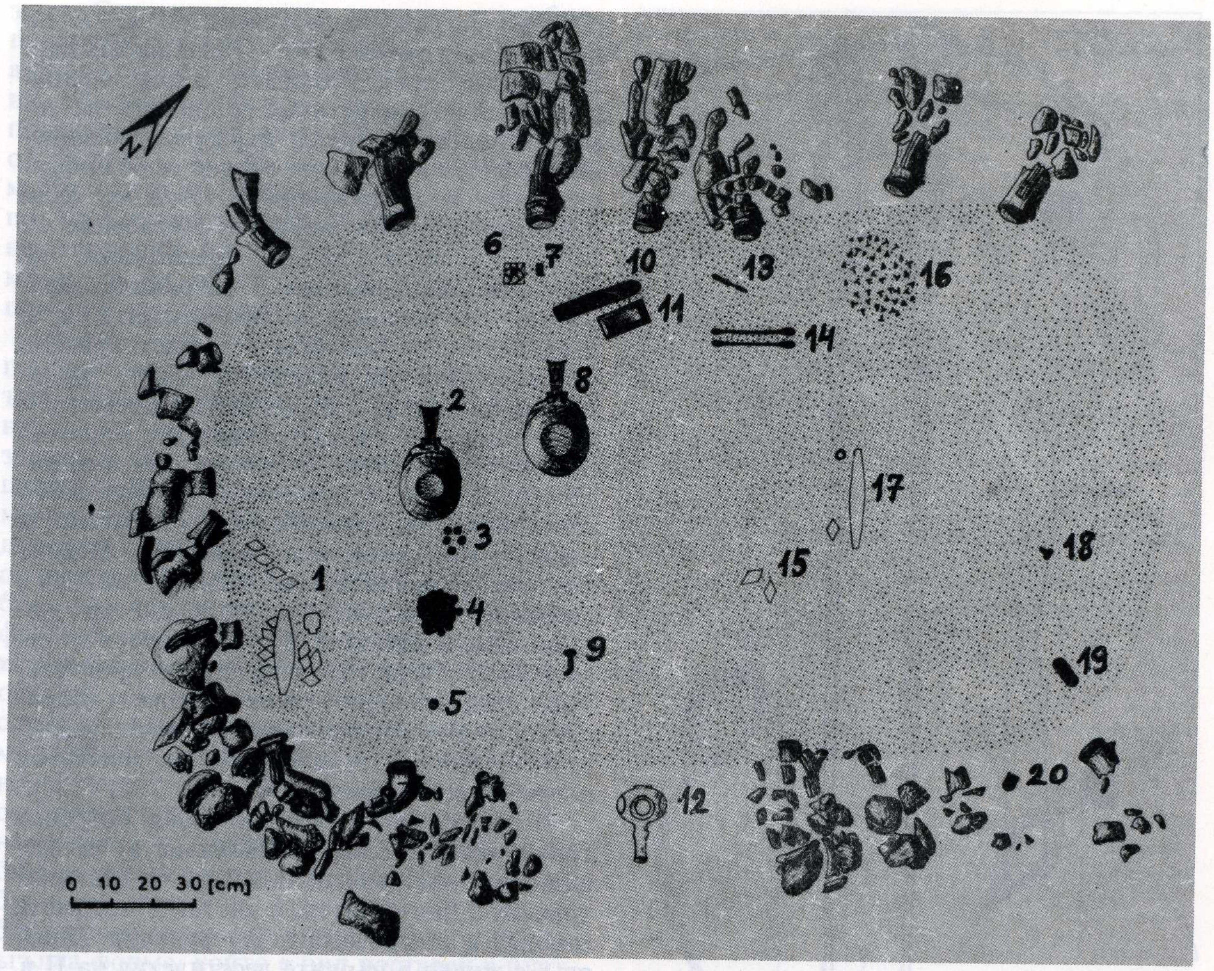

5

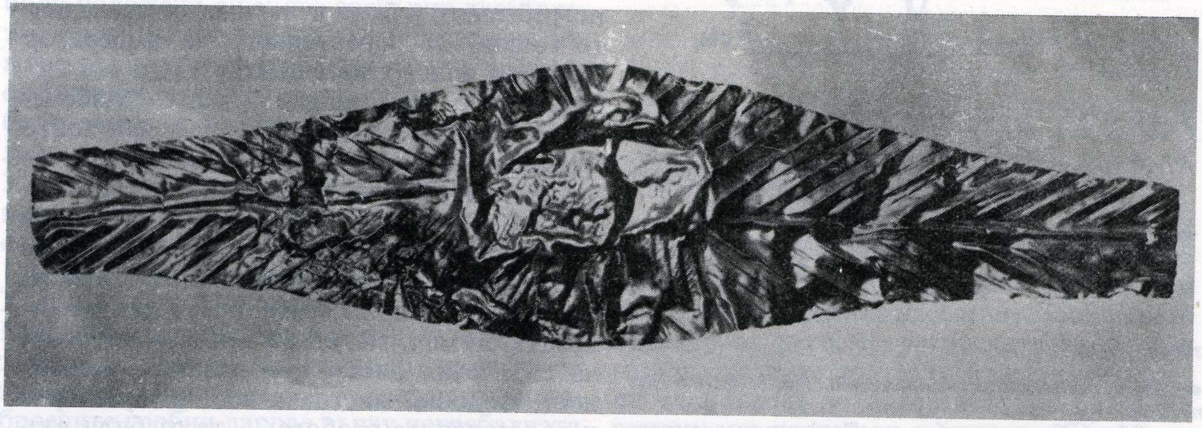

7

а в съдовете, по които няма органични отлагания, може би и вода), се е изливала върху земята и символично е оплождала Великата майка. Засега необясним е фактът, че отчупените дъна са били прибрани и липсват в могилния насип. След изтичането на виното (или зехтинът) и водата (?) глинените съдове са били донатрошени — акт, който е символизирал тяхното ритуално умъртвяване. Изходът на гроба (пещерата, утробата) на могилата (Свещената планина, Великата богиня) е бил маркиран със стъклления съд, разположен в югоизточната периферия на площадката. Ето защо неговото устие е било насочено на югоизток, т. е. навън от гробното пространство. Съгласно вярванията от изхода на свещената утроба, символично обозначен с колбовидния съд, ежедневно се е възраждал положеният покойник, тъждествен с изгряващия от изток уранически Бог — Слънцето. На семантично равнище стъкленият съд е смислово идентичен с ориентираните на изток-югоизток входове на тракийските гробници от V—III в. пр. Хр.

Покойният аристократ е бил изгорен

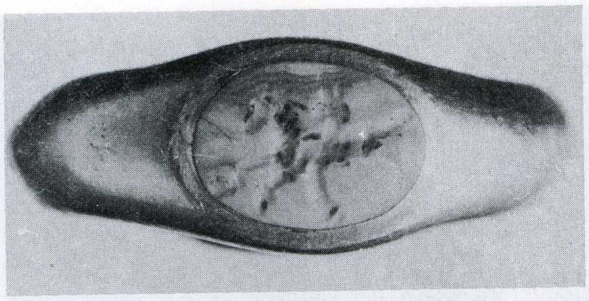
6

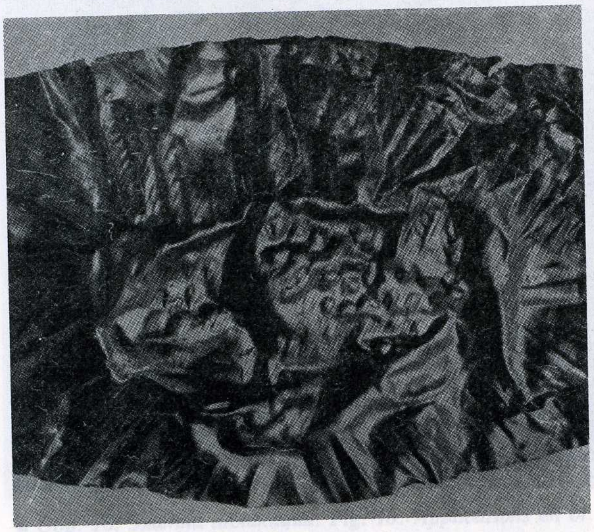
8

● Обр. 5. Гробът на Улкос: 1. Златни апликации и нагръдник. 2. Сребърно касероле. 3. Сребърни денарии. 4. Сребърни денарии. 5. Медна монета. 6. Бронзови обкови от тоалетно сандъче. 7. Фрагмент от железен ключ. 8. Сребърно касероле. 9. Железен гвоздей. 10. Железен нож. 11. Каменен брус. 12. Стъклен съд. 13. Бронзов скалпел. 14. Бронзови кюрети. 15. Златни апликации. 16. Железни цинти и кабъри. 17. Златна апликация, диадема и пръстен. 18. Желязна дръжка от ножче. 19. Бронзов накрайник от ножница. 20. Бронзово устие. Fig. 5 La tombe d'Oulkos: 1. Application et plastron d'or. 2. Casserolée d'argent. 3. Dénaires d'argent. 4. Dénaires d'argent. 5. Monnaie de cuivre. 6. Encadrements en bronze d'un petit coffre de toilette. 7. Fragment d'une clé en fer. 8. Casserolée en argent. 9. Clou en fer. 10. Couteau en fer. 11. Aiguisoir en pierre. 12. Récipient de verre. 13. Scalpel en bronze. 14. Curettes en bronze. 15. Applications en or. 16. Punaises et pointes en fer. 17. Application d'or, diadème et anneau. 18. Anse en fer d'un petit couteau. 19. Bout d'un étui en bronze. 20. Embouchure en bronze

● Обр. 6. Златен пръстен с гема. Fig. 6. Anneau en or avec gemme

● Обр. 7. Златен нагръдник. Fig. 7. Plastron en or

● Обр. 8. Златен нагръдник (детайл). Fig. 8. Plastron en or (détail)

върху клада. Чрез този ритуал той е бил приобщен към соларния Бог[15]. Обредът вероятно е бил извършен през нощта, тъй като съгласно с космогоничните представи костите на обожествения династ не бивало да бъдат „видяни" от Слънцето, т. е. от самия него. Подобно раздвоение би довело до природна катастрофа. При кремацията върху жаравата са били хвърлени орехи, бакла и лозови пръчки. Орехите и баклата символизират плодородието и са свързани с брачните церемонии[16]. Тъй като в митологичен аспект смъртта е била тъждествена на свещен брак с Богинята земя, то поставянето на орехи и бакла в гроба е лесно обяснимо. Те са били възприемани като свещено семе, от което се е раждал богът Херос[17], и именно затова са били вложени в утробата (гроба). Същевременно орехът е символ на световното дърво, а баклата е свързана с орфическите мистерии. Що се отнася до лозовите пръчки, то напълно допустимо е през Римската епоха в духа на синкретичните религиозни представи те да са били символ на божеското тяло на Дионис, което е било изгаряно в погребалната клада. Следователно в случая пръчките са подчертавали хтоничните и вегетативните функции на тракийския Херос, с когото е бил отъждествен погребаният аристократ. Откриването на 39 сребърни денарии в гроба е рядък случай. Монетни съкровища са открити и в шест гроба в тракийска могила до Пангей, края на IV в. пр. Хр.[18] Колективната монетна находка от Пандурската могила показва, че и през 30-те години на II в. сл. Хр. още е била съхранена древната орфическа представа, съгласно с която могилният гроб е бил възприеман като хазна, в която са били влагани т. нар. „кеймелия"[19].

Златните предмети, намерени в гроба на покойния династ, носят много белези, показващи устойчивостта на предримските тракийски религиозни представи. Пръстенът (обр. 6) представлява масивна елипсовидна халка с диаметър 2,4 × 2 см и тегло 12,9 гр. Върху предната му страна, където халката се разширява максимално, е вградена елипсовидна гема с размери 0,9 × 0,7 см, изработена от млечнобял ахат. Върху гемата е изобразен конник, препускащ наляво. Образът е доста схематизиран. Над лявото рамо на Хероса е врязана къса, леко наклонена чертичка — вероятно копие. Подобни геми от римската епоха с изображение на Тракийския конник се срещат, макар и не много често[20]. Всъщност образи на тракийския владетел като ездач се появяват върху златните пръстени през V в. пр. Хр.[21] Ликът върху пръстена от Драгодан показва една съхраненост на ранните тракийски иконографски традиции и религиозни представи. Несъмнено след смъртта на династа изобразеният върху гемата Херос е бил оприличен и отъждествен с него. Златният пръстен се датира към края на I — началото на II в. сл. Хр. и е бил носен приживе от знатния трак. С други думи, на пръста си аристократът е носил лика на своя доктринален баща — урано-хтоничния Бог.

Златният нагръдник (обр. 7), открит в

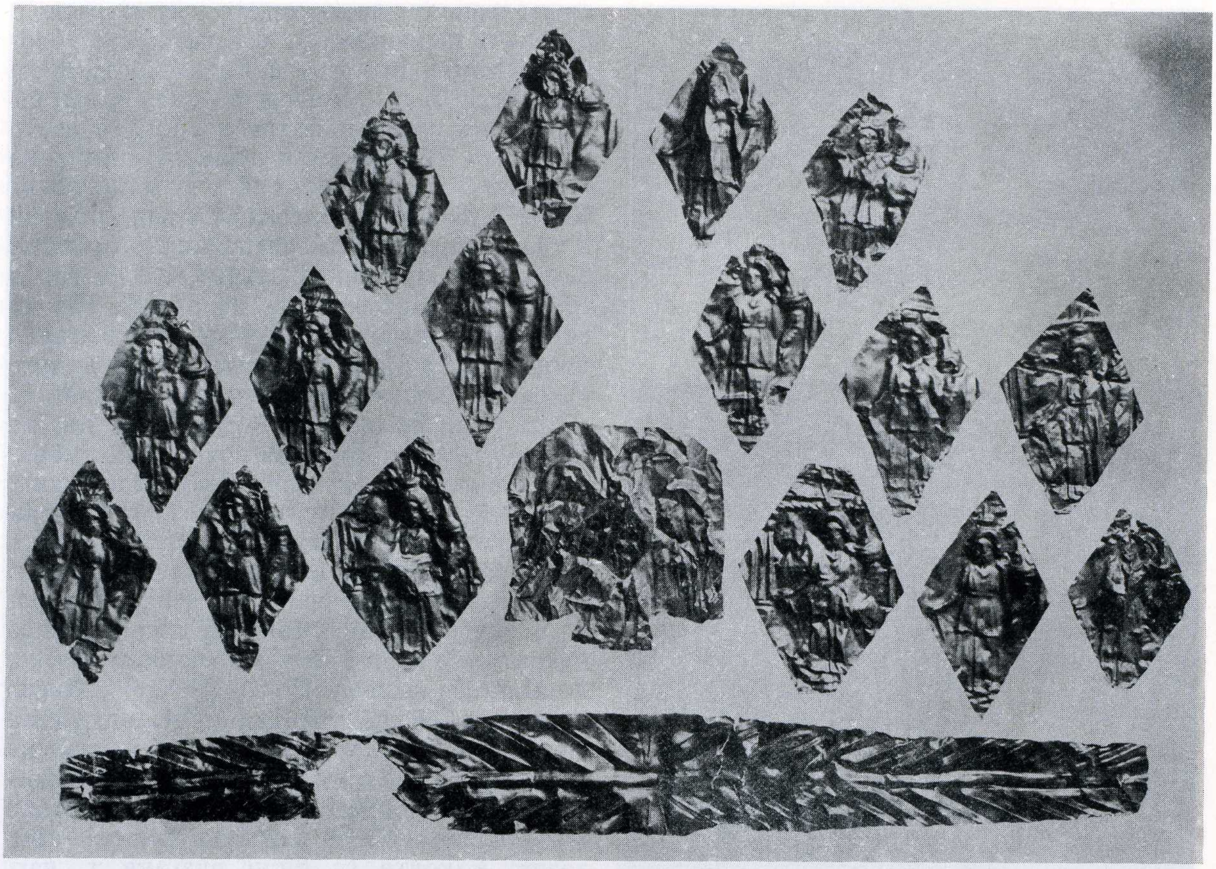

9

● Обр. 9. Златни апликации и диадема от ритуална шапка. Fig. 9. Applications en or et diadème d'un chapeau rituel

гроба, е с ромбовидна форма, има дължина 21,3 см, ширина — 5,1 × 2,1 см и тегло 10,57 г. В средата му в нисък релеф е изобразен орел, застанал анфас и разперил крила (обр. 8). Главата на птицата е обърната надясно. От двете страни на орела има хоризонтални релефни линии, от които излизат къси, диагонално разположени черти. Релефните линии вероятно изобразяват слънчевите лъчи или клонките на дърво. В двата края на нагръдника са пробити малки дупчици за пришиване към дреха. В Тракия нагръдници от благороден метал започват да се изработват от VI в. пр. Хр. насетне[22]. Те са типични царско-жречески инсигнии. Нагръдникът от Пандурската могила показва по безспорен начин жреческите функции, които е имал погребаният аристократ. Сакралният атрибут съвсем очевидно е с архаична форма и е най-късно изработеният (през 134—138 г.) засега известен подобен предмет. Доскоро никой не предполагаше, че ще бъде намерен нагръдник от толкова късно време. Очевидно е обаче, че въпреки елинизацията и романизацията старите тракийски ритуални практики са се съхранили и през Римската епоха. Изобразеният върху нагръдника орел намира своите ранни и почти пълни иконографски аналогии сред находките от Требенище, върху златни пластини от Синдос[23], върху сребърните монети от одриския цар Спарадок[24] и в образите върху каменните конзоли на гробницата в Гинина могила при Свещари[25]. В предримската епоха ликът на орела е бил равнозначен на върховния соларен Бог и на тракийския цар-жрец[26]. Напълно възможно е през II в. сл. Хр. изобразеният орел да се е отъждествявал със Зевс Хюпсистос, който в Тракия е бил свързан и със Сабазий[27]. Ако е така, основната идея е ясна — върху златния нагръдник е представен Богът баща (Сабазий?), независимо от това, дали той е бил оприличаван на Зевс, Юпитер или някое друго мъжко божество от синкретичния елино-римо-малоазийски пантеон.

В могилния гроб бяха открити разпръснати на различни места златна диадема и 17 златни апликации. Досега подобни пластини са определяни като листа от погребални венци. В случая обаче подобно твърдение ми изглежда неприемливо, тъй като от намерените златни апликации не може да бъде надеждно реконструиран венец за глава. Според направената хипотетична възстановка, изглежда, че в случая се касае за ритуална шапка, която вероятно е била с конусовидна форма като пилос и към която са били пришити златните пластини (обр. 9).

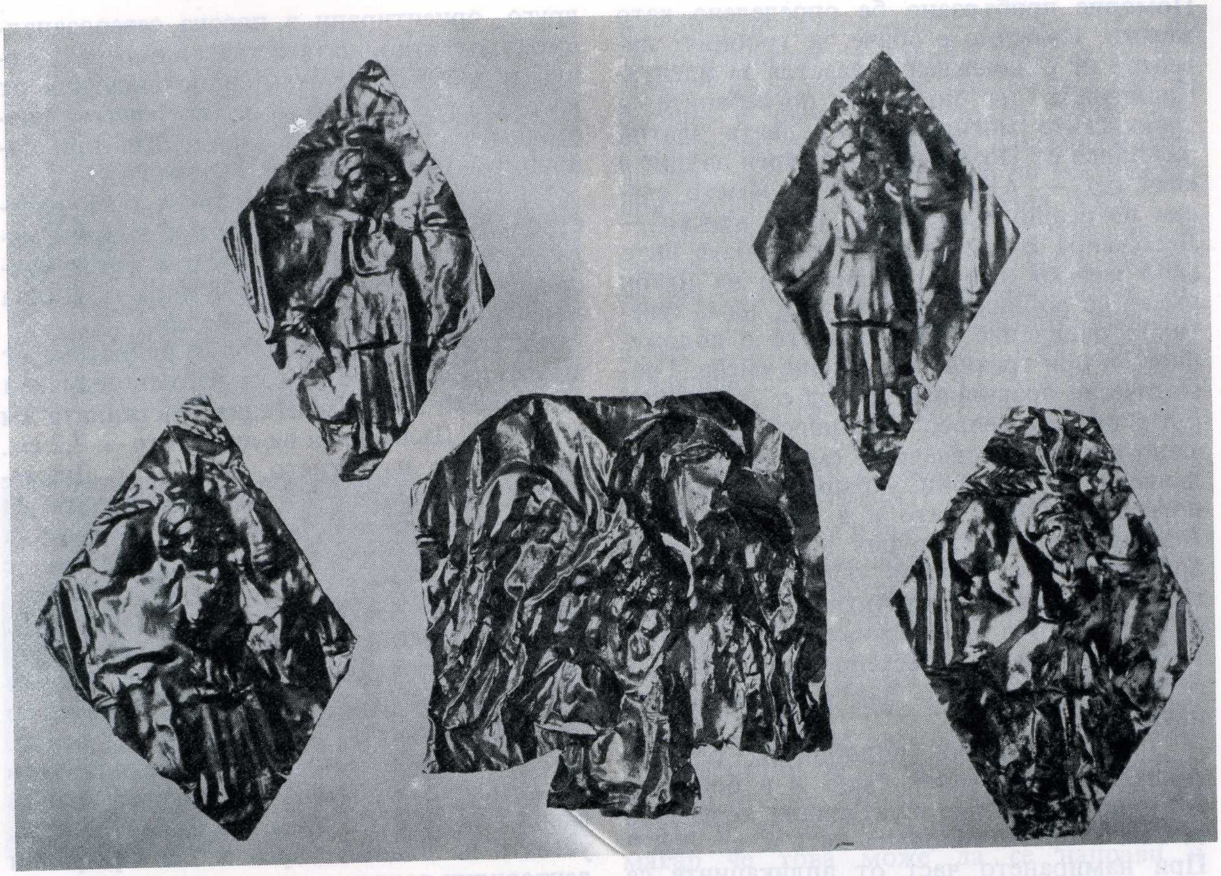

10

● *Обр. 10. Златни апликации. Fig. 10. Applications en or*

Диадемата има форма, подобна на палмово листо. Дължината ѝ е 24,5 см, ширината — 2,7 × 1,5 см, а теглото е 6,47 г. В двата края има малки дупчици за пришиване. Върху диадемата в нисък релеф са представени пресичащи се линии, които обозначават слънчевите лъчи. Най-голямата апликация от пилоса е с неправилна десетостенна форма и най-общо наподобява птица, разперила крила. Размерите са 5 × 4,8 см, а теглото е 1,58 г. Върху нея е изобразен орел, застанал анфас и разперил крила. Образът е идентичен на този върху златния нагръдник. Останалите 16 златни апликации са с ромбовидна форма, средни размери 4,8 × 3,1 см и средно тегло 0,86 г. При намирането на някои от пластините бяха забелязани тънки стружки, останали от рязането на златната ламарина с ножица. Тези стружки биха се отчупили, ако династът бе носил ритуалната шапка приживе. Несъмнено златните апликации, а също диадемата и нагръдникът са били изработени през 134—138 г., и то специално за погребалния обред. За направата на апликациите и нагръдника са били използвани бронзови матрици, подобни примерно на тези от Разград[28] или от Археологическия музей в София[29]. Вероятно 16-те ромбовидни пластини от Драгодан са били пришити към пилоса чрез конец, разположен напречно на острите краища. Върху апликациите е изобразена Тюхе с калатос на главата, държаща рог на изобилието в лявата и корабен рул в дясната си ръка (обр. 10). Богинята е застанала права, анфас пред едикула с две колони и триъгълен фронтон. Изобразяването на Тюхе с калатос показва един синкретизъм в иконографията. Всъщност с калатос е представена и Богинята майка върху някои матрици от Разград[30]. Калатосът е атрибут на женските божества, свързани с плодородието, и в Тракия се среща най-рано в скулптурите на кариатидите от гробницата при Свещари. Кариатидите в случая са тъждествени на Великата богиня[31]. Идеята за плодородието в образа на Тюхе се подсилва и от рога на изобилието. Несъмнено изображението на богинята е конвенционална елино-римска иконографска заемка. Напълно възможно е обаче в този образ местните траки все още да са съзирали лика на своята Велика богиня, чийто доктринален син е бил погребаният аристократ.

Златна диадема и апликации, подобни на по-горе описаните, са открити в богатото могилно погребение при Поморие, датирано през първата половина на I в. сл. Хр.[32] Пластините най-вероятно също са били пришити към пилос. Поради намирането на златни обеци и наушници погребението от

Поморие прибързано бе определено като женско. Известно е обаче, че гробният инвентар не е надежден показател за идентифицирането на пола на погребаните в тракийските могили. Върху двата златни наушника от Поморие има ажурен надпис в един ред — ΛΗCΗCΚΗΠΡΟΥ. Името съвсем погрешно е преведено като женско — Лесескепра. В старогръцкия език обаче нито едно женско име, с изключение на някои имена на робини и проститутки, няма генетивно окончание -ΟΥ. Същото е положението и при тракийските лични имена. Граматически правилният превод е: „(Наушникът е) на Лесескепрос“. Всъщност не виждам защо някои изследвачи се смущават от наличието на подобни украшения в мъжки погребения, щом като и в древен Египет, Асирия, Персия, Етрурия и т. н. мъжете аристократи са носели обеци, гердани и гривни. Лесескепрос от Анхиалос е бил жрец на орфическото учение, живял в началото на I в. сл. Хр. Името Лесескепрос е тракийско и се среща единствено върху двата златни наушника.

Златни пластини, подобни на тези от Драгодан, са открити също и в богатото могилно погребение от Пловдив, отнасящо се към втората половина на I в. сл. Хр.[33] При намирането част от апликациите са били полепнали към желязната коса на сребърния шлем-маска. Това недвусмислено показва, че и ромбовидните пластини от Драгодан са служели за украса на жреческа шапка, а не са били пришити някъде по дрехата на династа. Най-ранните засега известни златни апликации от ритуална шапка са открити в гробница № 2 от Могиланската могила във Враца, средата на IV в. пр. Хр.[34] Всъщност пилосът е сигурно засвидетелствана царско-жреческа инсигния от IV в. пр. Хр. насетне. С пилоси на главата са тракийските владетели, изобразени върху златния шлем от Коцофени и сребърния начелник от Долна Козница, Кюстендилско. Подобни ритуални шапки са сакрализирали най-свещената част от царското тяло — главата[35]. Чрез обшития със златни пластини пилос главата на положения в Пандурската могила е била символично отъждествена с ураническия Бог, тъй като свещената шапка е равнозначна на Слънцето[36]. Тази представа се е подсилвала не само от блясъка на златото, но и от апликацията с образ на орел (тъждествен на соларния Бог), както и от диадемата с изобразените сияещи слънчеви лъчи.

* * *

Близо до централната част на гробното съоръжение бяха открити и две сребърни касеролета, поставени успоредно едно на друго, ориентирани в посока северозапад-югоизток и обърнати с дъната нагоре. Корпусите и на двете бяха силно напукани от високата температура на въглените, разстлани върху гробната площадка при извършване на погребалния обред.

Досега от тракийските земи бяха известни само няколко подобни сребърни съда — от Виза [37] — един, от с. Голяма Брестница, Плевенско[38] — пет и от с. Долна Бешовица, Врачанско[39] — един.

Двата новооткрити съда са направени от висококопробно сребро и са напълно еднакви по размери и орнаментация. Дължината им е 19,9 см. Дължината на дръжките — 7,2 см. Диаметърът на устието — 12,7 см. Диаметърът на дъното — 7 см. Височината на корпуса — 5 см. Новите две касеролета могат да се отнесат към тип „дълбоки, с правоотрязан край на дръжката, без прорез“ според направената типология[40] (обр. 11). Корпусите им имат форма на заоблен пресечен конус. Дъната са покрити с врязани концентрични окръжности с означен център (обр. 12). Устията са леко издадени навън. Дръжките са плоски, леко стесняващи се в средата и разширяващи се в двата си края. В основите си дръжките са свързани с ръба на устията на съдовете чрез сложнопрофилни лентовидни разширения, които са оформени като две птичи глави. Зениците на очите на птиците са инкрустирани със злато. От двете страни — зад главите на птиците, излиза по една волута, върху които релефно е представена по една шестлистна, инкрустирана със злато розетка. В края на дръжките е поставен по един тънък лист от златно фолио, покрит с релефен орнамент кима.

По дължината на дръжките на двете касеролета е изписан с острие един и същи надпис в един ред със старогръцки букви, които са инкрустирани със злато. Височината на буквите е 0,5—0,7 см. Надписът е следният: ΟΥΛΚ • ΤΙΟΥ (обр. 13). Буквите са осем, като са разделени симетрично на две половини по четири от кръгъл, инкрустиран със злато разделителен знак. След края на надписа е поставен друг разделителен знак, но с форма на бръшлянов лист — също инкрустиран.

По техниката си на изпълнение и по използването на гръцки букви надписите върху двете нови касеролета явно нямат нищо общо с печатите на италийските производители. По характер на изпълнение те са по-близки до надписите върху сребърно касероле и сребърен съд от Голяма Брестница, Плевенско[41]. Очевидно разглежданият тук надпис съдържа две тракийски имена. Най-вероятно те са собствено и бащино, като първото е съкратено до първия разделителен знак. Съкращенията са типич-

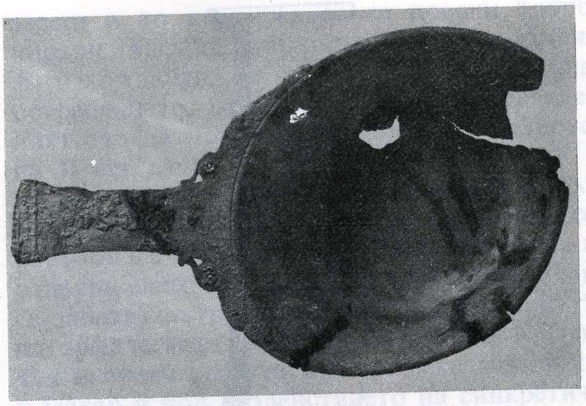

11

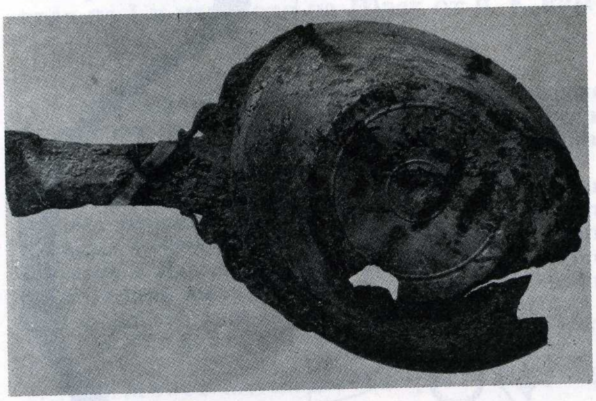

12

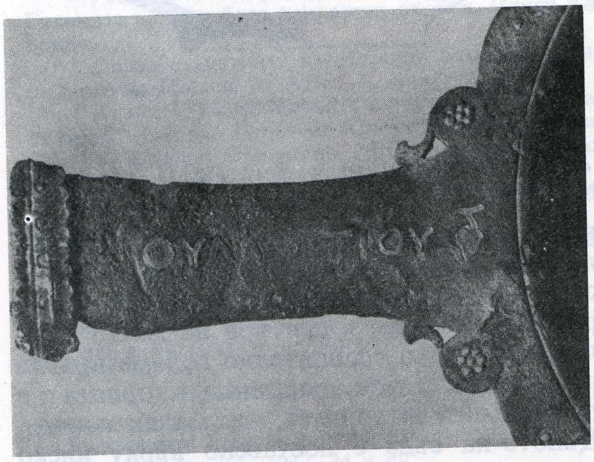

13

● *Обр. 11. Сребърно касероле. Fig. 11. Casserolée d'argent*

● *Обр. 12. Сребърно касероле (дъно). Fig. 12. Casserolée d'argent (fond)*

● *Обр. 13. Надпис върху дръжката на сребърно касероле. Fig. 13. Inscription sur l'anse d'un casserolée d'argent*

но римски прийом и редица надписи върху камък от римската епоха предават съкратено и много тракийски имена, макар и предимно на романизирани траки[42]. Едно от имената е представено съкратено и в двата надписа върху сребърни съдове от Голяма Брестница, Плевенско[43]. Така че тук целият надпис би могъл да се нормализира като Ουλκ(ου) Τιου. В превод: (Съдът е) на Улкос, (син) на Тиос. Името Ουλκος не бе известно досега[44]. У Згуста[45] има две подобно звучащи имена — Ουλυς и Ουλος, но те произхождат от Ликия в Мала Азия. А у Дечев[46] е посочено име Τιος, но то е име на селище и също е от Мала Азия. Ако възприемем този прочит на надписа, можем да твърдим, че освен името на погребания притежаваме и това на неговия баща.

Впрочем традицията в Тракия да се надписват съдове и други предмети с името на притежателя им се проследява добре още от V в. пр. н. е. — от надписаните съдове с името ΔΑΔΑΛΕΜΕ (в Род. п.) от Дуванли, Пловдивско[47], и ΣΑΤΟΚΩΙ (? — в Дат. п.) — върху фиала № 27 от Рогозен[48], чак до II—I в. пр. н. е. — върху два сребърни съда от съкровището от с. Бохот, Плевенско[49], е изписано ΠΑΣΤΡΟΚΟϒ (в Род. п.). Това явление срещаме и през I в. от н. е. — върху две златни обеци-наушници, открити в богато могилно погребение край Анхиалос (дн. Поморие), Бургаско, е изработен ажурен надпис — ΛΗΣΗΣΚΗΠΡΟϒ (в Род. п.)[50].

Двете новооткрити касеролета очевидно принадлежат на едно и също ателие и вероятно са работа на един и същи майстор. Най-вероятно те са продукция на провинциално ателие, ако се съди по орнаментацията и по инкрустацията на надписите, макар че това може да се направи и вторично. Според открития в същия гроб сигурно датиран нумизматичен материал датировката на производството на двата сребърни съда може да се постави най-общо в края на I — началото на II в. от н. е. Що се отнася до формата и част от орнаментацията — по-специално до оформянето на две птичи глави при основата на дръжката и до декорацията с розетки, могат да се посочат редица примери от цяла Европа, включително и от тракийските земи[51]. Но доколкото е известно, подобни сребърни касеролета с позлата на отделни орнаменти, с допълнително поставяне на лист от златно фолио върху края на дръжката, както и с инкрустиран със злато надпис, не бяха познати досега.

В сведенията на някои антични автори подобни на разгледаните съдове — trullae — се споменават като притежание на богати и влиятелни хора, демонстриращи ги като символ на своя икономически и социален престиж[52]. Но функционалното им предназначение, особено за Тракия, едва ли може да се изчерпа с мнението, че те са били само част от луксозни сервизи за пиене на вино[53]. Отбелязаният факт, че подобни съдове, произхождащи от една и съща находка, понякога имат различна вместимост[54] — като комплект бронзови касеролета от Англия[55], както и като сребърните от Голяма Брестница, Плевенско[56], може да

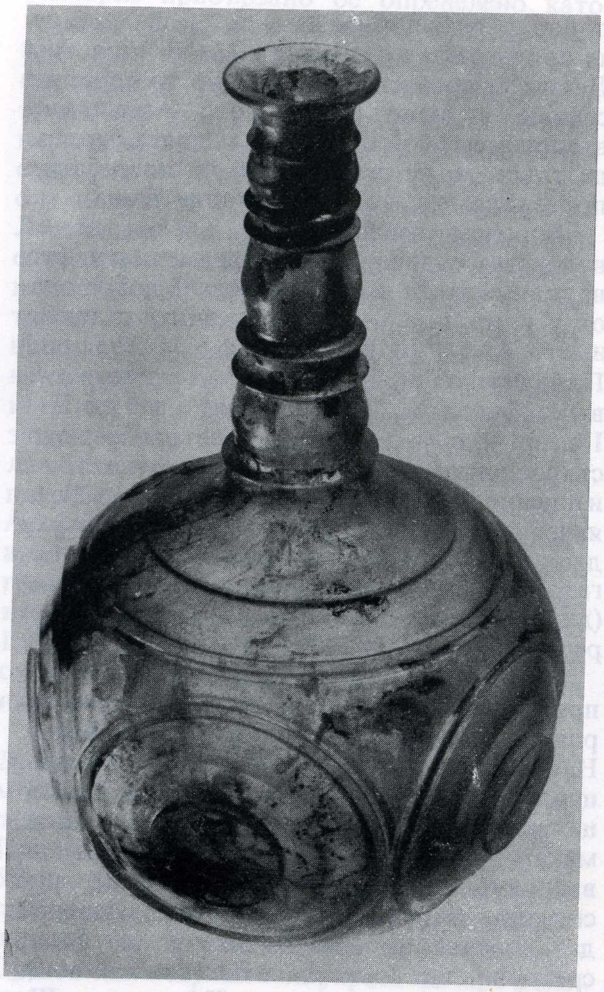

14

● Обр. 14. Стъклен съд от гроба на Улкос. Fig. 14. Récipient de verre de la tombe d'Oulkos

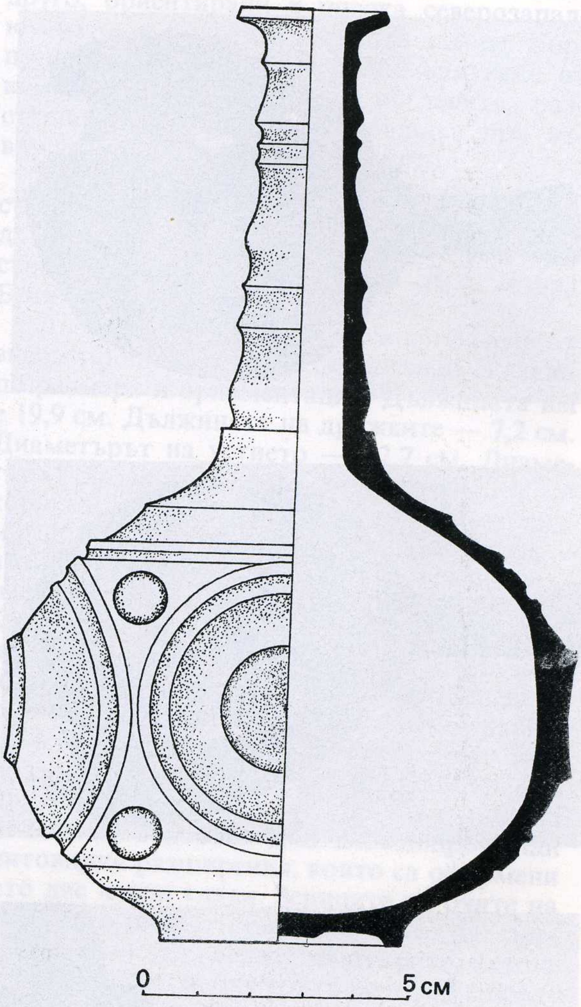

15

● Обр. 15. Стъклен съд (разрез). Fig. 15. Récipient de verre (section)

подскаже и други тълкувания. В новооткритото могилно погребение известна част от находките свидетелствуват категорично за лечителска практика, упражнявана приживе от погребания. Вероятно и двете сребърни касеролета са участвували в жреческо-лечителска практика на притежателя им, като може би са служели освен за възлияния, и за отмерване на различни лечебни течности или при смесване на опиати, необходими на жреца при неговите прорицания. Сигурно фактът, че двете касеролета бяха обърнати с дъната нагоре, се дължи на някакви представи на древните, че те ще продължат да му служат и в отвъдния свят.

В погребалното съоръжение бе открит и интересен, запазен изцяло стъклен съд (обр. 14 и обр. 15). Той има висока цилиндрична шийка и широко сферично тяло. Ръбът на устието е издаден навън. Шийката е украсена с няколко релефни пръстена. Декорацията на корпуса е изцяло геометрична. Тя е направена чрез врязване и шлифоване. Върху централната част на корпуса, на еднакво разстояние един от друг, са разположени пет геометрични орнамента, представляващи насложени един върху друг релефни кръгове, в центъра на които е залепена по една сравнително голяма кръгла пъпка. Между тези орнаменти, в горната и в долната част на корпуса, има малки ямички. Дъното на съда е поставено върху ниско пръстеновидно столче с леко конкавна долна повърхност.

Новооткритият стъклен съд е направен от стъкло, което е натурално оцветено, с лек зеленикавожълт нюанс. Неговите размери са следните: височина — 17,5 см; височина на шийката — 12 см; диаметър на устието — 2,8 см; диаметър на корпуса — 10,5 см; диаметър на дъното — 4,6 см.

Стъклени съдове с подобна форма са известни от различни места, но за съжаление те са предимно с гладки стени и е трудно да се посочи точен паралел на новооткрития съд. Що се отнася до произхода му, изглежда, той е продукт на някое ателие, разположено на Балканския полуостров[57], но засега и то не може да се посочи точно поради липса на допълнителна информация. А изхождайки от общата датировка на погребението, може да се каже, че стъкленият съд датира най-вероятно от началото на II век от н. е.

От общия преглед на находките и въз основа на казаното досега може да се направи изводът, че и през Римската епоха в отделни елементи, а дори и в цялостен план се запазва вътрешната сила на традицията на орфическата сакрална идеология в Тракия въпреки статута ѝ на римска повинция и макар и под въздействието на синкретичните религиозни процеси в огромната вече в края на I и началото на II век от н. е. Римска империя.

Обикновено рядко се случва археолозите да идентифицират принадлежността на едно проучено погребение. По принцип това е абсолютно невъзможно, ако сред находките не присъства изрично надписан предмет, който да носи името на погребания. За щастие в нашия случай имаме два еднакви надписа, които доказват точно на кого принадлежи гробът с целия инвентар в него. Оказва се, че богатото могилно погребение е извършено за местния тракийски аристократ — жрец и лечител — Улкос, син на Тиос, починал някъде в последните години от управлението на римския император Хадриан — около 134—138 г. от н. е.

---

[1] Ръководител на археологическата експедиция беше Петър Теодосиев от АИМ — БАН. В екипа освен двамата автори участваха още Галина Христова, Евгений Паунов, Пламен Йовев и Емил Фърков.

[2] Автор на първата част, в която са представени общите резултати от разкопките, археологическата ситуация в Пандурската могила и златните предмети от гроба, е Никола Теодосиев. Втората част, в която са разгледани двете сребърни касеролета с надписи и стъкленият съд, е написана от Методи Манов.

[3] Н. Теодосиев. Хиерон орос. — Култура, 1990, 6, 58—76.

[4] В. Миков. Могилите в България. — БИБ, 1929, 4, 17.

[5] Геофизичните проучвания на могила № 1 и на Голямата могила бяха направени от инж. Илиян Катевски.

[6] Палеоботаничните изследвания бяха направени от Цветана Попова от АИМ — БАН.

[7] Анализът на органичните материали се извършва от проф. Николай Пецев от Химическия факултет на СУ „Св. Климент Охридски“. Резултатите засега не са окончателни.

[8] V. Canarache. Importul amforelor stapmilate la Istria. Bucureşti, 1957, 379—380.

[9] M. Tzaneva. Thrakisches Hügelgrab bei Kolokita. — Thracia Pontica, II, Jambol, 1985, 352—359.

[10] И. Венедиков. Разположение на некропола и организация на разкопките през 1947—1949 г. — Аполония. Разкопките в Аполония през 1947—1949 г. С., 1963, 40—41.

[11] М. Тачева. Тракийската царска власт. — II международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 6. Българските земи в древността и България през средновековието. С., 1987, 24 и сл.

[12] За тракийския орфизъм подробно виж: А. Фол. Тракийският орфизъм. С., 1986; А. Фол. Политика и култура в древна Тракия. С., 1990; А. Фол. Тракийският Дионис. Книга първа: Загрей. С., 1991.

[13] Нумизматичният материал бе прегледан и определен от Бистра Божкова от АИМ — БАН. Монетите от периода 134—138 г. са 10 и са нециркулирали. Те съответно са следните: RIC, II, 367/233, 368/237, 369/248, 369/256, 370/260, 372/276 — два броя, 372/282, 373/290, 386/391.

[14] За семантиката на могилата и на гробните съоръжения, и за смисъла на погребалните обреди вж. Н. Теодосиев. Хиерон орос...

[15] А. Фол. Политика и култура..., 158.

[16] И. Маразов. За семантиката на изображенията на гробницата от Свещари. — Изкуство, 1984, 4, 28—38.

[17] Н. Теодосиев. Свещената игра на орфиците. — Култура, 1990, 2, 64—78.

[18] Δ. Λαζαρίδη, Κ. Ρωμιοπούλου, Γ. Τουράτσογλου. Ὁ Τύμβος τῆς Νικήσιανης. Ἀθῆναι, 1992, 53—61.

[19] А. Фол. Политика и култура..., 116.

[20] А. Димитрова-Милчева. Антични геми и камеи от фонда на НАМ в София. С., 1980, 63.

[21] И. Венедиков, Т. Герасимов. Тракийското изкуство. С., 1973, 102.

[22] Пак там, 103—106; B. Filow. Die archaische Nekropole von Trebenischte am Ochrida-See. Berlin und Leipzig, 1927, 14; Σίνδος. Κατάλογος τῆς ἐχθστς. Αθήνα, 1985, 44, 69, 212, 220, 223, 227, 236, 270, 292.

[23] Σίνδος..., 120—122.

[24] Y. Youroukova. Coins of the Ancient Thracians. — British Archaeological Reports — Supplementary Series, No. 4, 1976, 9.

[25] A. Fol, M. Chichikova, T. Ivanov, T. Teofilov. The Thracian Tomb near the Village of Sveshtari. Sofia, 1986, 63—64.

[26] Н. Теодосиев. Кратерът от Душанци (културно-исторически анализ и интерпретация). — Археология, 1991, 4, 13—21.

[27] М. Тачева. История на източните култове в Долна Мизия и Тракия — V в. пр. н. е. — IV в. от н. е. С., 1982, 324—342.

[28] Т. Иванов, С. Стоянов. Abritus. Разград, 1985, 62—68.

[29] Художествен бронз от Римската епоха в НАМ — БАН. С., 1984, № 286—290.

[30] М. Тачева. История на източните култове..., 397—400.

[31] И. Мазаров. За семантиката на изображенията...

[31] П. Балабанов. Оригинални накити от погребение на богата тракийка. — Изкуство, 1976, 4, 28—32.

[33] Б. Дякович. Тракийска гробница при Пловдив и некрополът на древния град. — СбНУ, XXII—XXIII, 1906—1907, 1—55.

[34] И. Венедиков. Новооткрито тракийско могилно погребение във Враца. — Археология, 1966, 1, 7—15.

[35] Н. Теодосиев. Хиерон орос...

[36] И. Маразов. Златният предмет в архаичната култура. — Изкуство, 1985, 8, 31—39.

[37] A. M. Mansel. Grabhügelforschung in Ostthrakieen. — ИБАИ, XIII, 1939, 175, обр. № 204.

[38] Хр. Петков. Новооткрито сребърно съкровище от с. Голяма Брестница, Плевенско. — Археология, 1960, 1, 25—28.

[39] K. Jouglev. Recherche des récipients antiques trullae, découverts en Thrace et en Moesie. — Annuaire de l'Université de Sofia, Faculté de philosophie et d'histoire, t. LXV, livre III — Histoire, Sofia, 1973, 79 et 85, No. 19.

[40] K. Jouglev. Op. cit., 74.

[41] Хр. Петков. Цит. съч., 26—27.

[42] G. Mihailov. IGBulg. I², 1970, II—IV, 1958—1966, Sofia, passim.

[43] Хр. Петков. Цит. съч., 26—27.

[44] Не е засвидетелствувано у D. Detschew. Die thrakischen Sprachreste, Wien, 1976.

[45] L. Zgusta. Kleinasiatische Personennamen. Prag, 1964, 398.

[46] D. Detschew. Op. cit., 506.

[47] B. Filow. Die Grabhügelnekropole bei Duvanlij in Südbulgarien, Sofia, 1934, 63, Abb. 80; Abb. 81; 65, Abb. 82.

[48] G. Mihailov. The inscriptions. — In: The Rogozen Treasure. Sofia, 1989, 46—71.

[49] Ив. Венедиков. Две съкровища от елинистическата епоха в Тракия. — В: Изследвания в чест на К. Шкорпил. С., 1961, 355—365, където обаче не се споменава за надписите върху съдовете от Бохот; Н. Теодосиев. Тракийски надписи от V—IV в. пр. н. е. Опит за проблематизация (част II). — Нумизматика. 1991, 3—4, 34—47.

[50] П. Балабанов. Оригинални накити ..., 28.

[51] K. Jouglev. Op. cit., 79, fig. 13; 80, fig. 14; 81, fig. 15; 85, fig. 19. Вж. и литературата, посочена в бел. 26 на с. 87 там.

[52] Horat. Serm. II, 2, 144; Plin. Nat. hist. XXXVII, 20; Cic. In Verrem, XXVII, 62 etc.; K. Jouglev. Op. cit., 107.

[53] K. Jouglev. Op. cit., 107.

[54] Ibidem, 108.

[55] E. Oldfield. On Some Roman Bronze Vessels. — Archaeologia, 1867, 41, 325—332, pl. 15; K. Willers. Die Römischen Bronzeeimer von Hemmoor. Hannover und Leipzig, 1901, 208, Abb. 35.

[56] Хр. Петков. Цит. съч., 26.

[57] Мнението е на н. с. к. и. н. Гергана Кабакчиева от АИМ към БАН — София. Най-искрено ѝ благодаря за консултациите и за оказваната помощ при публикуването на стъкления съд (бел. М. Манов).

Enterrement tumulaire près du village de Dragodan, département de Kjustendil

N. THEODOSSIEV, M. MANOV

(Résumé)

Pendant l'été de 1990, on a découvert et étudié aux environs du village de Dragodan, dép. de Kjustendil, le plus riche et intéressant enterrement thrace tumulaire pour la saison archéologique de cette année. Dans la „Pandurska mogila“ située à une proximité directe de la rivière Struma et ayant une hauteur de 5,70 m et un diamètre de 27,50 m fut découvert un enferrement exécuté par incinération. Il était disposé dans le secteur nord-est du tumulus à une hauteur d'un mètre au-dessus du niveau du terrain environnant sur une plate-forme aux dimensions 2,50 × 2,10 m, entourée de 18 vases et 1 amphore, posés obliquement avec les embouchures orientées au-dedans de la superficie sépulcrale.

Les trouvailles les plus remarquables de la tombe sont les objets en or: une bague massive d'un poids de 12,9 gr. avec une gemme emmurée en agate blanche, avec l'image d'un chevalier; un plastron en forme de rhombe au centre duquel a une effigie d'aigle de face aux ailes étendues; un diadème en or et 17 applications d'un chapeau rituel — probablement un pylos conique. La plus grande application a une forme irrégulière et l'image d'un aigle, identique avec celui sur le plastron. Les autres 16 applications ont une forme rhombique, avec l'image de Tukhê (Fortune) sur elles. Dans la tombe on a découvert aussi deux casserolées en argent, posées avec le fond vers le haut. Une même inscription avait été incrustée à la longueur des anses des deux récipients, composée de 8 lettres grecques — ΟΥΛΚ • ΤΙΟΥ. Le plus probablement elle contient deux noms thraces: le nom Ουλκος et le prénom Τιος mais en génitif, duquel le premier est abrégé. Dans l'ontillage sépulcral on a découvert en plus une monnaie de bronze, très usée, et 39 dénaires romains d'argent — 1 d'Othon, 1 de Vespasien, 1 de Titus, 4 de Domitien, 9 de Trajan, 18 d'Hadrien, 1 de Sabine et 2 indéterminés (très brûlés). On a découvert aussi des instruments médicaux en bronze — 2 curettes et 1 scalpel, ainsi qu'une plaque de pierre rectangulaire pour émoulage. Selon les données du matériau numismatique on peut conclure que l'enterrement fut exécuté durant les dernières années du gouvernement de l'empereur Hadrien — entre 134 et 138 a. av. J.-C.

Les trouvailles montrent une certaine stabilité des conceptions religieuses thraces dès l'époque préromaine.

Сребърни украси за колан от Шуменския музей

СТАНИСЛАВ СТАНИЛОВ, ГЕОРГИ АТАНАСОВ

В памет на Тотьо Иванов

Село Велино се намира на близо 10 км западно от Плиска (обр. 1) в типичната за тази зона хълмиста равнина. Непосредствено до селото не са открити ранносредновековни паметници, но северозападно от него, около селата Избул, Правенци, Върбяне има регистрирани с обхождания и сондажи три селища и един езически некропол, определен като прабългарски[1] от VIII—IX в. В края на седемдесетте или началото на осемдесетте години ученици от основното училище във Велино донесли на своя учител Трифон Димов две метални пластини с дебели твърди налепи от пръст. През 1987 г. той предаде находката на Шуменския музей, без да си спомни каквото и да било около обстоятелствата на нейното намиране и даже имената на някои от въпросните ученици. След почистването се оказа, че това са сребърни украси за колан, две от които представляват фрагменти от един и същи накрайник, а третата — част от друг накрайник (обр. 2—5).

Накрайникът (обр. 2, 4) има езиковидна форма, слабо разширена откъм върха. Лицето е плътно покрито с орнаментална украса, изпълнена в дълбок, но плосък релеф. Тесен, непрекъснат бордюр обикаля силуета от всички страни. Вътре е развита огледално-рефлексна композиция от сложен палметен мотив, който се редува надлъжно от върха към основата. Мотивът е образуван от тънък ластар в сърцевидна рамка, отстрани слята с бордюра. В основата от ластара израстват две двулистни палмети по надлъжната ос на формата. При върха, от вътрешната страна израстват една към друга още две двулистни палмети, съединяват се и се разделят навън, за да заемат двете страни на формата между ластара и палметите при основата. Съединените стъбла на палметите при основата образуват ромбовидна рамка, в която е разположена четирилистна розета. Отвън върхът на „сърцето“ силно се издължава, разделя се на два ластара с по една трилистна палмета, извита обратно, за да заеме цялото пространство до самия бордюр. Върхът на накрайника е зает от малка двулистна палмета, израснала от бордюра. Основният мотив се редува три пъти, след което остава място само за „сърцето“. Сега то е деформирано заради правата основа на силуета, отнет е върхът му с розетата в ромбовидна рамка и двете трилистни палмети. С този вид сърцевидната форма се е обърнала, основата е станала връх, а върхът — основа.

Детайлните наблюдения показват, че на места не е добре спазвана симетрията, особено при образуване на сърцевидните форми и ромбовидните рамки. Трите мотива са различни по дължина — средният е по-голям от другите два, а не са съвсем еднакви (форма, размери) и палметите, ромбовидните рамки и розетите. Общото впечатление от изпълнението на орнаменталната украса е за високо равнище на неизвестното ателие — добре балансирана композиция, постоянно спазен основен стилов белег, какъвто е конфигурацията на палметните листа.

Опакото на накрайника е гладко, с много висок релефен бордюр, прекъснат при основата. Образувало се е легло за дебел ремък, закрепен само с два сребърни нита. Широките им кръгли, почти плоски глави лежат върху последния мотив от орнаменталната композиция. Единият нит се е запазил почти изцяло, докато другият е счупен в основата.

Накрайникът е лят от медно-сребърна сплав със следното съдържание: Ag — 700, Cu — 300, микроелементи — Pb — 1 %,

• *Обр. 1. Карта на Североизточна България. Fig. 1. Carte de la Bulgarie du Nord-Est*

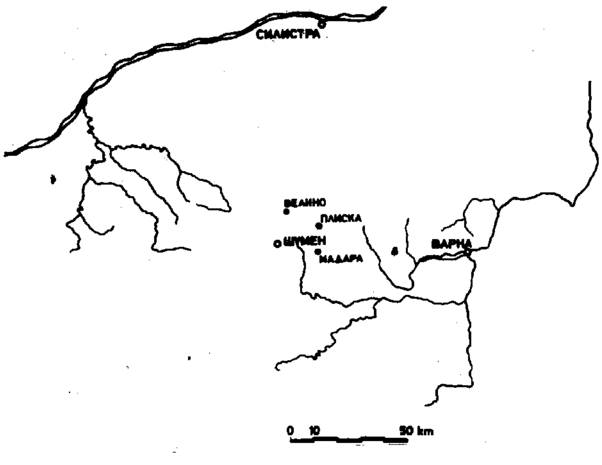

1

Sn — 0,1—2 %, Au — 0,01 %, Fe — 0,01 %, Al — 0,001 %, Bi — 0,001 %, Ti — следи, Mo — следи[2]. При леенето на самия връх се е получила шупла, която отвън наподобява гънка, а вътре — вдлъбнатина. Няма други белези, по които да съдим, че формата е отливана. Орнаментите са изцяло гравирани с плосък резец и свредел (?). Отначало с тънко острие били очертани като графитни рисунки контурите. Следа от това очертаване има на много места, например горното листо на едната двулистна палмета от средния мотив. В дъното на повечето от гънките, между очертанията, се виждат ясно следи от движението на плоско острие. Във всяка от вътрешните завивки на късите палметни листа личат концентрични линии от въртеливото движение на режещия ръб на свредела. На места ямичките даже не са съединени с вътрешните гънки и така върхът на листото се е слял с ластара. С плоско острие е обработван и бордюрът на опакото от вътрешната страна. Равната лицева част на орнамента и страничните повърхности са много гладко шлайфани. На места има драскотини, нанесени вероятно доста по-късно (обр. 6). Освен това неизвестно при какви обстоятелства в средната част се е получил налеп от железен окис, преди което обаче накрайникът е бил счупен на две сравнително еднакви части.

Дължина 127 мм, ширина 30 и 32 мм, дебелина с бордюра 5 мм, без бордюра 2,5 мм, тегло 72,20 г. Без инв. номер.

Пластината (част от накрайник) — (обр. 3, 5) е правоъгълна, със съвсем слабо конкавни страни по дължината. На едната къса страна има две широки крайни уши, през които на ос е свързана с две вътрешни уши съвсем малка част от друга пластина.

Лицето на правоъгълника има рамка от широк релефен бордюр — между два тесни канта се редят плоски ромбове, по пет на дългите и по три на късите страни, а в ъглите ромбовете са диагонални. В рамката е поместен ажурен орлоглав грифон в профил наляво, приклекнал ниско, с вдигнат нагоре почти до човката преден крак. Пропорциите му са съобразени с правоъгълника на полето: левият преден крак опира в ъгъла, а десният — до средата на рамката, главата е в горния ъгъл, малките извити напред крила опират средата на широката страна, задните крака са свити — ходилата остават между корема и рамката, колената в ъгъла, опашката извита на двойна волута и опира рамката горе и встрани. Независимо от ажурните изрези изображението има висок релеф с овални обеми и само на места се появяват плоски повърхности — окото, ходилата, предният

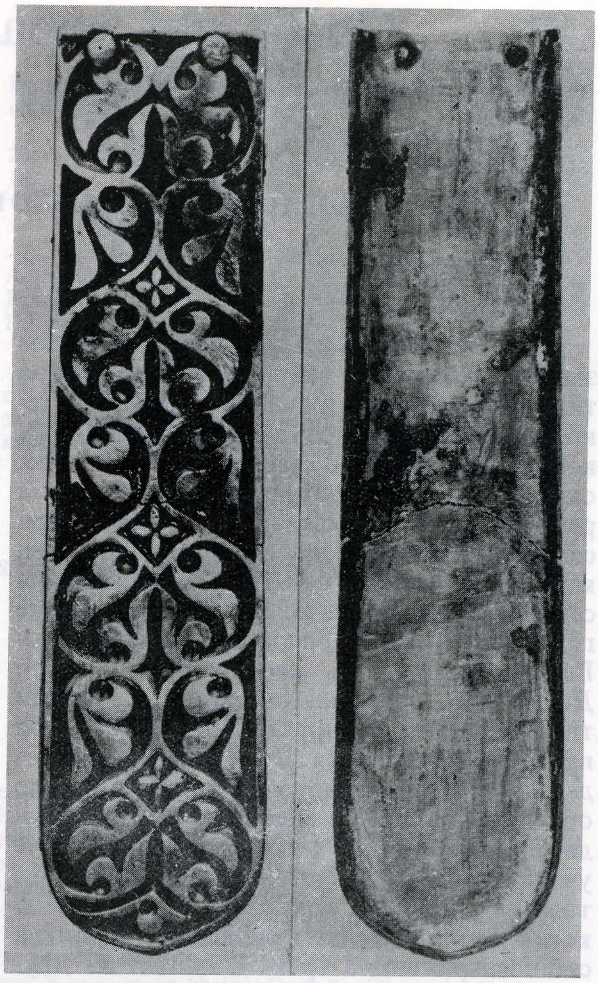

2

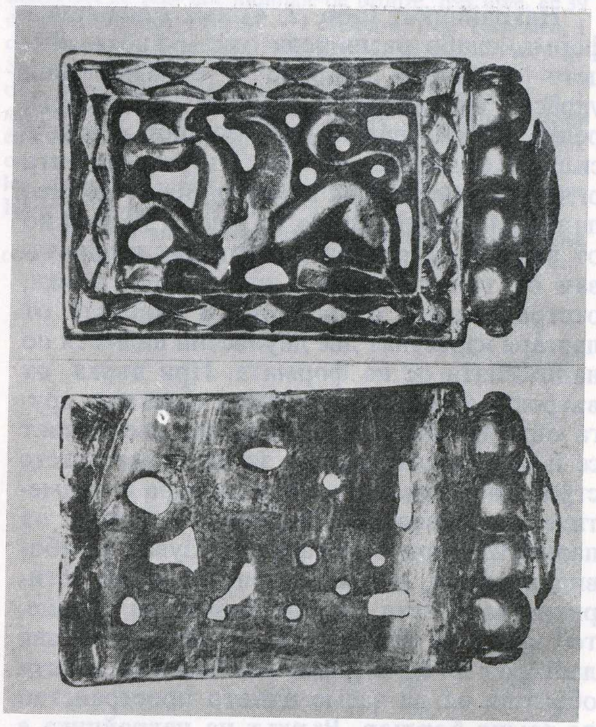

3

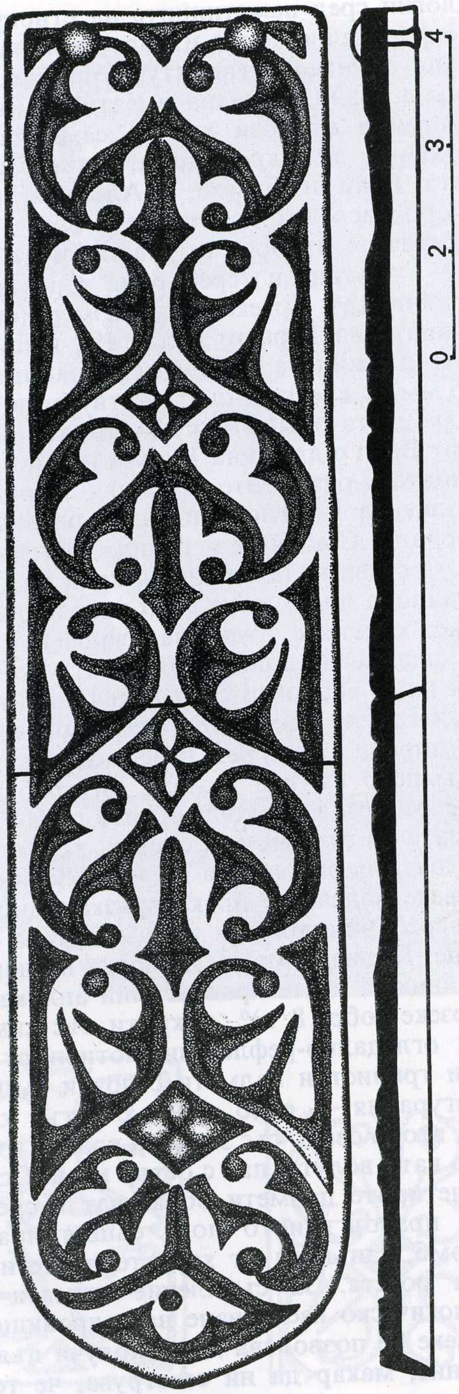

4

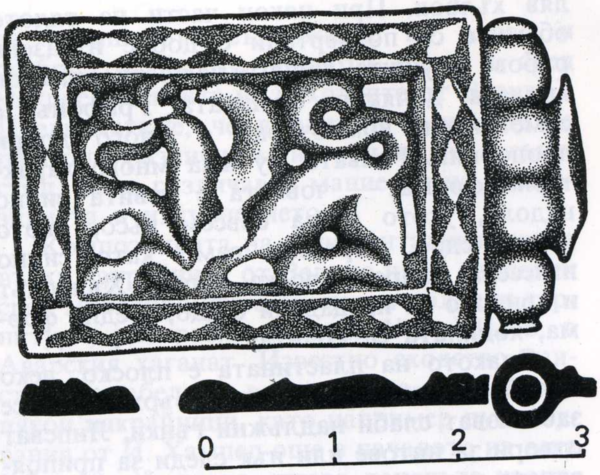

5

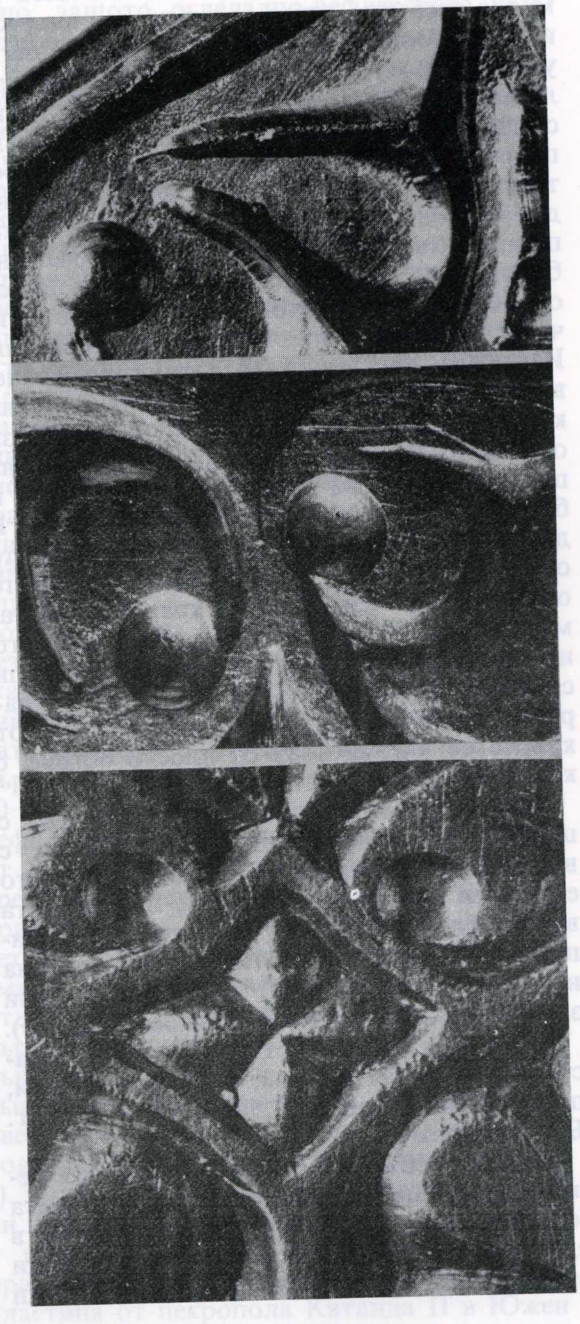

6

● *Обр. 2. Сребърен накрайник от Велино (лице, опако). Fig. 2. Boucle de ceinture d'argent de Velino (face, revers)*

● *Обр. 3. Сребърна пластина с шарнир за накрайник от Велино (лице, опако). Fig. 3. Plaque d'argent avec paumelle de Velino (face, revers)*

● *Обр. 4. Сребърен накрайник от Велино. Fig. 4. Boucle de ceinture d'argent de Velino*

● *Обр. 5. Сребърна пластина с шарнир за накрайник от Велино. Fig. 5. Plaque d'argent avec paumelle pour boucle de ceinture de Velino*

● *Обр. 6. Детайли от орнаменталната украса на накрайника. Fig. 6. Détails de la décoration ornementale de la boucle de ceinture* ляв хълбок. При някои части на тялото обемите са подчертани с добре изразени ръбове — ушите, долните челюсти, краката, крилата, донякъде опашката. Грифонът е симетричен, композиран с много добри пропорции. Главата му има много характерна форма — човката е извита силно надолу, ухото става съвсем късо, окото много едро, изразено само като силно изнесена напред плоска капка. Хълбокът и крилото са предадени общо, в една форма, ходилата са копита.

Опакото на пластината е плоско, леко вдлъбнато навътре, а по повърхността се забелязват слаби надлъжни гънки. Липсват отвори за нитове или пък следи за припояването им в ъглите. Пластината е лята от медно-сребърна сплав със същото съдържание на описаната по-горе. Пластичната украса вероятно била маркирана още при леенето, но не може да се разбере до каква степен са изразявани формите в калъпа. По цялото лице се наблюдават следи от работата на плосък резец (обр. 7 *а*). Особено добре личат ударите между предните крака, шията и хълбока или пък при ромбовете на бордюра. По опакато също има следи от обработка, при която с резец била отнета част от метала чрез надлъжни движения. Изглежда, при леенето издатините на лицевата част на калъпа не прилепвали плътно към отсрещната плоскост и ажурните изрези останали затворени. След изтъняване на пластината откъм опакото те се появили и били изгладени с внимателни движения. В други случаи трябвало да се изрязват самите отвори отзад (обр. 7 *б*). В един от изрезите обаче, между левия преден крак и рамката, металът бил повече и въпреки изтъняването на пластината отвор не се появил. Останали следи от опит гънката да се пробие с удари — откъм лицето тясната вдлъбнатина от кръгло острие, а отзад от плоско острие, с което бил нанесен страничен удар.

Фрагментът от пластина, свързана с шарнир на две средни уши, започва с вдлъбнатина по лицето и опакото, при което е оставен тесен равен бордюр. Шарнирната връзка била подвижна, но сетне (?) с припой откъм опакото и откъм едната страна на оста (сребърна тел) двете части били здраво фиксирани в една плоскост (обр. 7 *в*).

Дължина 42 мм (без фрагмента от пластина), ширина 25,5 мм, дебелина 2,5 мм, диаметър на шарнира 5,5 мм, тегло 16,66 г. Без инв. номер.

Двете сребърни украси за колан от Велино имат един и същи състав на сплавта (според микроелементите), изработени са в един и същи стил, с едни и същи технически средства. В това отношение те нямат преки аналогии сред паметниците на етнокултурните формации, които използували парадни колани с метални гарнитури през ранното средновековие в Средна и Източна Европа. Паметници от този тип са само част от находките в съкровищата, открити при селата Врап и Ерзеке в Албания, които наскоро изследва Й. Вернер[3].

Украсите от Врап са златни, а от Ерзеке — златни и сребърни. Сребърният накрайник от Ерзеке има размер (според таблицата на Вернер) дълж. 192 и ширина 36 мм (дължината на орнаментираната част е 155 мм), с което не съответствува напълно на находката от Велино[4]. Златният накрайник от Врап с дължина 126 мм и ширина 31 мм повтаря размерите на нашия накрайник, а разликата в теглото идва от различните материали. Същият е и начинът на закрепване — с два нита на самия край на орнаменталното поле[5], а не като накрайника от Ерзеке, където е отделена гладка част за тази цел. Огледално-рефлексната композиция няма аналогии сред накрайниците от Врап и Ерзеке. Там палметните повлеци са композирани в един ред, освен това първият е несъмнено ажурен и може би трябва да излезе от кръга на конкретните сравнения. Украсата на втория има същата характеристика на релефа като на този от Велино, а това вече подсказва пряка връзка с цялата група сребърни коланни украси от това съкровище. Пълна стилова аналогия на нашия накрайник са двете правоъгълни апликации от Ерзеке (обр. 8 *а*)[6], покрити със симетрични огледално-рефлексни мотиви от по четири трилистни палмети с почти същата конфигурация — едно право с остър край листо, второ свито със заоблен край и трето завито като волута, пак с остър край. Освен това четирите палмети образуват в средата на правоъгълното поле същия правилен ромб, запълнен от характерна четирилистна розета. За съжаление липсата на технологическо изследване на съкровището от Ерзеке не позволява да се получи пълно сравнение, макар да ни се струва, че тези апликации са правени от същата ръка, която е отляла и гравирала накрайника от Велино. Допълнителна информация в това отношение остава сведението на Й. Вернер

● *Обр. 7. Детайли от пластината: а) предната горна част на грифона с бордюра; б) отворите от опаката страна; в) запояването на шарнира. Fig. 7. Détails de la plaque: a) la partie antérieure de dessus du griffon avec le bord; б) les ouvertures du revers; в) la soudure de la paumelle*

● *Обр. 8 а) апликация от Ерзеке; б) мотивът на накрайника от Велино. Fig. 8 a) application d'Erseke; б) le sujet de la boucle de ceinture de Velino*

● *Обр. 9. Напречно и надлъжно разлагане на мотива от накрайника. Fig. 9. Décomposition transversale et longitudinale du sujet de la boucle de ceinture* за повишеното съдържание на олово и сребро от Ерзеке, каквото е то и сред микроелементите на находките от Велино[7]. Предполагаме, че в едно и също ателие работели различни майстори в един и същи стил, но се различавал маниерът на композицията и изпълнението.

Композицията на орнаменталния мотив върху накрайника от Велино няма аналогии сред многобройните бронзови коланни гарнитури, употребявани през VII—VIII в. в Аварския хаганат. Известно сходство наистина се забелязва в строежа на орнамента с някои накрайници, като например публикувания от Й. Хампел още в началото на века (обр. 10 *а*)[8], но то остава донякъде изолирано, защото огледално-рефлексните композиции върху бронзовите ляти накрайници се състоят не от надлъжно свързани два повлека, а от механично свързани организми[9] и малко от тях имат нещо общо с накрайника от Велино. Разлагането на мотива напряко и по дължина (обр. 9) дава следните резултати. Напречното разграничаване отделя три и половина мотива със сърцевидна форма и разлистен на две срещуположни палмети връх. В този си вид мотивът също няма преки аналогии в аварските паметници на лятата металопластика, макар да се забелязват известни реплики[10]. По същия начин несъмнено е конструиран мотив от орнаментален ред в стенната живопис на Пянджикент[11]. Връзката между средноазиатската стенна живопис и металопластиката е забелязал и Борис Маршак, който използува аналогиите ѝ за хронологически определения[12]. Надлъжното разлагане на мотива извежда два самостоятелни повлека, без преки аналогии както в средноазиатската, така и във византийската орнаментика. Във всеки случай те напомнят палметната композиция по тясната страна на сребърната согдийска кана от VII—VIII в. (обр. 10 *б*)[13]. Поне няма съмнение, че огледално-рефлексната композиция върху накрайника от Велино е съставена по същия начин — чрез свързването на два виещи се палметни повлека. Така се обяснява и появата на четирилистната розета, която Й. Вернер смята за християнски кръст[14]. Ако се отделят двата повлека от композицията върху споменатата кана и се свържат с външните си страни навътре, пъпките в гънките на разклоненията ще образуват двете листенца на розета, другите две ще се появяват от срещуположните гънки (обр. 10 *в*). Този ефект и в едната, и в другата посока ни подсказа Д. Ласло в коментар за аварски и унгарски материали[15]. Използуван при орнаменталния мотив на голямата костена пластина от некропола Катанда II в Южен Сибир (VII—VIII в.)[16], той дава същия

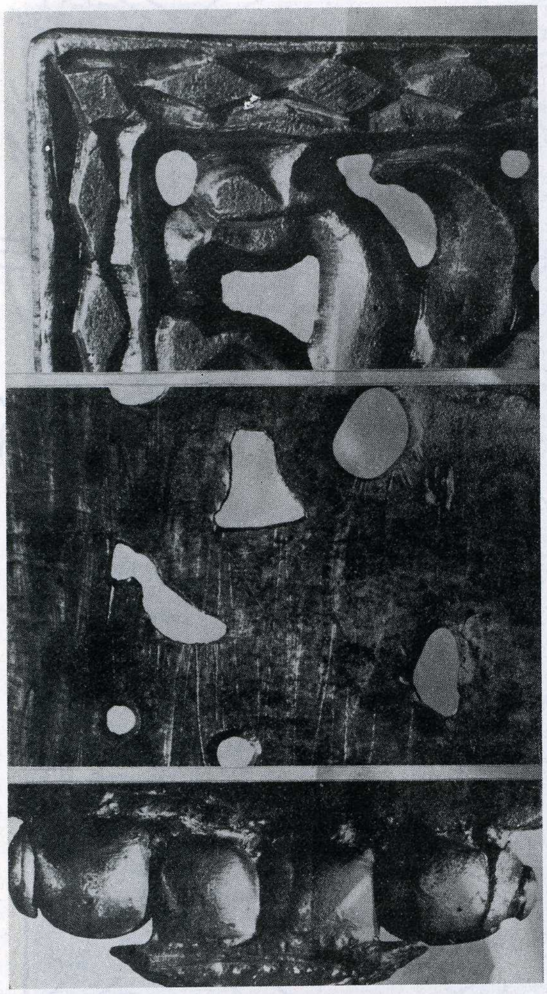
7

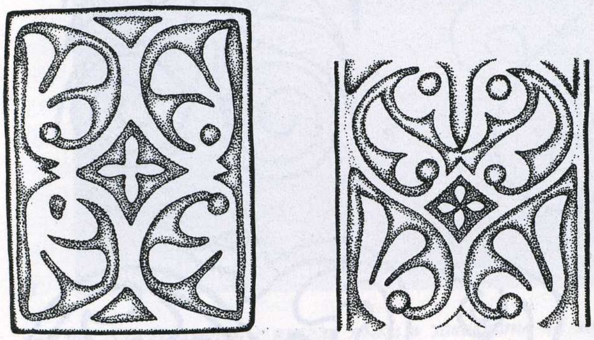
8

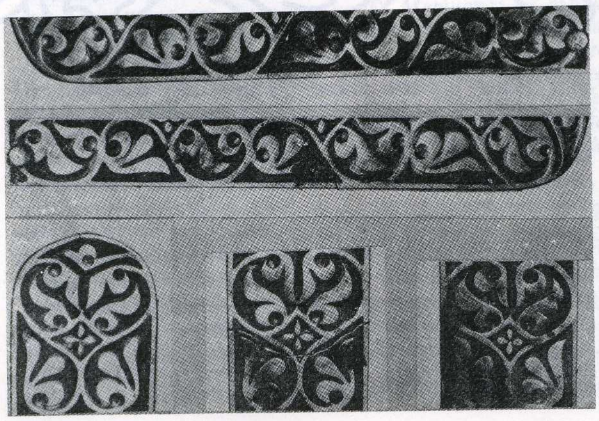
9

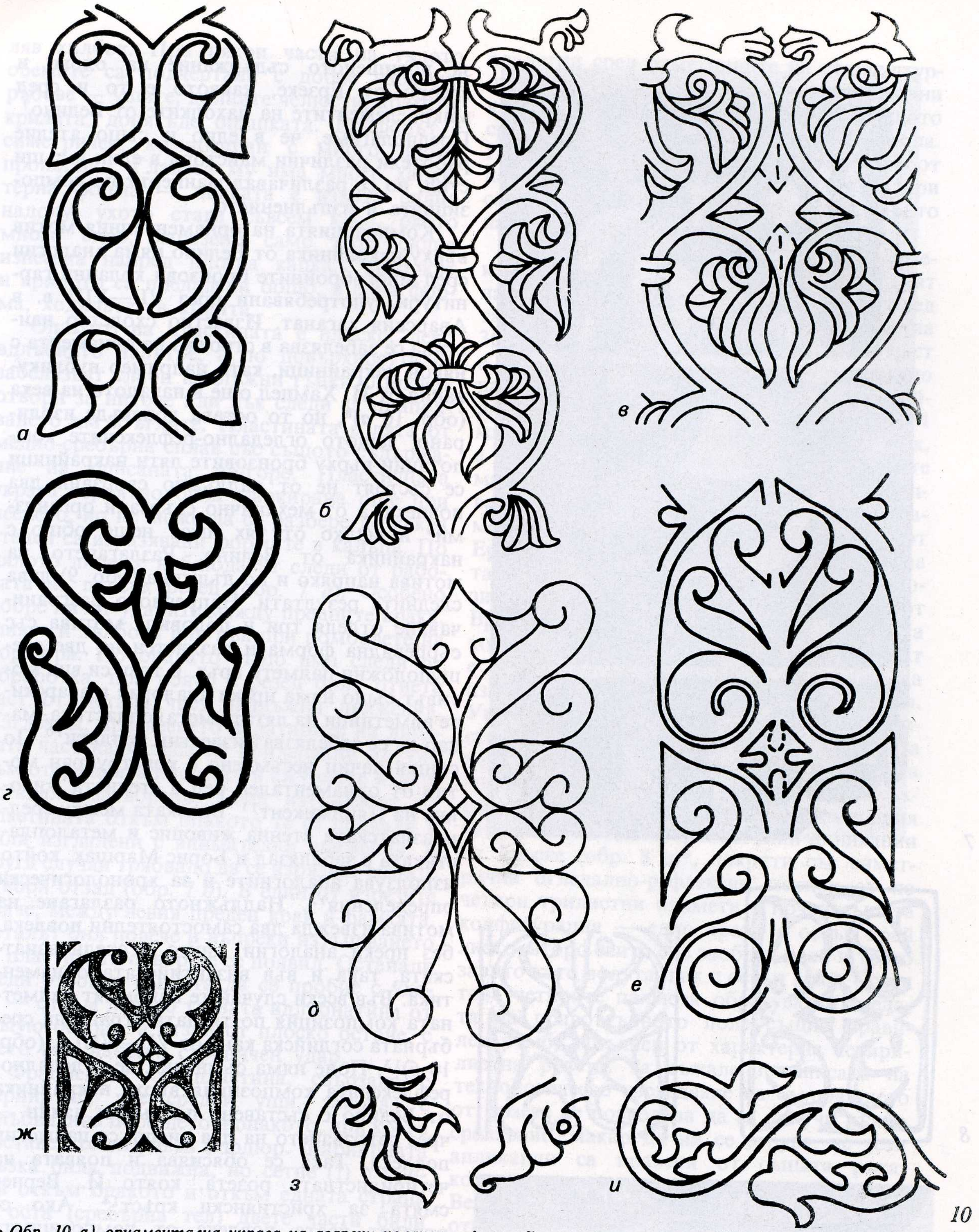

● Обр. 10 а) орнаментална украса на аварски коланен край (по Й. Хампел); б) орнаментална композиция от сребърна согдийска кана от Малцево (по В. Даркевич); в) композицията на каната от Малцево в обратен ред; г) орнаментален мотив от стенопис в Пянджикент (по Б. Маршак); д) орнаментален мотив от обков за каничка от Малая Перешчепина (по Й. Вернер); е) орнаментална композиция, съставена чрез огледално рефлексиране на мотива върху костена пластина от некропола Катанда II (по А. Гаврилова); ж) мотивът на накрайника от Велино; з) „разрошени“ палмети от средноазиатската металопластика (по Б. Маршак); и) „разрошени“ палмети на аварски накрайник от некропола Алатиян (по Д. Чалани). Fig. 10 а) décoration ornementale du bout d'une ceinture avare (d'après J. Hampel); б) composition ornementale d'un broc sogdien d'argent de Malcevo (d'après V. Darkevič); в) composition du broc de Malcevo en ordre inverse; г) motif ornemental d'une fresque en Pjandjikent (d'après B. Maršak); д) motif ornemental d'un encadrement pour petit broc de Malaia Pereščepina (d'après J. Werner); е) composition ornementale formée par une réflexion à miroir du sujet sur une plaque en os de la nécropole Katanda II (d'après A. Gavrilova); ж) sujet de la boucle de ceinture de Velino; з) palmettes „ébouriffées“ de la métalloplastique asiatique moyenne (d'après B. Maršak); и) palmettes „ébouriffées“ d'une boucle de ceinture avare de la nécropole Alatijan (d'après D. Čalani)

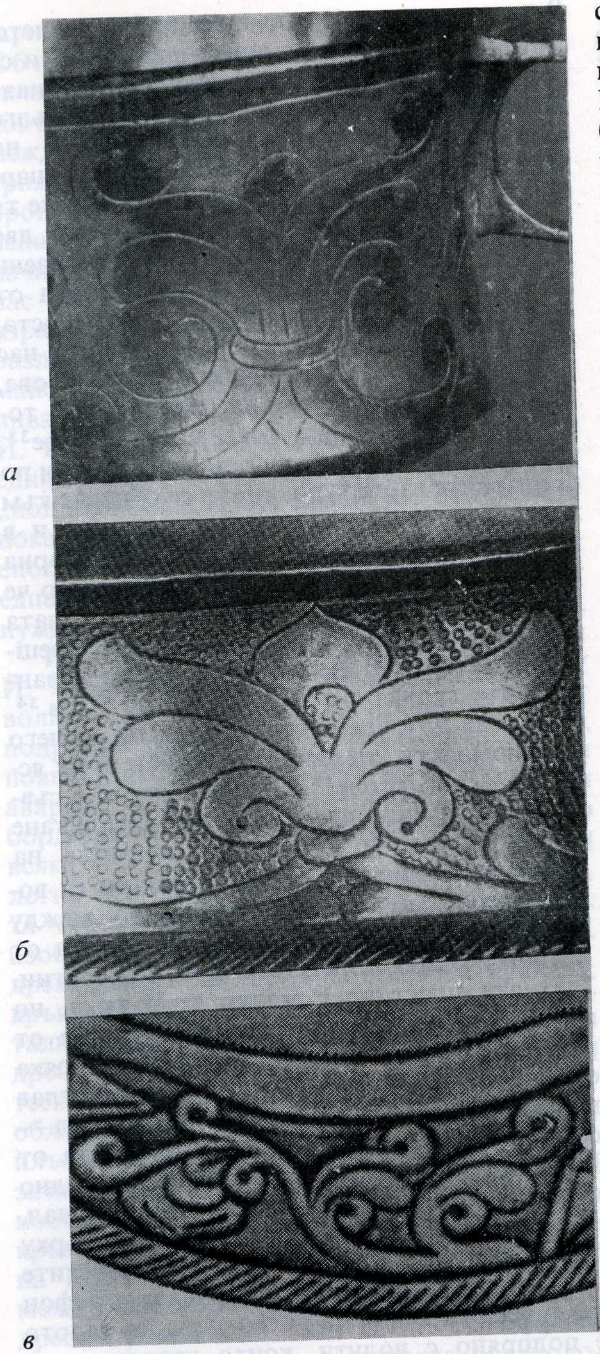

11

● *Обр. 11. Палмети с кръгли ямки в завивките на листата от орнаментиката на средноазиатските съдове: а) върху чаша от Вихрево (по Б. Маршак); б) върху чаша от Гутово (по Б. Маршак); в) върху сребърно блюдо от Половодово (по В. Даркевич). Fig. 11. Palmettes avec de petites fosses rondes dans les couches des feuilles de l'ornementation des récipients moyen-asiatiques: a) sur une coupe de Vihrevo (d'après B. Maršak); б) sur une coupe de Gutovo (d'après B. Maršak); в) sur un plat en argent de Polovodovo (d'après V. Darkevič)*

резултат за появата на въпросната розета (обр. 10 *е*). Така се е получил и ромбовидният мотив в силно геометризираната орнаментика по обкова за чаша от Малая Перешчепина (VII в.) (обр. 10 *д*)[17]. Четирилистната розета, построена несъмнено от пъпки в гънките на повлек, е постижение на средноазиатската металопластика, макар че в този вид тя е открита върху дъното само на една сребърна купа, направена през IX в.[18] Приведените аналогии изглеждат по-близки, отколкото между растителната украса на дръжката на купата от Врап и консулския диптих, приведени от Й. Вернер[19]. Той впрочем отбелязва една много важна за растителната украса от Врап особеност — „мотивът кръгови листа"[20], образувани, като вътрешната конфигурация на извивките била изразена с правилна кръгла ямка от въртеливо движение на резец (свредел). Ямките на накрайника от Велино са изрязани по същия начин, острието било плоско, с двустранно скосен режещ ръб. Въпросът е как се е образувал, по-скоро как се е появил „мотивът кръгови листа", който е оригинален за целия европейски културен кръг[21]. Такъв маниер или технически похват за гравиране на завити листа се открива най-рано върху група сребърни съдове (обр. 11 *а, б, в*), определена от Вл. Даркевич като „източноиранска (хоросанска)". Ямката, продължена от равна ивица, представлява според него един от характерните белези на тази група[22]. Същите паметници са в четирите етапа на Согдийската школа А на Б. Маршак, който също приема ямките, продължени от ивица, за един от главните белези на тази група съдове[23]. Той споменава едно блюдо от Калар-Даш (Северен Иран), на което ямките са само в завивките на листата[24] и може би трябва да се предполага, че като художествен и технически маниер те се появили най-напред там, а след това се използват в другите елементи от орнаменталния мотив. Съдовете на посочената група се датират в VII—IX в.[25] Ямките по палметите на средноазиатските съдове са по-малки от тези по накрайника от Велино, респективно гарнитурите от Врап и Ерзеке. Връзката от така отдалечените групи паметници е доста съмнителна, но за това пък единствено възможна[26] за появата на „кръгови листа". Според Й. Вернер в двора на хагана работели майстори с византийски опит и създали нов стил под пряката инспирация на самия владетел[27]. Тази идея изглежда убедителна, но ни се струва, че златарите използвали и развили също един технически (и стилистически) маниер на средноазиатската занаятчийска школа. Нерешеният въпрос тук е с хронологията, защото стилът на „кръговите листа" се появява в последната третина на VII в., а споменатата школа на средноазиатската торевтика в VIII в. Въпросът засега остава открит, тъй като разликата от няколко десетилетия не може да заличи друго, освен новооткрити паметници. Източните влияния в аварския метал се проследяват и по други детайлни аналогии, на пръв поглед незначителни, но затова пък сигурни. Така например характерните извивки по върховете на горните листа на средноазиатските палмети (обр. 10 *з*)[28] се появяват донякъде видоизменени върху накрайника от гроб 542 на некропола Алатиян (обр. 10 *и*)[29]. Конфигурацията на византийските палметни листа няма тази особеност, следователно се появява още един красноречив белег на средноазиатската пластика в групата „грифони-ластари", както наричат орнаментиката на лятите аварски гарнитури. Реплики на „разрошената" палмета обаче липсват в украсите на гарнитурите от Врап, Ерзеке и Велино, следователно са вмъкнати в този стил при по-сетнешното му развитие. Влиянието на източната металопластика в орнаментиката на аварските ремъчни гарнитури е отбелязал съвсем сигурно и Б. Маршак[30].

Сребърната пластина (част от накрайник) от Велино поставя въпроси от формална гледна точка, понеже има особености, които засега не могат да бъдат изяснени достатъчно. На пръв поглед тя би трябвало да се обясни като част от коланен край с шарнирна връзка, каквито са известни сред коланните гарнитури от Аварския хаганат. В съкровището от Ерзеке има такъв златен коланен край, чиято шарнирно свързана пластина е украсена с изображение на лежащ елен[31]. Двете пластини се различават донякъде функционално по това, че тази от Ерзеке има на обратния си край два нита, които прикрепват накрайника към колана, докато пластината от Велино няма нитове или отвори за тях. Отзад тя е съвършено гладка и едно от предположенията може да бъде, че отворите били пробити в отчупената част на накрайника, каквито примери от други паметници не се намериха. Както вече отбелязахме, шарнирната връзка на пластината е допълнително запоена, следователно още в началото или в определен момент от употребата необходимостта от нея отпаднала. Възможно е при носенето собственикът да се е убедил, че при изваждането на накрайника от опорната рама на токата пластината пречи, тъй като се е закачала и обръщала на шарнира. Може би той поръчал на майстора да запои шарнира и така тя лягала плътно върху рамата, без да има нужда от пробиване и нитоване. Това не е единственото предположение, което може да се представи. Възможно е също пластината никога да не е била използувана като накрайник, а с припояването на шарнира да се е превърнала заедно с останалата част в някакъв обков или накит. В тази връзка сигурно стои наблюдението, че ръбовете на гравираните повърхности са много запазени, следователно пластината във всяко едно отношение не е била дълго време използувана. По-нататъшните ни сравнения се отнасят най-напред до шарнирната връзка. На накрайника от Ерзеке тя е симетрична, с редуващи се три към две шайби, които са отлети с ясно изразени ръбове, докато шайбите на накрайника от Велино са две към две, вън и вътре по оста, както това е по токите. Важна според нас е формата на самите шайби — без ръбове, заоблени, почти сферични, подобно на токата от Врап[32] и на токата от Златаре[33]. Същата е формата на шарнирните връзки по бронзовите гарнитури, които се отнасят към културата на Втория аварски хаганат и в някои случаи напомнят тяхната бордюрна украса от едри гранули, имитиращи като че ли перлени редове. Такава е шарнирната връзка на голямата тока от Малая Перешчепина, която Й. Вернер отнася към византийските гарнитури за колани от VII в.[34], докато на другите токи, определени от него като номадски, шарнирните шайби имат ясно изразени ръбове[35]. Тази отлика не е съвсем без значение по отношение преплитане на традициите в дворцовите ателиета на Аварския хаганат, за което впрочем се водят остри спорове[36]. Сравнението между двете правоъгълни пластини от Врап и от Велино показва определени преки аналогии. Златната пластина е малко по-голяма, но има същите пропорции, същия бордюр от ромбове (увеличени с по два ромба за всяка страна). В общия сюжет — ажурен орлоглав грифон в правоъгълна рамка, ляв профил — се появява разликата, че на пластината от Врап той е прав, което представлява едно изключение, а на тази от Велино е клекнал, подобно на многобройните грифони върху бронзовите украси за колани от аварските некрополи в Унгария[37]. Правият грифон няма десни крака и на тяхното място тялото е подпряно с волути, които израстват от рамата. По същия начин, но с къси „мостчета" са подпрени опашката и задният крак. Сребърният грифон обаче е снабден с десни крайници, а опашката е така извита, че опира плътно в рамата. Характерна е разликата в представянето на главите. На грифона от Врап тя е твърде едра за тялото, с две уши, гравираното като кръгче око е изтеглено назад, т. е. представена е като че ли в половин фас. Главата на грифона от Велино е по-малка, с едно ухо и релефно капковидно око, а силно извитата човка подпира десния крак. Приблизително така е третирана главата (и формата на крилото с хълбока) на грифоните от елипсовидните гарнитури за колан от същия период — тип Е 6 по класификацията на П. Щадлер[38]. Различни са и лапите — златният грифон има нокти, а сребърният няма. Пряко сходство между двете изображения има само при крилата, които показват твърде сходни пропорции, почти еднаква форма, съединението с предния хълбок е по един и същи начин. Тази характеристика също според нас показва наличието на едно ателие за изработка на луксозни украси за колани, но различна трактовка на образа от разни майстори. Впрочем различията може би идват от различни първообрази на сюжета. Й. Вернер смята, че грифонът от Врап е един експеримент на майстора, предвид тези „подпорки“[39]. Изображението от Велино показва, че на мястото на „подпорките“ спокойно се поместват двата десни крака и с една друга извивка на опашката от тях няма нужда.

Изображението на орлоглавия грифон Й. Вернер извежда от владетелската символика на сасанидската династия, най-подробно проследява и възможностите за появата им върху коланните гарнитури на аварите. Той обаче не изследва генезиса на бордюра от надлъжно наредени ромбове по всяка вероятност защото не е открил аналогии във византийската и средноазиатската торевтика или тъкани. Един велможа, изобразен на стенопис в Пянджикент, носи дреха, чиято материя е орнаментирана с кръгли медальони от различни орнаментални редове. Всеки медальон има ред дребни, наредени надлъж ромбове между тесни ивици[40]. Дрехата на друг богато облечен мъж от стенописите в Афрасиаб е плътно покрита с изображения на сенмурви, затворени в медальони между плавни вълнообразни ивици, свързани с орнаментални кръгчета. Медальонът върху дясното рамо на мъжа се състои от две тънки линии, между които по дължина вървят същите дребни ромбове[41]. Така се потвърждава в известен смисъл и се разширява предположението на И. Вернер за произхода на тези изображения. В кръга на сегашната информация допускаме, че сюжетът е взет направо от средноазиатското изкуство — фантастично животно в рамка (бордюр) от ромбове, най-вероятно върху сребърни съдове или тъкани, чиято украса имала много общи черти[42].

Й. Вернер обяснява съкровищата от Врап и Ерзеке като част от плячката на Кубер, отнета в сражение с аварския хаган някъде между 675 и 680 г. Сред вещите от съкровището има такива, кито сочат съществуването на владетелско ателие за производство на луксозни гарнитури за колани, предназначени за хагана и най-висшия слой от върхушката, монополизирали употребата на украси от благородни метали. Стилът на орнаментиката, наричан „декор на грифони и ластари“, е създаден от майстора (майсторите) на това ателие, за да бъде сложено началото на развито производство на ляти бронзови и медни гарнитури[43]. Тези гарнитури са най-масовият материал сред паметниците на Втория аварски хаганат и представляват един вид основен белег на неговата култура от края на VII до началото на IX в. Все още обаче на постоянно обитаваните територии на хаганата не са намерени паметници от благородни метали в този стил. От това следва обяснението на находката от Велино да остане главно във връзка със съкровищата от Албания. Няма съмнение, че накрайникът и пластината с грифон от друг накрайник са произведени в същото ателие на аварския хаган през последната третина на VII в. Въпреки че имат съвсем еднакъв състав на сплавта, те не са правени за един и същи комплект, защото на един колан не се поставят заедно две големи гарнитури от този вид. Накрайникът е счупен на две части, още преди да попадне в земята. Отчупена от масивен накрайник е и пластината с грифона. Следователно те представляват суровина за преработка или в друг случай били просто съхранявани като благороден метал. Докато накрайникът бил закрепен за ремък, а след това откъснат, пластината с грифона може никога да не е употребявана по предназначението си. Тя няма дупчици или нитове за закрепяне, а този вид накрайници винаги имат подобни устройства[44]. Изказаните по-горе съображения са направени само като едно допускане. Запояването на шарнира показва, че пластината все пак е била използвана за нещо друго, за някакъв друг накит, обкова. В старобългарския езически некропол при с. Ножарево, Силистренско, са открити две ляти ремъчни украси в стила на „кръговите листа“, но не върху ремък на колан, а под долната челюст на детски скелет, заедно с мъниста и пробити късноантични монети[45]. Това наблюдение показва, че обикновените прабългари, населяващи Долния Дунав, не носели украсени с метал колани и попадналите при тях аварски части за гарнитури се ползвали за други накити. Изключение в това отношение представляват може би токите вероятно поради практическата си стойност[46]. Накрайникът и пластината не са изтрити от износване, т. е. попаднали в земята скоро след като били отлети и гравирани във владетелската работилница. Ако те наистина са част от завладяната от Кубер хаганска съкровищница, то заравянето им в земята край Плиска би могло да бъде следствие от близки взаимоотношения между дунавските и солунските (панонските) прабългари в края на VII — началото на VIII в. може би на равнище, което касае владетелските дворове. Историческите извори не съдържат каквито и да било сведения за това. П. Льомерл, Вл. Попович, а след тях и Й. Вернер поддържат идеята, че походите на Аспарух и Кубер към Балканския полуостров са станали по взаимна уговорка (военнополитически съюз ?)[47]. След 684 г. обаче името на Кубер не се споменава в историческите извори. Единствен най-ранният надпис от Мадарския конник отбелязва от името на хан Тервел (701—721) „моите чичовци от Солунско". Явно става дума за Кубер, може би и за Мавър или за техните наследници[48]. Събитието, за което се отнася надписът, е акцията за връщане на престола на византийския император Юстиниан II Ринотмет (685—695), който, изглежда, предложил в 704 г. не само на Тервел, но и на хана (?) на Куберовите прабългари да вземе участие в похода за влизането му в Константинопол. Този последният обаче се отказал и войската се върнала в постоянно обитаваните територии, наричани в надписа Кисински (селища, краища). Косвено сведение за подобна връзка има и в хрониката на патриарх Никифор за похода в 718 г., когато трябвало да бъде върнат престолът на император Анастасий II (713—715). Там се споменават българи, които влачели със себе си от Солун лодки, наричани еднодръвки. В. Бешевлиев предполага, че това са Куберови прабългари, които този път се съгласили да вземат участие в делото заедно със своите родственици от Мизия[49]. Някъде в тези или подобни[50] общувания частите от гарнитурата от Велино биха могли да попаднат така близо до първата българска столица. Във всички случаи според нас те не са носени на колан в България, което означава, че били подарени, купени, ограбени, откраднати като благороден метал, употребявани след това за други цели и накрая предназначени за претопяване. Това обаче няма отношение към значението на сребърните колани от Велино като първостепенен извор за българската история. С откриването и публикуването им ранният надпис при Мадарския конник, датиран между 705 и 707 г.[51], получава един археологически еквивалент, а те самите остават най-ранните паметници на културата на Втория аварски хаганат, открити досега у нас.

Освен споменатите от Й. Вернер тока и апликация от с. Златарево, Ямболско[52], апликациите от Ножарево[53], токата от Караманите[54], известен е още един накрайник от околностите на Преслав. Той е отлят от бронз и е декориран с ажурен грифон в типичния за групата „грифони-ластари" стил[55]. Наскоро бе публикуван друг накрайник от Преслав, украсен с бордюр от псевдогранули и гравиран орнамент, който несъмнено е от същата група[56]. От Преслав е известна и една апликация — тясна пластина, която завършва в двата края с извити навътре конски глави на тънки шии — много характерна за летите аварски гарнитури от Втория хаганат[57]. В различни български музеи има непубликувани отделни части от гарнитури за колан от мед и бронз, изработени без съмнение в същия стил. Тяхното присъствие в тази зона на Балканския полуостров поставя нови въпроси, вече за отношенията между Авария и България, но те ще бъдат коментирани в отделно изследване.

---

[1] Т. Балабанов. Новооткрити ранносредновековни селища в околностите на Плиска. — В: Проблеми на прабългарската история и култура. С., 1989, 282—284, 290, обр. 1.

[2] Анализът на сплавта за микроелементи е направен от инж. П. Бонев в Националния експертен център за културните и историческите ценности във Велико Търново.

[3] J. Werner. Der Schatzfund von Vrap in Albanien. Wien, 1989.

[4] Ibidem. Taf. $27_{1,2}$.

[5] Ibidem. 15, Taf. 13_{14}, $25_{14\ a\text{-}b}$.

[6] Ibidem. Taf. $29_{2\text{-}3}$.

[7] Ibidem. 17. Работата на Р. Камбер, която цитира Й. Вернер, не ни беше достъпна, за да сравним анализите по отношение на медното съдържание.

[8] J. Hampel. Alterthümer der frühen Mittelalters in Ungarn. B., 1905, Band III, Taf. 111_4.

[9] L. Eber. Sirleletek a regibb közepkozbol. — AE, 1901, 295, tab. 1 a; E. Garam, I. Kovrig, G. Szabo, G. Török. Avar finds in the Hungarian national museum. Budapest, 1975, 18, Fig. 6_{48}, 22, Fig. 10_{110}, 53, Fig. 2_{2-13}, 65, Fig. 194—1b, 328, Fig. $5_{58-33, 34, 35, 42}$.

[10] A. Kiss. Some archeological finds of the avar period in country Baranya. — Janus pannonius museum Evkönyve, XIX (1974), Pecs, 1977, 136—138, 151, Fig. 20 BA_{10}.

[11] А. Беленицкий. Новые памятники искусства древнего Пянджикента. — В: Скульптура и живопись древнего Пянджикента, М., 1959, 91, рис. 1 б.

[12] L. Marschak. Silberschätze des Orients. Leipzig, 1968, 68.

[13] Ibidem, Fig. 55—56, 430; В. Даркевич. Художественный металл Востока. М., 1976, 84, табл. 10_{1-3}, 85, рис. 10_1.

[14] J. Werner., Op. cit., 41.

[15] G. Laszlo. The Art of the Migration Period. Budapest, 1974, 44, fig. 14, 72, fig. 38.

16 А. Гаврилова. Могильник Кудырге. М.—Л., 1965, 61, 63, рис. 8_{1-3}.

[17] Й. Вернер. Погребалната находка от Малая Перешчепина и Кубрат — хан на българите. С., 1988, 30, обр. 7_2.

[18] B. Marschak. Op. cit., Fig. 93, 432.

[19] J. Werner. Op. cit, 38—39, Abb. $6_{1,\ 2\ ab}$.

[20] Ibidem. 33. Терминът, създаден от Й. Стржиговский, буквално означава „кръгов обков от виещи се орнаменти" (Kreislappenranken).

[21] Ibidem, 40—41. Вярно е, че конфигурацията на листата има белези на византийската палмета, на която

обаче липсва характерното кръгче (ямка) в долното завито листо на палметата.

[22] В. Даркевич. Цит. съч., 75, 76, рис. $6_{1-3, 6, 10}$.

[23] Б. Маршак. Согдийское серебро. М., 1971, 21—23, 73, 121—124, табл. 17, 18, 27, 29.

[24] B. Marschak. Op. cit., 48.

[25] Ibidem, 429; В. Даркевич. Цит. съч., 75.

[26] Ямки в завивка на палметни листа има и в орнаментиката на голяма група съдове от съкровището от Наг сент Миклош. Там обаче съвсем не се е получил ефектът на „кръговите листа" и освен това няма комплексна орнаментална прилика — усеща се силното влияние на византийския „кома" орнамент. Вж. G. Laszlo. Der Goldschatz von Nagiscentmiklos, Budapest, 1983, Bild 39—63.

[27] J. Werner. Op. cit., 30, 40—41, 62—65.

[28] B. Marschak. Op. cit., Fig. $98_{2, 3}$.

[29] I. Kovrig. Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyan. — AH, NS, 40, b., 1963, Taf. $XXXV_{542}$. В тази публикация накрайникът е представен на много нечетлива илюстрация, затова използуваме рисунката в работата на Нандор Фетих, вж. N. Fettich. Symbolischer Gürtel aus der Awarenzeit (Fund von Bilisics). — A Mora Ferenc museum Evkönyve. Szeget, 1963, 75, Abb 6_1.

[30] B. Marschak. Op. cit., 341—342.

[31] J. Werner. Op. cit., 118, Taf. $27_{1, 2}$.

[32] Ibidem. 116, Taf. $25_{16\ a,\ b}$.

[33] Ж. Въжарова. Славяни и номади на територията на днешните българските земи от края на VI—XI в. — В: Плиска — Преслав, 3, 1981, 43—54, обр. 24.

[34] Й. Вернер. Погребалната находка..., 22—24, приложение 26 а, б.

[35] Пак там. 26—27, приложения 13_{42}, 16_{57}, $29_{4, 8}$.

[36] J. Werner. Der Schatzfund..., 24—26, 46—54.

[37] P. Stadler. Ausgewählte awarische Bronzegüsse als Parallelen zu Gürtelbeschlägen von Vrap und Erseke. Anhang in J. Werner. Op. cit., 105—127, 107, 119, Abb. $A_{typ\ A\ 2,\ 3,\ B\ 4,\ C\ 5,\ D\ 8,\ E\ 6,\ 7,\ E\ 9}$.

[38] Ibidem, 107, 119 — Abb. $A_{typ\ E\ 6}$.

[39] J. Werner. Op. cit., 51—62.

[40] A. Belenizki. Mittelasien. Kunst der Sogdien. Leipzig, 1980, 42.

[41] Ibidem, 14.

[42] R. Heidenreich. Bemerkungen zu iranischen Silbergefässen. In: Metallkunst von der Spätantike bis zum ausgehenden Mittelalters, Berlin, 1982, 152—158.

[43] J. Werner. Op. cit., 66—68.

[44] P. Stadler. Op. cit., 117—118, 120, Abb. B_9.

[45] Р. Рашев, Ст. Станилов, Г. Атанасов. Прабългарски езически некропол при с. Ножарево, Разградска област. — В: Археологически открития и разкопки — 1988, Кърджали, 1989, 159—160.

[46] Р. Рашев. Бронзова тока от Караманите. — Археология, 1990, 4, 46—50.

[47] P. Lemerle. Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans. Paris, 1981, Bd. 1, 137—162; В. Попович. Куврат, Кувер и Аспарух. — Старинар, XXXVII, 1986, 119—120. Този автор смята, че и В. Златарски „с известна резерва" приема подобна идея. Но в писаното от него общото между Кубер и Аспарух е изразено само спрямо възползуването „от едни и същи обстоятелства", а иначе връзката се отрича, вж. В. Златарски. История на българската държава през средните векове. Т. I, част I, С., 1970, 208—209; По същия начин В. Бешевлиев подсеща за възможността от взаимна зависимост между акциите на двамата братя, но твърди, че в действителност тя остава „неузнаваема". Вж. V. Beschevbliev. Randbemerkungen über die „Miracula Sancti Demetrii". — Byzantina, Tessaloniki, 1970, 29, J. Werner. Op. cit., 21.

[48] Според В. Бешевлиев „моите чичовци" означава не само буквално братя на бащата, но и всички останали от фамилията, включително родственици по женска линия, вж. В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. С., 1979, 96. „Чичо" в смисъл родственик на владетеля на дунавските прабългари може да бъде и известният Мавър, споменат при опита да бъде завладян Солун.

[49] Пак там, 96.

[50] Възможно е близко сътрудничество между двете държави и във войната от 688—689 г. Вж: История на България, 2, С., 1981, 108—110.

[51] В. Бешевлиев. Цит. съч., 100—101.

[52] Ж. Въжарова. Цит. съч., 52—53, обр. 24; J. Werner. Op. cit., 64, Abb. 18_1, Taf. $29_{4, 5}$.

[53] Р. Рашев, Ст. Станилов, Г. Атанасов. Цит. съч., 159—160.

[54] Р. Рашев. Цит. съч.

[55] Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство. I, С., 1959, 81, обр. 73.

[56] В. Антонова. Старобългарски коланни украси от Окръжния исторически музей в Шумен. —ГМСБ, XII, 1986, 52, табл. II_{16}; Ст. Станилов. Към въпроса за типологията и хронологията на някои от старобългарските ремъчни украси. — Векове, 1990, 3, 94.

[57] T. Totev. Sur une amulette en bronze de Preslav à „petit cheval bicéphale". — Studia in honorem Veselini Beševliev, Sofia, 1978, 387—394, fig. 1.

[58] Ж. Въжарова. Цит. съч., 52—53, обр. 25_{a-6}.

Décorations en argent pour ceinture du Musée de Šumen

S. STANILOV, G. ATANASOV

(Résumé)

Dans l'article on publie deux décorations en argent pour ceinture, découvertes près du village de Velino, dép. de Šumen, qui se trouve à 10 km occidentalement de Pliska. Par ses analogies stylistiques et technologiques la trouvaille — une extrémité et une partie d'une autre, se lie avec les trésors de Vrap et Erseke en Albanie. Elles furent fabriquées dans un même atelier de cour du khaganat avare dont les garnitures pour ceinture d'après J. Werner deviennent le modèle pour les nombreuses décorations moulues de bronze du Deuxième khaganat avare. On les date à la deuxième moitié du VII^{e} s. Les observations sur les détails et l'ornementation prouvent qu'elles furent utilisées dans leur destination très peu de temps. Au point de vue stylistique elles montrent un syncrétisme entre la métalloplastique byzantine et asiatique moyenne.

Ayant en vue que sur le territoire du khaganat avare on n'a pas découvert jusqu'à maintenant des décorations moulues en or et en argent, on suppose que les parties d'une garniture trouvées près de Velino proviennent des mêmes ensembles archéologiques découverts près de Vrap et Erseke. Leur dénichement à proximité de la Première capitale bulgare pourrait être expliqué avec des liens entre la cour souveraine à Pliska et les chefs des Protobulgares de Kouber en Macédoine.

Критика и рецензии

Н. ОВЧАРОВ. ЕДНА ХИПОТЕЗА ЗА БЪЛГАРО-ВИЗАНТИЙСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ ПРЕЗ 912—913 Г. Археология, 1989, 3, 50—56.

Николай Овчаров предлага ново тълкуване на обнародваната вече неколкократно рисунка-графит от Преслав, придружена с обяснителен гръцки надпис. След моята публикация, в която подхвърлих идеята за връзката на тази рисунка и надписа ѝ със събития, станали във Византия през IX—X в., Н. Овчаров, който не цитира тази статия, подхваща същата идея, като уточнява, че рисунката се свързва по-конкретно с първия поход на цар Симеон в края на 912 или началото на 913 г. Според Димитър Овчаров пък, който обнародва рисунката и пръв предложи тълкуване на надписа, рисувачът е изобразил две човешки фигури, яхнали галопиращ кон, по-едрата от които той смята, че е на Александър, споменат според него в пояснителния надпис, а по-дребната, която е на коня пред него, че е самият рисувач.

След дълъг екскурз из сложно преплетените събития във византийския двор през 912—913 г. Н. Овчаров идва неочаквано до заключението, че в лицето на двамата ездачи фактически са представени двама владетели — българският цар Симеон (едрата фигура) и малолетният византийски престолонаследник Константин VII Порфирогенет. Това заключение обаче не произтича от направения анализ, в който решителен превес имат дворцовите междуособици през посочения двугодишен период, а не мотивировката, с която се подкрепя възприетото ново тълкуване на рисунката. Налага се в резюме да се спра отново на тези събития.

Ако се доверим на сведенията на патриарх Николай Мистик, можем наистина да повярваме, че Симеон действително е мечтал да стъпи на цариградския престол и да се провъзгласи де факто и де юре за „Цар на българи и ромеи“. Събитията, които последвали след смъртта на Лъв VI на 12.V.912 г., го подтикнали към опит да осъществи тази идея. Като наследник на Лъв на престола стъпил седемгодишният му син Константин VII Порфирогенет. Но понеже бил малолетен, фактически вместо него управлявал неговият чичо Александър, един пропаднал човек, отдаден на пиянство и порочен живот. Симеон му предлага да се възобнови мирният договор от 896 г., за да живеят в мир, както при брат му Лъв VI, но Александър, „обхванат от безумие и безразсъдство“, не само отхвърля предложението, но и отправя към Симеон най-грубо предизвикателство. След като и писмата на Николай Мистик не подействували на Симеон, за да го възпрат от нападение, той потеглил, както изглежда, още към края на 912 г., с войска към Цариград, с намерение да отмъсти за нанесената му обида, но походът му не успял и Симеон бил принуден да прибегне до мирни преговори.

Такива са накратко историческите събития, отразени във византийските извори[1]. С тези събития аз съм склонен да свържа и един новооткрит надпис на гръцки, в който е отбелязана годината 912[2]. Тук трябва да отбележа, че според Симеон Логотет, Продължителят на Теофан, и Лъв Граматик цар Симеон потеглил на поход към Цариград през месец август, което, ако е вярно, би означавало, че походът се е състоял през 913 г.[3] Но и така да е, това не пречи рисунката да е направена още през 912 г., като светкавичен отговор на предизвикателството на Александър.

В светлината на всичко изложено дотук не става ясно как е възможно да се смята, че в рисунката Симеон се явява покровител на малолетния Константин и враждебно настроен, съвсем естествено, към държащия се арогантно към него Александър и в същото време в пояснителния надпис към рисунката, ако приемем за вярно четенето на Д. Овчаров, което приема и Н. Овчаров, да се говори точно обратното, а именно, че Симеон е силен с Александър, т. е. с неговия враг, срещу когото воюва. Както се вижда, при това тълкуване липсва всякаква съгласуваност между пояснителен надпис и рисунка, а, както се вижда, и логическа връзка няма в предложеното ново тълкуване. От друга страна, абсолютно нищо не подсказва, че са представени две царски особи. Това не личи нито от някакви владетелски атрибути, нито от съдържанието на надписа. А и приведените исторически данни с нищо не подпомагат разрешаването на главния въпрос — какво представлява всъщност рисунката и какъв е смисълът на пояснителния гръцки текст.

А като се има предвид, че и самият надпис не е разчетен правилно[4] и, че в него няма нито дума ΔΥΝΑΤΟΝ нито ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, то става съвършено ясно, че подхвърлената хипотеза от Николай Овчаров за обяснение на въпросната рисунка не е убедителна дори като хипотеза, тай като не е подкрепена нито с факти, нито с логични съображения, нито най-сетне, и това е главното, с данни, съдържащи се в самия надпис.

Както отбелязах на друго място[5], по всяка вероятност това е просто един призив за грабеж и отмъщение при предстоящ поход към Цариград и че както рисунката, така и текстът се свързват по всяка вероятност с първия поход на цар Симеон през 912 г.

---

[1] Вж. по този въпрос у В. Н. Златарски. История на българската държава през средните векове, т. I, ч. 2, С. 1971, с. 351 сл. и заб. 1.

[2] Ст. Михайлов. Ново четене и тълкуване на новонамерения надпис от Външния град на Плиска. — Археология, кн. 1, 1989, с. 38.

[3] В. Н. Златарски. Цит. съч., с. 772.

[4] По този въпрос вж.: Ст. Михайлов. Към тълкуването на един надпис от Преслав. — Старобългаристика, кн. 3, 1988, 120—123.

[5] Пак там, с. 123. Ползувам се от случая да изправя една допусната от мен грешка в тази публикация. Става дума за глагола ’αλέξω, който поради ползуваната от мен неясна фотография на надписа съм прочел погрешно като ’αλυξω, вместо ’αλέξω, както е в надписа. Но и двата глагола имат, общо взето, един и същ смисъл, така че тълкуването, което предлагам, остава непроменено.

СТАМЕН МИХАЙЛОВ

И. Л. КЫЗЛАСОВ. ДРЕВНЕТЮРКСКАЯ РУНИЧЕСКАЯ ПИСЬМЕННОСТЬ ЕВРАЗИИ (Опыт палеографического анализа). М., 1990 г. 179 с.

Книгата има класическа структура — предговор, три глави, заключение, литература към текста и резюме на английски език. Дори заглавията на трите отделни глави не подсказват изцяло за какво точно става въпрос в изложението. Всъщност пред нас стои едно твърде сериозно изследване, което се обляга на натрупания емпиричен пласт със стремеж да го систематизира, осмисли и да разкрие нови стойности пред читателя. Трябва веднага да кажа, че това желание се е удало на автора, той е напълно убедителен в анализа и изводите. Изложението е плавно и всъщност отразява точно целия път на диренията за конкретното изследване — от проучването на емпиричния материал до обобщението и крайните изводи в наблюденията.

За изходна база е послужил материалът от Маяцкото градище. Уточнявайки палеографията на 18-те известни досега надписа, Игор Къзласов достига до сравнителна таблица на 38-те знака, които са използвани в тях в различните им начертания (с. 14—16). По същия начин се подхожда към комплекса от знаци от Хумаринското градище, след което се прави сравнение между двете графични системи (с. 37). Сравнението показва, че между двете системи, въпреки че са близки, няма пълно покритие, от което следва закономерният извод, че пред нас са две „различни самостоятелни рунически азбуки“. Авторът ги назовава донска и кубанска по реките, в чиито басейни те се откриват (с. 38). Привличането на още материал (Новочеркаските бъклици, знаците от Кермен-Толга) позволява да се уточни съставът на донската графична система, съставена от 34 знака и да се направи статистика на тяхната честотна употреба (с. 53).

Кубанската графична система, в чиято основа авторът поставя знаците от Хумара, е изследвана по напълно аналогичен начин и с привличането на още сравнителен материал. Закономерният резултат е същият — 32 знака с честота на употребата им (с. 61). Тези два резултата се подлагат помежду си на ново сравнение, което в крайна сметка води автора до извода, че сред носителите на салтово-маяцката култура от VIII—X в. се развиват две рунически азбуки — донската и кубанската. След това авторът сравнява надписите от Дон и Кубан с тези от басейна на Тиса (Надьсентмиклош и Сарваш), чиято графична система е явно различна (с. 73). Голям проблем за него представлява Мурфатларската писменост. И. Къзласов заключава, че тя не е руническа и няма база за сравнение както с доно-кубанската, така и с тиската графична система (с. 75—76). В края на първа глава се прави сравнение на доно-кубанската писменост с източните надписи от Енисей, Орхон и Талас, където също се наблюдават съществени различия между тях.

Втората глава е насочена към разграничаването на друг кръг надписи, които, от една страна, са в тясна връзка помежду си, а от друга, се разграничават от останалите групи. това е т. нар. южноенисейска писменост, основана главно на надписите от Сулек, Минусинската котловина и пр. В крайна сметка са определени 17 надписа, в които са използвани 43 знака и е определена тяхната честотна употреба (с. 114—116). Сравнението с енисейските надписи позволява на автора да заключи, че в VIII—X в. в Саяно-Алтай също са битували два типа рунически писмена (с. 124). Южноенисейската писменост включва Хакаската и Тувинската котловина и Горен Алтай, свързва се с древните тюрки, докато енисейското писмо принадлежи на средновековните хакаси (с. 125—126).

В глава III И. Къзласов най-напред прави сравнение между донската, кубанската и южноснисейската графична система. По-голямата близост между тях е демонстрирана много добре в табл. XX. Като констатира тази близост, авторът се стреми да намери между тях свързващи пространствени звена от изток на запад. На базата на някои недостатъчно изяснени и малобройни надписи И. Къзласов определя две нови графични системи — ачикташката и исфаринската, които могат да свържат отдалечените доно-кабанска и южноенисейска група. Близостта на тези системи помежду им е демонстрирана графично в табл. XXV, като авторът я обяснява с единството на техния произход. И така петте графични системи, които Къзласов определя като евразийско древнотюркско руническо писмо, са представители на едната група рунически знаци и азбуки. Другата, която той нарича азиатска, обединява три добре оформени и ясни системи — енисейската, орхонската и таласката. Всяка азбука според автора е белег не етнически, а културно-политически и държавен признак. С по-голяма увереност може да се твърди, че орхонската азбука е ползвала II източнотюркски хаганат и Уйгурския хаганат. Енисейската — многонационалната древнохакаска държава, донската и кубанската — Хазарския хаганат. По-специално кубанската система, което е и особено важно за нас, може да се свърже и с българските (прабългарските) държавни образувания (с. 163). Двете по-големи групи — азиатската и евразийската, са базирани на една езикова основа — тюркската, и се характеризират с рунически знаци-резки, писани от дясно на ляво. Двете групи, макар и частично, са съществували едновременно и се забелязват известни данни за взаимовлияние и взаимопроникване.

Книгата има и една характерна особеност, неминуема за подобен род издания, която следва да бъде посочена. Изследването всъщност е графично в таблици и карти, докато писаният текст само пояснява изразеното в тях. Мисля, че не е възможно засега подобен род материали да бъдат анализирани и изследвани по някакъв друг начин.

Накрая, като още веднъж изразявам високата си оценка за труда, не мога да не посоча и някои слаби и недостатъчно убедителни места. Най-напред съчетаването на поправка на някои надписи, което не е илюстрирано с достатъчно сигурни и безпристрастни свидетелства, наред с анализирането им, хвърля известна сянка на съмнение към последното в смисъл, че е възможно неволно нагаждане на изходния материал за целите на изследването. На второ място, явно на моменти изходният материал не е достатъчен за категорични и твърди крайни оценки. На трето място, не съм съгласен, че всяка различна графична система е непременно отделна азбука. Тези разлики, особено когато са малобройни и незначителни, могат да се дължат и на пропуски в изходния материал, и на разлика в изписванията само на някои букви или групи от тях. Поради това изводите в тази насока според мен следва да бъдат не толкова категорични.

Издигането на теоретично ниво на изследването, а и пряката връзка на част от паметниците с прабългарите правят труда на Игор Къзласов необходим за всеки учен в областта на ранното средновековие. За съжаление книгата е издадена в абсурдния тираж от 299 екземпляра, който почти напълно изключва достъпа до нея.

ЖИВКО АЛАДЖОВ

B. BORISOV. DJADOVO. VOL. 1. MEDIAEVAL SETTLEMENT AND NECROPOLIS (11TH — 12TH CENTURY). Bulgarian-Dutch-Japanese Expedition. Tokyo. University Press. 1989. 393 p., 392 fig.

Още в самото начало ще споделя, че средновековното селище с некропола до Дядово, Новозагорско, е сред най-добросъвестно проучените, отлично документираните и великолепно отпечатаните археологически обекти у нас. То представя достойно българската средновековна археология върху страниците на издателството на Токийския университет, чиито специалисти са проявили интерес към праисторическата селищна могила до Дядово. След като на повърхностния хоризонт се попада на средновековен обект, е постъпено съвсем принципно — археолозите-праисторици поверяват разкопките на специалист-медиевист. Изборът на колегата Б. Борисов е подходящ, защото той е познавач на средновековните паметници в тази зона и има голям теоретичен опит. Това потвърждава и настоящото изследване.

Авторът е приел подходяща структура — увод, въвеждаща глава за историческите и етнокултурните процеси в Тракия през XI—XII в., девет основни глави и заключение. Кой знае защо обаче уводът е подписан не от авторът, а от Р. Катинчаров?

Въвеждащата първа глава „Тракия през XI—XII в.“ дава възможност за географско, историческо и етнокултурно ситуиране на селището в контекста на епохата, в която е обитавано. Тя не дава на науката нещо повече от досега известното, но пък има голямо познавателно значение за чуждите специалисти и особено в Япония, където е отпечатан трудът. Интерес предизвиква предварителното становище на автора, че средновековното селище върху селищната могила възниква около средата на XI в., въпреки открития анонимен византийски фолос от клас A_2 (976—1025). Понататък, при комплексното представяне и интерпретацията на цялостния археологически материал, той доказва тази долна граница и показва, че не може да бъде заблуден от единични находки, които действително не бива да се разглеждат сами за себе си.

Следващата глава е „Стратиграфия и топография на селището“. Много важна и необходима глава, която малко автори ни представят в подобни монографични изследвания. Едно от важните наблюдения тук е съотношението на жилище № 8 и ранновизантийската крепостна стена. Съгласен съм с извода, че на даден етап в живота на средновековното селище ранновизантийското укрепление не е имало фортификационна стойност, но дали така е било през целия период на XI—XII в.? По този повод съществена е забележката на автора, че ранносредновековна керамика е открита и под руините на крепостния зид. Затова, макар и хипотетично, би могло да се допусне, че при заселването през средата на XI в. ранновизантийската фортификация е била сравнително запазена и вероятно преизползвана (след репарации) като отбранително съоръжение. Дори да има случай, когато средновековни жилища да попадат над рушевини (но не над зидове), това пак не е сигурен белег, че през VI—XI в. крепостта е обезличена. Тя действително може да е обрушена между VI—XI в., и след средата на XI в. да е преправена и преизползвана. При това са регистрирани десетки случаи в Източна България през X—XI в., когато се възстановяват и преизползват изоставени през VI—VII в. кастели. Що се отнася до застъпването на крепостната стена (един-единствен случай) от жилище № 8 (обр. 21), то действително в последния етап на обитаване крепостните съоръжения може да са напълно занемарени. Това може да се заключи и от наблюденията на самия Б. Борисов, според чиято класификация жилище № 8 (наземно с измазан под) е в групата на най-късните (около и след средата на XII в.) и най-после застъпва землянка от по-ранен период. Тук има и едно малко несъответствие между фиг. 13 и фиг. 21. От първата се оставя с впечатление, че жилище № 8 ляга изцяло върху основата на крепостното стълбище и съвсем слабо застъпва стената, докато според втората — жилището ляга плътно върху стената, а стълбището не е показано. По този повод ще обърна внимание върху сведението на К. Шкорпил, че в началото на нашия век зидовете са били запазени на значителна височина (обезличени са силно чак 1934 г.), което предполага, че в средата на XI в. състоянието им е било много по-добро. И като прибавим, че настанилото се тук население е търсело защита от печенежките нашествия (според мен то идва от вътрешността на Североизточна България, където тъкмо през четиридесетте години на XI в. е регистрирано изоставянето на десетки укрепления и селища), логично да е привлечено и да се е възползвало от съществуващата ранновизантийска фортификация. Вече изразих съгласието си със становището на Б. Борисов, че селището възниква около средата на XI в., но определянето на точен terminus post quem въз основа на фолис от клас F ми се струва премного ангажиращо. Наличието на добре запазени фолиси клас A_3 (1028—1034) може да означава между другото и малко поранно заселване — примерно края на 30-те или 40-те години, когато се датира миграцията от вътрешността на Добруджа и Лудогорието на юг.

Предвид голямото разстояние между жилищата основателно е предположението за евентуални дворове между тях. Интересно е наличието на по няколко боклучни ями около всяко жилище, което за разлика от VIII—X в., загатва за формирани хигиенни навици. Долавят се и наченки на предварителна планировка предвид обособяването на гробищна площ и незастроената централна част.

Следващата глава е „Жилищни и стопански помещения“. За пръв път в Тракия са проучени и публикувани толкова много жилища в едно селище. Освен това е проучена цялата площ, което е дало възможност на автора за по-цялостни наблюдения. Доловена е както приемствеността от жилищната архитектура на Първото българско царство, така и въвеждането на нови строителни похвати (наземното жилище), довели до по-голямо разнообразие. Проучени са както конструкции с дървени колове (традиция още от VIII—IX в.), така и жилища, облицовани с еднолицев градеж, които найчесто се срещат по Черноморското крайбрежие през X в., и най-после наземни жилища. Авторът предлага следната класификация: I тип — вкопани жилища (землянки) в два варианта. Първи вариант — вкопани в ранния културен пласт на дълбочина около 0,45 м. Тук се наблюдава разнообразие на отоплителните съоръжения и подовите замазки, а също и на конструктивни особености — с колове и без колове. Интересно е регистрираното отсъствие на ями. Вторият вариант на този тип са землянките, вкопани на дълбочина 0,80—0,90 м, като за разлика от първия вариант са предимно с каменна облицовка на стените. С основание се сочат паралели на тази практика както в IX—X в., така и в X—XI в. Това обаче поставя под въпрос възможността тази конструктивна особеност да се ползва като хронологически белег. Затова е малко пресилена констатацията, че полувкопаните землянки с еднолицева каменна облицовка са преходен тип от вкопаните необлицовани землянки към наземните жилища с каменни стени. Авторът е доловил с по-голяма прецизност, че еднолицевите зидове са наклонени и че това показва подпорни функции в рохкавия праисторически културен пласт. Като добавим още едно негово прецизно наблюдение, че лицева облицовка имат само дълбоко вкопаните землянки (там опасността от свличане е по-голяма), следва изводът, че това не е нито регионален, нито датиращ строителен похват. Това просто е техника, наложена от терена, когато пластът, в който се вкопава землянката, е нарушен от предходно строителство и която се прилага през цялото средновековие. Не е лишено от основание и предположението, че наземната част на тези жилища е надстроена като двулицева каменна зидария.

Според класификацията на Б. Борисов вторият тип жилища са наземните. И тук се разграничават два варианта. Към първия са отнесени еднокамерни жилища с квадратна и правоъгълна форма. И отново има важни наблюдения по конструкцията. На няколко места е забелязано, че стените са оградени, като забитите в земята дървени колове са оплетени с вършина и измазани — паянтова конструкция (плет), известна до началото на нашия век. Интересно е, че пещта в жилище 13 от XII в. спада към тип, за който се смята, че има разпространение изключително през VIII—IX в. За разлика от землянките при наземните жилища често се откриват вкопани в подовете зърнохранилища — явление, което според стратиграфските наблюдения на автора е характерно за по-късен период.

Към втория вариант на втория тип жилища авторът причислява наземните, чиито стени са градени от ломен камък, споен с глина. Намерените в насипа им покривни керемиди (сравнително скъп и „луксозен" за X—XII в. строителен материал) говорят в подкрепа на тезата, че в тях са живели заможни семейства. Любопитно е и предположението за двуетажни наземни жилища, основано на наличието на широки субструкции и суперструкции. В края на тази глава е предложена хронология на жилищното строителство. Стратиграфските наблюдения, че вкопаните землянки по принцип са по-ранни от наземните жилища, намира потвърждение и в проучването на други обекти. Вече споделих някои резерви относно идеята на автора, че облицованите с каменни стени землянки са по-късни от необлицованите и по-плитко вкопаните. Въз основа на наблюденията от жилищната архитектура на с. Скала и с. Цар Асен (унищожени напълно в средата на XI в.) обаче приемам безрезервно другото становище, че към началото на XI в. се използуват съвместно вкопани и наземни и че хронологически наземните се появяват по-късно (края на X в. ?). В тази глава самостоятелно се разглеждат една група стопански помещения, каквито толкова много и така добре (освен в Дуранкулак) не са проучени досега. Идентифициращият белег е отсъствието на отоплителни съоръжения и той е достатъчно убедителен.

В четвъртата глава се разглеждат оръдията на труда. Съвсем естествено първоначално авторът се спира на земеделските сечива. Находките са описани и интерпретирани вярно. Правилна е възприетата теза, че черясла имат не само плуговете, но и ралата. Действително откритите в Дядово черясла са от рала, но колегата нямаше да изпада в колебание, ако се опираше не толкова на стари (често пъти умозрителни) публикации, а на новите прецизни изследвания в тази област (Й. Хенинг и Ю. Краснов).

Добросъвестно и компетентно са определени и останалите оръдия на труда. Понякога има увлечение да се търсят паралели на конвенционални сечива в твърде отдалечени региони (Чехословакия, Централна Русия). Формалната прилика невинаги е резултат на културни взаимодействия в точно определен период, особено що се касае до такива големи разстояния. Много рядка и интересна като факт е откритата дървена паница. Като че ли след критиката, на която бе подложено становището на Кр. Миятев за масовото използване на дървени съдове от славяните, ние съвсем ги пропускаме при реконструкцията на средновековния български бит. А при внимателно вглеждане в етнографските експозиции се долавя, че до началото на нашия век дървените съдове имат съществено място в кухненското обзавеждане.

„Въоръжение и конско снаряжение". В сравнително малобройните изследвания върху средновековно въоръжение у нас се предлагат твърде разтеглени датировки. Благодарение на точно фиксираните граници на живот в Дядово се правят някои важни прецизирания в разпространението на някои типове оръжия. Много точно например е наблюдението за появата на боздугани в края на XI или самото начало на XII в. Приемлива е типологията на стрелите, направени по най-съществения детайл — острието. Няма възражения по определянето и датировката на елементите от конското снаряжение. Единствено спорна е костената плочка на фиг. 150. Такива няходки действително се срещат в средновековни хоризонти, но само на обекти, където има късноантичен пласт (Търновград, Дръстър, Диогеция, Одърци), както е и в Дядово. Предвид честото им откриване в затворени и сигурно датирани комплекси (гробове в Сучидава, Берое и др.) от VI—VII в. смятам за основателно становището на П. Дякону, че тези плочки спадат към късноантичната материална култура (P. Diaconu. Un tip necunoscut de piecă din sec. VI — începtul sec. VII. — SCIVA, 42, 1—2. 1991, p. 81—84). Попадането им в средновековни хоризонти може да се дължи на разбъркване на културните пластове, преизползване или на устойчива непрекъсната традиция от VI—VII до XII—XIV в., но това подлежи на доуточняване.

Интересно и нелишено от основание е предположението, че кръглите бронзови апликации са украсявали конска сбруя (фиг. 152). Предвид подобни находки от гробове в Одърци от XI в. е сигурно, че са ползвани за накити. Не е изключено с тях да са украсявани и колани. Затова по-прецизно е да се приема, че тези апликации имат разностранно приложение.

Една от основните глави в книгата е посветена на керамиката. Тук приносът е съществен, защото такова пълно проучване, документиране, изследване и типологизиране на керамичния ансамбъл от византийския период, при това представен в небивало разнообразие, у нас не е правено. За сетен път благодарение точната долна и горна граница на живот в Дядово и стратиграфското проучване има възможност за прецизиране датировката на някои керамични типове, които твърде произволно се определяха най-общо в IX—XI и XII—XIV в.

Типологията и класификацията не будят възражение. Керамиката е разделена на два вида — обикновена и художествена. Най-многобройни сред обикновената керамика са гърнетата. Първият тип са работени на ръчно колело и са разделени на два варианта. Долавят се традициите на старобългарското гърне от IX—X в., както и ред изменения. На първо място се потвърждава, че тази керамика продължава да се произвежда успоредно с керамиката на бързо колело, но постепенно (към края на XI в.) отпада от старобългарския бит. Важно е уточнението, че и около средата на XI в. продължава нанасянето на релефни знаци до дъната на гърнетата.

Гърнетата от втория тип са на крачно колело, добре изпечени с червеникав цвят. Определени са като възприета византийска традиция, но в някои типове се долавят влияния на старобългарски традиции от Първото царство. За пръв път от XI—XII в. са представени толкова много запазени чаши, капаци, паници, свещници и пр., чиято класификация, предполагам, дълго ще бъде еталон за бъдещи проучвания.

На фона на досегашните разкопки истинска изненада е откритата в Дядово византийска белоглинена и червеноглинена рисувана керамика. Досега такива луксозни съдове бяха известни единствено от най-големите градски укрепени центрове в средновековните български земи. Освен посочените от автора Поморие, Несебър, Плиска и Преслав могат да се добавят Дръстър, Созопол, Диногеция и Варна. Явно освен по море и Дунав импортът е ставал и по сухоземни пътища. Откриването на такава керамика в един второстепенен център (в сравнение с посочените по-горе градове) предполага, че селището при Дядово е разположено тъкмо на такъв път, и още веднъж подкрепя авторовата теза за наличието на съсловен елит и за някои градски черти в материалната култура. В общи линии са верни посочените хронологически граници за разпространението на белоглинените съдове (IX—XII в.), но е необходимо известно прецизиране. Към края на IX и началото на X в. действително се произвежда белоглинена глазирана керамика, но тя е орнаментирана с щемпели (естествено подобни съдове в Дядово отсъстват). Белоглинените рисувани и глазирани съдове се разпространяват малко по-късно (средата на X и XI в.), в червеноглинените рисувани успоредно с белоглинените и малко по-късно — след средата на XI и началото на XII в.

Още по-впечатляващо е количеството на един друг тип импортна византийска керамика — монохромното сграфито от XI—XII в. Авторът основателно я свързва с константинополски ателиета, но долната граница на производство се прецизира след средата на XI в., а не в началото на XII в.

В следващата глава се разглеждат многобройните накити — обеци, наушници, гривна, пръстени, мониста и пр. Подобно на оръжията и тук е доуточнена датировката на някои типове, които на други обекти се определят в прекалено разтеглени хронологически граници. Интересният реликварен енколпион е ценен въобще за датировката на подобни паметници, защото е датиран прецизно с монета към края на XII в. Може да се допълни, че специално разглежданият тип е известен в литературата като „сирийски“. Атаката срещу едно остаряло мнение на К. Миятев, че тези енколпиони са произвеждани и разпространявани до края на XI в., е по принцип вярна, но фактически в християнската археология хронологията на сирийските реликварии отдавна е прецизирана към XI—XII в. Останалите енколпиони са точно датирани въз основа на добре подбрани аналози. Само ще доуточня, че четирите фрагмента от кръстове с по-големи размери (фиг. 322) са всъщност рамене от църковни кръстове, а първите два със сигурност са процесийни. За сметка на това определянето на кръстовете върху фиг. 323 и 324 като хоругвени е напълно възможно.

Представянето на обобщаваща глава за икономиката на селището е също нововъдение, което има реконструктивни цели. Без излишните исторически въведения, изключително върху добития археологически материал, авторът успешно се докосва до духа на епохата. Добре диференцирани са предметите на домашното занаятчийство, организираната за пазара занаятчийска дейност (керамиката и ковачеството) и попадналите по търговски път.

Благодарение на открития и добре проучен некропол се формира по-пълна представа за археологическия комплекс и за етническия състав на обитателите. На първо място разкопките потвърдиха мартириалната картина от други синхронни по време обекти от XI—XII в. (но не така прецизно датирани), където за нуждите на култа към некропола се изгражда еднокорабен, едноапсиден параклис без притвор. Около него са проучени 226 гроба. И тук се забелязва тенденция, фиксирана при поучването на раннобългарските езически (VIII—IX в.) и християнски (IX—XI в.) некрополи, където има по няколко гроба с хокерно погребение. Това явление още не е обяснено задоволително, но впечатляваща е жизнеността на този ритуал във времето и пространството. Долавят се и ред езически преживелици (жертвена храна, ампутиране на крайници, разбъркване на скелета, опъване на едната ръка край тялото и пр.), но процентно те са по-малко в сравнение с некрополите от X—XI в., което загатва за тяхното затихване. Б. Борисов е открил несъмнени свидетелства и за поминалния обред страва, съхранен до ново време. Важни са добре проучените стратиграфски позиции, даващи възможност за „вътрешна“ датировка. Аргументирано е заключението за българския етнически произход на обитателите, но ми се струва дискусионно твърдението, че през XI—XII в. християнският погребален обред бил в процес на оформяне. Ако се имат предвид само езическите преживелици, то много от тях продължават до ново време.

Монети и датировка на селището. Открити са in situ само 39 византийски монети и това ги превръща във важни опорни точки както за относителната (на строителните хоризонти), така и за абсолютната датировка на селището. Синхронизирани с някои датиращи възможности на масовия археологически материал, и дребните находки са способствали за прецизирането на долната граница на живот към средата на XI в. и са фиксирали точно горната граница в края на XII в. (монети на Исак II Ангел 1185—1195). При определянето на долната граница според мен Б. Борисов в тази глава определено е по-прецизен. Отново се спира на ранносредновековната керамика под руините на крепостната стена в североизточния ъгъл и съвсем основателно допуска живот преди земетресението от 1063 г. (с. 378), което предизвикало срутването на зида. Това според мен е по-точно от посочения в качеството на terminus ante quem анонимен византийски фолос клас F (1060—1065) от жилище 11. Така косвено се допуска живот преди шестдесетте години на XI в., но абсолютното прецизиране на долната граница действително е рисковано. Затова приемам предложения от автора terminus ante quem найобщо към средата на XI в. с уговорката, че е възможно обитаване малко преди това (четиридесетте години, защото има много добре запазен фолис клас A_1 по Метклалф и керамика на бавно колело с релефни знаци) и едва ли преди тридесетте години (фолиса от клас A_2 е само един и силно изтрит от дълго обръщение). По този повод отново обръщам внимание на теоретическата възможност заселването на Дядово и други села в тази зона (Севтополис, Знаменосец и др. Вж: Б. Борисов. Средновековно селище и некрополи край с. Знаменосец. — В: Експедиция Марица-Изток С., 1990, с. 205—305; Д. Янков. Средновековни християнски некрополи в района на „Марица-Изток“. — В: Експедиция Марица-Изток. С., 1990, с. 113—123; Й. Чангова. Средновековното селище над тракийския град Севтополис XI—XIV в. С., 1972) да се свърже с емиграцията на юг на население от вътрешността на Добруджа и Лудогорието, обезлюдени тъкмо през втората четвърт на XI в. (Г. Атанасов. Етнодемографски процеси в Добруджа (X—XVI в.). — ИПр., XLVII, 2, 1991, с. 77—80).

Напускането на селището до Дядово се свързва с разорителния кръстоносен поход от 1189 г. и това е правдоподобно, защото най-късните монети са на Исак II Ангел (1185—1189), а подобна е археологическата картина и в цяла Източна Тракия.

Заключение. Тук се приема, че населението е заварило и ползвало като даденост крепостната стена, но само за долепване на жилища към нея. Долавят се три етапа в ползването на голямото каменно жилище в продължение на целия живот в Дядово. Логично се свързва с местен управител, за присъствието на какъвто загатва и един моливдовул, но не става ясно защо на няколко десетилетия се сменя местостроителството. Основателно луксозните изделия (особено керамиката) се свързват с близостта на селището до важен средновековен път и затова съвсем оправдан би бил един опит (макар и хипотетичен) за трасирането му и посочването на центровете, които свързва. Много находчива е предложената реконструкция за броя на обитателите и жилищата за даден период от време. Въз основа на общо 75 жилища, 16 стопански помещения, 244 ями и 266 гроба, направени за около 150 години, авторът прогнозира, че едно поколение е включвало около 150 жители, обитавали около 25 жилища. При съпоставяне с писменните извори и проучванията в с. Ковачево и Севтополис, където се изчисляват около 10 жилища на поколение, с основание се заключава, че Дядово е сред големите средновековни села и още веднъж аргументирано се подчертава градският му облик.

Г. АТАНАСОВ

Проф. Велизар Иванов Велков

Археологическата колегия осиротя. Напусна ни една от нейните най-ярки личности — големият български учен професор Велизар Велков.

Натрупал в родовата си памет любовта към старините и тяхното разгадаване и проучване, професор Велизар Велков трайно и завинаги ще остане всред плеядата на най-видните изследвачи в тази област от световен ранг. Като ръководител на многобройни експедиции и разкопки по суша и по море — от древна Тракия до древния Картаген, като дългогодишен университетски преподавател и най-сетне като заместник-директор и директор на Археологическия институт с музей при БАН — професор Велизар Велков успя да осъществи онова, което само на малцина избраници в науката се удава. Със своя възторжен ентусиазъм и висока ерудиция, със своя такт и компетентност, с аристократичната си непосредственост в служебните си и лични контакти проф. Велизар Венков обедини подготвените от него археолози в една своеобразна творческа лаборатория, покриваща всички краища на нашата страна.

Дори жестоката болест, която безпощадно го бе обхванала в своите ледени прегръдки, не успя да го сломи. До сетния си час споделяше нашите радости и грижи, живееше с проблемите на института и вдъхвайки вяра и оптимизъм, беше нашата опора, беше нашия кураж.

Като посланик на българската археология в света професор Велизар Велков извървя с достойнство своя житейски път. На нас — неговите приемници, той остави едно голямо научно дело, вяра в силите на доброто, вяра в бъдещето.

Дано да имаме сили да съхраним и да продължим неговото дело.

Поклон пред светлата му памет.

XXVIII симпозиум по археометрия

Поредният 28-и международен симпозиум по археометрия се проведе от 23 до 27 март в Лос Анджелис, Калифорния. По броя и географското разпределение на участниците (217 от 25 страни) това бе действително среща на специалистите от целия свят, работещи в областта на изследването на археологически находки с помощта на различни химични и физични методи. Симпозиумът бе организиран повече от великолепно. Тази оценка заслужиха организаторите: д-р Питър Мейърс (Областен музей на изкуствата, Лос Анджелис); д-р Дейвид Скот (Институт за консервация, Пол Гети) и проф. Тимоти Ърл (Калифорнийски университет, Лос Анджелис), които се бяха постарали да осигурят не само високото ниво на техническите условия, но и една програма от вечерните срещи за участниците в симпозиума, които им позволиха да имат наистина много възможности за лични срещи и продължителни интересни разговори и дискусии.

Симпозиумът се проведе в семинарната зала на Музея за археология и история на културата „Фоулър“ към Историческия институт на Калифорнийския университет в Лос Анджелис. В петте дни на симпозиума бяха представени общо 179 научни съобщения (104 от тях бяха включени в двете постърни сесии). Докладите бяха разпределени в следните, най-общо традиционни за тези симпозиуми теми:

— изследване на човешки и животински кости, на органични материали и остатъци от тях;

— датиране на органични и неорганични материали;

— математични методи за обработка на археометрични данни;

— древни технологии и определяне на мястото на произход (provenance study) на находки от метали и неметали;

— проучване и откриване на археологически паметници и находки (prospection);

— геоархеология.

Във връзка с 500-годишнината от откриването на Америка тематичната сесия на симпозиума съвсем логично бе поставена на археометрията на находки от доколумбовата епоха на Америка.

Ако трябва да се отговори на въпроса: „Какво ново в археометрията даде този симпозиум?“, най-краткият отговор би могъл да гласи: „Нищо сензационно!“. Симпозиумът просто затвърди очерталия се през последните години интерес към „древния човек“ и преди всичко към начина му на живот.

Все в този дух би могла да прозвучи и констатацията, че представените на симпозиума доклади и развилите се дискусии по тях, утвърждават все по-настойчиво схващането, че едно сериозно археометрично изследване днес трябва да бъде осъществено посредством прилагането на широк набор от разнообразни методи за установяване на химическия и/или изотопен състав, на структурата на материала, от който са изработени изследваните археологически находки. При това аналитичните данни следва обезателно да бъдат обработени с помощта на различни статистически методи (математическа статистика, многофакторен анализ и т. н.). По такъв начин археометричните изследвания днес са наистина многостранни, комплексни изследвания не само поради участието на археолог и представител на природните науки в тях, но и поради необходимостта от колаборация и между специалисти от различни клонове на природните науки. Това е причината резултатите от тези изследвания, в комбинация с данните от археологическите проучвания, да позволяват получаването действително на редица нови факти за начина на живот и заобикалящата древния човек среда или за нивото на неговите технологични умения.

Би могло да се каже, че на симпозиума в Лос Анджелис наред с темата за доколумбова Америка имаше още два акцента:

— изследване на находки от обсидиан (вид вулканско стъкло);

— масирано навлизане на масспектроскопските и хроматографските методи в археометричните изследвания.

Основания за подобни заключения ми дава фактът, че 11 от представените на симпозиума научни съобщения третираха различни проблеми, свързани с изследването на обсидиана. (На последните 3—4 симпозиума по археометрия обсидианът е бил обект на изследване в не повече от 2 до 3 съобщения.)

Същевременно възможностите, които разкрива изследването на различни изотопни ефекти за разбирането на голям брой геохимични или биохимични процеси, а чрез това и възможностите за датиране на някои археологически находки, за изучаване на диетата и хранителните навици на древния човек, доведоха до едно твърде широко използване на масспектралната техника (15 % от всички изследвания). Засиленият интерес пък към изследване най-вече на различни остатъци от органичен произход по стените на керамичните съдове е причината за едно по-масово навлизане на хроматографските методи в археометричните изследвания. Независимо от тези тенденции, които следва да се имат предвид, трябва да се отбележи, че най-често използваният аналитичен метод в археометричните изследвания продължава да бъде неутронноактивационният анализ (18 %).

Въпреки че ограниченото място не позволява да бъдат коментирани всички научни съобщения, които предизвикаха интерес сред участниците в симпозиума, ще се опитам в няколко изречения да отбележа проблемите, третирани във всеки един от основните тематични раздели, като ще посоча и онези доклади, които според мен или илюстрират най-добре тенденциите в развитието на археометричните изследвания днес, или просто са пример за онова, което може да даде едно такова изследване.

Работите по първата тема третираха проблема за диетата на древния човек. Днес вече са натрупани достатъчно надеждни данни за корелацията между стойностите на изотопните отношения на азота, въглерода, стронция, респ. за съдържанието на някои метали (мед, ванадий, цинк, стронций) в костите на човека и вида на храната, поемана от него, което позволява с една много голяма достоверност да бъде посочен произходът на основната храна (морски или сухоземни растения и животни) или диетата на индивида — вегетарианска, смесена или преимуществено месна. Затова и с определен интерес бе посрещнат докладът на проф. Прайс (Университета в Уисконсин, САЩ), който на базата на изотопния състав на стронция в кости и в емайл на зъби приведе данни, с които оцени степента на миграция на праисторическия човек, населявал щата Аризона. Проф. Тейлър (Калифорнийски университет, Ривърсайд, САЩ) пък прикова вниманието на присъстващите с представените резултати от изследването на ефекта, който има върху аминокиселините, извличани от костен материал, тяхната (на костите) обработка, преди да са били погребани — варене, печене или горене. Във основа на получените данни проф. Тейлър представи убедителни доказателства, говорещи за канибализъм у индианците от Пуебло.

Като резултат от развитието най-вече на хроматографската техника днес вече могат да бъдат реализирани археометрични изследвания, с които би могло да се определи достатъчно точно видът на течността, която е била съхранявана в даден керамичен съд. От работите, третиращи този проблем, ще отбележа само тази на проф. Кабрал (Университета в Сакавем, Португалия). Той изследва химическия състав на веществата, сорбирали се в стените на римски амфори. Десорбцията им се извършва с помощта на лазер, а идентификацията на веществата с газова хроматография в съчетание с масспектрометрия. Всичко това му позволява да установи не само че изследваните амфори са използвани за пренасяне и съхранение на вино, но дори да определи и вида на виното, което са пиели римляните. То се оказа приготвено от сорт грозде, отглеждан и днес в лозята на Португалия.

Както и в Хайделберг преди две години (вж. [1]) проф. Лоу (Австралийски национален университет, Камбера) представи резултати от едно изключително прецизно изследване на остатъци от кръв, позволило изолирането на няколко пиктограми ДНК по праисторически каменни оръжия и изследвани с методите на молекулярната биология.

Тук ще отбележа и работата на проф. Сибли (Университета в Охайо, САЩ) заради, общо взето, редките засега изследвания на текстилни материали с помощта на археометрични методи. На изследване с един твърде широк набор от аналитични методи: оптична микроскопия, сканираща електронна микроскопия, рентгенова микросонда, инфрачервена и видима спектрометрия, са подложени остатъци от тъкани, намерени при разкопки на погребение от XII век в района на р. Мисисипи. Резултатът от изследването е, че хората от индианската култура етоуа са умеели да произвеждат различно обагрени тъкани, изготвяйки си точно определени багрила за всеки желан цвят. Приведените резултати сочат, че умението за приготвяне на багрилата се е предавало от поколение на поколение в продължение на няколко стотин години, след което традицията е била прекъсната.

В работите, представени по темата за датиране на различни археологически находки, бяха съобщени данни за редица успешно проведени датировки с помощта на поредица от методи — радиовъглероден, термолуминесцентен, електронен парамагнитен резонанс, археомагнетизъм и т. н. Най-голям дял сред тях, разбира се, имаше радиовъглеродният метод и особено приложението на съвременните техники за неговото реализиране — ускорителите. Сред работите по тази тема ще отбележа доклада на проф. Хеджес (Университета в Оксфорд, Англия) и на проф. Таймей (Университета в Пекин, Китай), който демонстрира ясно днешните възможности на радиовъглеродния метод за датиране. Използувайки ускорител, те датират остатъци от овъглени оризови зърна и слама, извлечени от вътрешността на праисторическа керамика. (Оризът, респ. сламата, е бил използван от древните китайски грънчари като темперна добавка към глината.)

Другата работа, представена от проф. Таймей и сътр., бе показателна не само с това, че демонстрира възможностите на датирането с помощта на определяне на нарушеното радиоактивно равновесие в урановия ред и съпоставянето на получените данни с резултати и по метода на електронния парамагнитен резонанс, като метод за датиране на костен материал, но и с това, че установява възрастта на най-стария Homo sapiens, намерен някога в Китай: 280 000—230 000 години за „джингнюшанския човек“.

Интерес събуди и докладът на проф. Фриман (Университета в Оксфорд, Англия), който съобщи първите резулатти от прилагането на т. нар. масспектрометрия на вторични йони (SIMS) за определяне концентрацията на азот в повърхностния слой на различни скални образци. Въз основа на изменението на концентрацията на азота, който започва да прониква в скалния образец от момента, в който прясно образуваната повърхност влиза в контакт с атмосферата, т. е. когато праисторическият човек е очукал каменното парче, за да му придаде желаната от него форма, той стартира часовника. Като се познава скоростта на дифузия на азота в съответния материал, би могло да се определи и времето, изтекло от тогава до днес. Докладваните резултати за образци от обсидиан от времето на олмеките в Мексико са твърде обнадеждаващи. В перспектива предлаганият нов метод за датиране би имал твърде голямо значение за датирането например на изобилния кремъчен материал.

В раздела, обхващащ математическите методи за обработване на археометрични данни, бяха представени работи, обсъждащи различни подходи за статистическа обработка на данните от измерванията, нови програмни продукти за провеждане на многофакторен анализ, както и методични въпроси при прилагането на многофакторния анализ към различни конкретни изследвания.

Сред обширната тема на археометалургията ще отбележа преди всичко работата на проф. Нортовър (Университета в Оксфорд, Англия), проф. Шалев (Университета в Тел Авив, Израел) и д-р Шиндлер (Швейцарски институт в Рим, Италия), посветена на изучаване на химическия състав, на металографската структура на различни сплави на медта и арсена, на медта и антимона не само защото авторският колектив се е събрал от различни краища на света и чрез това се демонстрира ярко интернационалността в редица случаи на провежданите днес археометрични изследвания, а защото въз основа на проучването на материали от IV хилядолетие пр. н. е. беше показано по един убедителен начин, че през бронзовата епоха са произвеждани твърде широка гама от медни сплави.

Внимание заслужава и работата на д-р Стос-Гейл (Университета в Оксфорд, Англия), посветена на вариациите в изотопното отношение на медта (мед-64/мед-65), целяща да бъде установен интервалът на разсейване и възможностите то да бъде използувано за установяване на рудното находище, от което е добита медта, послужила за изработването на археологическите находки. Първоначалните резултати са обнадеждаващи, независимо че причините за установените случаи на изотопно фракциониране на медта са все още неизвестни.

Специално трябва да бъде отбелязан докладът на д-р Перничка (Макс Планк Институт за ядрена физика, Хайделберг). Той представи резултатите от прилагането на многофакторен анализ (кластърен и дискриминантен анализ) към най-внушителния масив от аналитични данни досега, получен след определяне на съдържанието на 7—8 елемента с помощта на емисионен спектрален анализ в 36 000 метални археологически находки от Европа, датирани от късния неолит до ранната бронзова епоха. Анализите са проведени във Вюртембергския областен музей в Щутгарт през 50-те и 60-те години (вж. [2, 3]) и бяха обект на множество критични оценки относно приложимостта им в археометричните изследвания, вследствие ниската възпроизводимост на аналитичния метод (30 %). Изследването на д-р Перничка и сътр. в известна степен възстановява репутацията на това мащабно проучване на музея в Щутгарт, като показва, че въз основа на приликата в химичния си състав изследваните находки се разпределят в 40 групи. Обстойното и прецизно интерпретиране на този резултат обаче изисква допълнителни данни, особено за хронологията в развитието на металургията на Балканите.

Без съмнение най-трудно е да се отрази темата за проучване на древните технологии и мястото на производство на неметали не само поради големия брой представени доклади (30 % от всички работи), но и поради голямото разнообразие на изследваните обекти, използуваните методи и търсените отговори. Все пак аз бих отбелязал работата на д-р Маниатис (Гръцкия ядрен център, Атина) върху технологията за изработване на блестящото черно покритие на атинската рисувана керамика; на д-р Азаро

(Лабораторията Лоурънс в Бъркли, САЩ) за предложения прецизен рентгенофлуоресцентен метод за анализ на обсидиан, възстановил в известна степен интереса към тази аналитична техника; на проф. Ханкок (Университета в Торонто, Канада) за технологията на иранска керамика от V—VI хилядолетие пр. н. е.; на проф. Мирти (Университета в Торино, Италия) върху римски стъкла от Аоста (Италия); на проф. Мьонс (Университета в Гент, Белгия), който изложи резултатите от едно обстойно изследване на мраморни кариери от Италия и Гърция, както и на около 150 скулптури, съхранявани в различни музеи, с цел да се определи произходът на мраморите, послужили за изработване на археологическите находки.

Този списък би могъл, разбира се, да бъде продължен, но спирам дотук и преминавам към темата на геофизичните проучвания и геоархеологията. Тук ще отбележа преди всичко работата на д-р Олсън (Британски институт за геологични проучвания, Нотингам), с която бяха демонстрирани възможностите на аерофотоизследванията от спътници за целите на археологията. Използувайки стереофотоснимки, многоканални спектрални скенери в различни части на спектъра и съответна компютърна обработка на получените изображения, на земната повърхност могат да бъдат различени археологически обекти (селища, пътища, канали, валове, зидове, гробници и т. н.) с размери дори под 2 m. Интерес предизвика и представеният от проф. Камей (Университета Чиба, Япония) нов трикомпонентен поточен магнитометър, както и работите, съобщаващи опит и данни от проучването на конкретни археологически обекти в Турция (д-р Хесе, Гархи, Франция); Полша (д-р Мишкевич, Институт по история на материалната култура, Варшава); Китай (проф. Рап, Университета в Минесота, САЩ); Италия (проф. Синанини, Университета в Анкона, Италия). Определен интерес бе проявен и към геоархеологичното изследване на д-р Басиакос (Гръцки ядрен център, Атина) относно ролята на о-в Керос в егейската бронзова епоха.

Накрая няколко думи и за българското участие. От българска страна поради лесно разбираемите финансови проблеми в симпозиума взе участие само авторът на тези редове. (Вероятно тук е мястото, където трябва да изкажа своята дълбока признателност към Организационния комитет, поел изцяло разходите за моето участие в симпозиума). Независимо от това обаче на симпозиума в Лос Анджелис името на България не бе незабелязано. Освен двата доклада, които представих лично [4, 5]; много темпераментно д-р Стос-Гейл представи някои първоначални резултати от едно изследване на образци от мед и медни сплави от Варненския некропол и някои рудни находища у нас, реализирано като съвместно изследване на колектив от български археолози и д-р Гейл (Университета в Оксфорд, Англия) [6]. Наред с това, воден от желанието да подпомогне интегрирането на източноевропейските държави към демократичния свят и оценявайки по достойнство постиженията на българската археометрия, Постоянният комитет — организатор на тази поредица от симпозиуми по археометрия, предложи България да поеме домакинството на един от следващите симпозиуми. За съжаление, преценявайки финансовото и икономическото състояние на нашата страна в момента, трябваше да отклоня това предложение.

За домакин на следващия симпозиум по археометрия бе избрана Турция (Анкара), а другият кандидат (Унгария) бе утешен с евентуално домакинство на по-следващия симпозиум по археометрия.

Ив. Кулев

Книгопис

Общи съчинения

Гергова, Диана. Десет години проучвания в „Сборяново“. — В: Хелис I. Гетските земи през бронзовата и желязната епоха. С., 1992, 9—27.

Кръстева, М., Д. Вълчева и Т. Шалганова. Подбрана библиография (1967—1991). — В: Хелис I. Гетските земи през бронзовата и желязната епоха. С., 1992, 151—171.

Кузев, Александър. Член-кореспондент професор Веселин Бешевлиев на 90 години. — Изв. Нар. музей — Варна, 26, 1990, 5—8.

Палавестра, А. Палеобалканска племена између Јадранског и Црног мора од енеолита до хеленистичке епохе. — Balcanica, 21, 1990, 368—370.

Отзив за българо-югославски симпозиум, Ниш — Благоевград 1989 г.

Brezeanu, Stelian. „Mésiens chez Nicétas Choniate. Terminologie archaïsante et réalité ethnique médiévale. — Etudes Byzantines et Post-Byzantines, II, Bucarest, 1991, 105—114

Gergova, Diana. Interdisciplinary Approach in the Investigations of Sboryanovo. — In: Helis II. Sboryanovo — Studies and Prospects. S., 1992, 9—22.

Petrova, Pavlina. Remote Investigation of Ancient and Medieval Settlements in the Area of the Isperih Municipality. — In: Helis II. Sboryanovo — Studies and Prospects. S., 1992, 40—49.

Postadjiyan, Shnork and Ivan Staykov. Investigation and Documentation of the Sboryanovo Archaeological Reservation Using Aerophotogrammetry. — In: Helis II. Sboryanovo — Studies and Prospects. S., 1992, 34—39.

Spinei, Victor. La signification des ethnonymes des Daces et des *Gètes* dans les sources byzantines des X^{e}—XV^{e} siècles. — Etudes Byzantines et Post-Byzantines, II, Bucarest, 1991, 115—132.

Stefanov, Yordan. Historical-Archaeological Reservation Sboryanovo. History of the Studies and Essential Characteristics. — In: Helis II. Sboryanovo — Studies and Prospects. S., 1992, 23—33.

Tschilingirov, Assen. Die hellenistische Tradition der mittelalterlichen Kunst Bulgariens. — Akten des XIII. internationalen Kongresses für Archäologie, Berlin 1988. Mainz am Rhein, 1990, 581—583.

Vulcheva, Darina. New Data on the Archaeological Map of the Isperih Municipality. — In: Helis II. Sboryanovo — Studies and Prospects. S., 1992, 50—53.

Праистория

Змейкова, Илка. Ранобронзовото селище при с. Мировци, Варненска област. — В: Хелис I. Гетските земи през бронзовата и желязната епоха. С., 1992, 33—47.

Панайотов, Иван. Периодизация на бронзовата епоха в Североизточна България. — В: Хелис I. Гетските земи през бронзовата и желязната епоха. С., 1992, 28—32.

Тасић, Никола. Везе Подунавља и Пелагоније у Енеолитском Периоду. — Balcanica, 21, 1990, 139—148.

Тасић, Никола. Енеолитска налазишта источне Србије и њихов однос према налазиштима у северној Бугарској (Rés.: East Serbian Eneolith Finds and Their Relationship to the Finds in Northern Bulgaria). — Зборник народног музеја XIV—1, археологија. Београд, 1991, 195—201.

Черных, Е. Н. Древний металл и символы. — СА, 1991, № 1, 162—166.

За Циркумпонтийската металургична зона през бронзовата епоха.

Gindin, L. A. Spatial-Chronological Projection of the "Original Homeland" of the Indo-European. — Orpheus. Journal of Indo-European and Thracian Studies, 1, 1991, 32—44.

За прародината и разселването на индоевропейците.

Kaczanowska, Malgorzata, Janusz K. Kozłowski. Vinča — eine lokale Evolution oder eine Diffusion? Ein Beantwortungsversuch, vom Standpunkt der Entwicklung der Spaltindustrien aus betrachtet. — Banatica, 11, 191, 19—32.

Формиране и взаимодействие на енеолитните културни групи в Югоизточна Европа.

Mateva, Boryana. Chalcolithic Materials from Demir Baba Teke. — In: Helis II. Sboryanovo — Studies and Prospects. S., 1992, 54—58.

Petrasch, Jörg. Zur absoluten Chronologie des süd-ost- and mitteleuropäischen Neolithikums. — Banatica, 11, 1991, 65—71.

Tasić, N. Précis du développement des cultures de la zone carpatodanubienne au II^{e} millénaire avant notre ère (l'âge du bronze). — Balcanica, 22, 1991, 7—29.

Zanotti, D. C. Varna: the Interpretation of the Evidence from the Necropolis. — Orpheus. Journal of Indo-European and Thracian Studies, 1, 1991, 5—20.

Обобщен преглед на находките от Варненския некропол и повдигнатите от тях проблеми.

АНТИЧНОСТ

Божкова, Анелия. Търговски контакти на гетските племена през втората половина на I хил. пр. н. е. — В: Хелис С. Гетските земи през бронзовата и желязната епоха. С., 1992, 109—119.

Василчин, Иван. Могилни гробове при Великово, Добричко. — Изв. Нар. музей — Варна, 26, 1990, 33—49.

От римската императорска епоха.

Вълчева, Дарина. Надгробните могили от римската епоха в Североизточна България (Състояние и проблеми на проучванията). — В: Хелис I. Гетските земи през бронзовата и желязната епоха. С., 1992, 135—146.

Гоцев, Алексей. Проучвания на селищната система през ранножелязната епоха в Североизточна България. — В: Хелис I. Гетските земи през бронзовата и желязната епоха. С., 1992, 70—81.

Домарадски, Мечислав. Тракийската култура през късножелязната епоха в Североизточна Тракия. Селищен и етнически облик. — В: Хелис I. Гетските земи през бронзовата и желязната епоха. С., 1992, 97—108.

Иванов, Веселин. Проучвания върху историята на Спартаковото въстание, част I. — Изв. Нар. музей — Варна, 26, 1990, 21—32.

Кабакчиев, Юрий. Фракия и закат крупных эллинистических монархий. — В: Bulg. histor. rev., 20, 1992, No 1—2, 3—12.

Китов, Георги. Надгробни могили в Североизточна България. — В: Хелис I. Гетските земи през бронзовата и желязната епоха. С., 1992, 48—69.

Матева, Б. и Д. Вълчева. Непубликувани тракийски обекти в Североизточна България. — В: Хелис I. Гетските земи през бронзовата и желязната епоха. С., 1992, 147—150.

Минчев, Александър. Антично стъкло от Западното Черноморие (I—VI в.). IV. Бутилки. — Изв. Нар. музей — Варна, 26, 1990, 56—78.

Радев, Румен. Някои наблюдения върху некрополите в Североизточна България от V—I в. пр. н. е. — В: Хелис I. Гетските земи през бронзовата и желязната епоха. С., 1992, 120—134.

Стоянов, Тотко. Погребалните обичаи в Североизточна Тракия през ранножелязната епоха в светлината на новите проучвания. — В: Хелис I. Гетските земи през бронзовата и желязната епоха. С., 1992, 82—96.

Хараламбиева, Анна. Луковични фибули във Варненския музей. — Изв. Нар. музей — Варна, 26, 1990, 79—98.

Balkanska, Anna. Tracian Sanctuary near Demir Baba Teke. — In: Helis II. Sboryanovo — Studies and Prospects. S., 1992, 59—72.

Boev, Peter and Lucia Kavgazova. Anthropological Study of Skeletons from the Thracian Tomb near the Village of Sveshtari. — In: Helis II. Sboryanovo — Studies and Prospects. S., 1992, 164—170.

Čičikova, Maria. Les tombeaux thraces de l'époque hellénistique. — Akten des XIII. internationalen Kongresses für klassische Archäologie, Berlin 1988. Mainz am Rhein, 1990, 607.

Chichikova, Maria, Peter Delev and Anelia Bozhkova. Investigations of the Thracian Fortified Settlement near Sveshtari in the 1986—1988 Period. — In: Helis II. Sboryanovo — Studies and Prospects. S., 1992, 73—88.

Scichikova, Maria. The Thracian Tomb near Sveshtari. — In: Helis II. Sboryanovo — Studies and Prospects. S., 1992, 143—163.

Dušek, Mikuláš. Einflüsse der griechischen Pontus-Städte auf die Entwicklung der Thraker. — Akten des XIII. internationalen Kongresses für klassische Archäologie, Berlin 1988. Mainz an Rhein, 1990, 604—605.

Enev, Mihail. Photographic and Physicooptic Methods Applied for the Investigation of the Thracian Tomb near the Village of Sveshtari, Isperih Area, Northeastern Bulgaria. — In: Helis II. Sboryanovo — Studies and Prospects. S., 1992, 171—201.

Fol, Alexander. Der Schatzfund von Rogozen. Zum Hellenismus in Südosteuropa. — Akten des XIII. internationalen Kongresses für klassische Archäologie, Berlin 1988. Mainz am Rhein, 1990, 195—205.

Georgiev, Petko. Klinendeckel aus Moesia und Thracia. — Akten des XIII. internationalen Kongresses für klassische Archäologie, Berlin 1988. Mainz am Rhein, 1990, 523.

Gergova, Diana. Studies of Tumulus No 13 from the Eastern Necropolis of Sveshtary (Preliminary communication). — In: Helis II. Sboryanovo — Studies and Prospects. S., 1992, 118—126.

Ghetov, Ljudmil. Sur la concordance chronologique entre des éponymes et les fabricants Rhodiens. — Akten des XIII. internationalen Kongresses für klassische Archäologie, Berlin 1988. Mainz am Rhein, 1990, 307.

Ivanov, Totyo. Studies of Ginina Mogila (1982—1985). — In: Helis II. Sboryavano — Studies and Prospects. S., 1992, 133—142.

Katevski, Iliyan. Geophysical Prospecting of Tumuli in Sboryanovo — Approahes and Effectiveness. — In: Helis II. Sboryanovo — Studies and Prospects. S., 1992, 115—117.

Lazarov, Michael. Certaines observations sur la circulation monétaire en Thrace du Nord-Est pendant l'époque hellénistique. — Akten des XIII. internationalen Kongresses für klassische Archäologie, Berlin 1988. Mainz am Rhein, 1990, 603—604.

Marazov, I. Aspects of the Royal Hestia. 2. Hestia, Wealth, Fire and the Sun. — Orpheus. Journal of Indo-European and Thracian Studies, 1, 1991, 73—86.

Прод. от нулевия брой.

Mihaylova, Zhivka. Metal Finds from the Thracian Fortified Settlement near the Water-Supply Station in Sboryanovo. — In: Helis II. Sboryanovo — Studies and Prospects. S., 1992, 89—92.

Minchev, Alexander. Early Hellenistic Jewellery from Odessos (Varna). — Akten des XIII. internationalen Kongresses für klassische Archäologie, Berlin 1988. Mainz am Rhein, 1990, 463—464.

Naydenova, Varbinka. Le Mithraeum récemment découvert à Novae (Mésie Inférieure). — Akten des XIII. internationalen Kongresses für klassische Archäologie, Berlin 1988. Mainz am Rhein, 1990, 607—608.

Ninov, Lazar. Animal Remains from the Tomb in Tumulus No 13 in Sboryanovo. — In: Helis II. Sboryanovo — Studies and Prospects. S., 1992, 127—132.

Petkov, Petko and Rositsa Nesh-

kova. Microbiological Tests in the Tombs near the Village of Sveshtari. — In: Helis II. Sboryanovo — Studies and Prospects. S., 1992, 202—219.

Popescu, Emilian. Basilique et synagogue dans le Sud-Est de l'Europe à l'époque protobyzantine (IV^e—VI^e siècles). — Études Byzantines et Post-Byzantines, II, Bucarest, 1991, 9—22.

По писмени и епиграфски извори.

Sarnowski, Tadeusz. Statuarische Ausstattung des Stabsgebäudes von Novae. — Akten des XIII. internationalen Kongresses für klassische Archäologie, Berlin 1988. Mainz am Rhein, 1990, 518—519.

Stoyanov, Totko. Artemis and Iphigeneia: A Fragmental Part of a Statuary Group from the Strymon Valley. An Attempt at Reconstruction. — Akten des XIII. internationalem Kongresses für klassische Archäologie, Berlin 1988. Mainz am Rhein, 1990, 384—385.

Stoyanov, Totko. Early Iron Age Tumular Necropolis in the Sboryanovo Reservation. — In: Helis II. Sboryanovo — Studies and Prospects. S., 1992, 93—114.

Szabó, M. Thraco — Celtica. — Orpheus. Journal of Indo-European and Thracian Studies, 1, 1991, 126—134.

Ритонът от Jàszberény-Cseröhalom.

Technical and Technological Studies of the Tomb under Ginina Mogila Mound. — In: Helis II. Sboryanovo — Studies and Prospects. S., 1992, 220—247.

Auct.: Valentin Todorov, Georgi Mavrov, Marina Kuncheva et Tsvyatko Kadiyaki.

Vassilev, Vassil P. Meister und Lehrling in einer spätarchaischen Werkstatt für Bronzegefässe. — Akten des XIII. internationalen Kongresses für klassische Archäologie, Berlin 1988. Mainz am Rhein, 1990, 462.

За бронзовия кратер от гроб 1 в Требенище.

Velkov, Velizar. *Kabyle*. Eine hellenistische Stadt in Thrakien. — Akten des XIII. internationalen Kongresses für klassische Archäologie, Berlin 1988. Mainz an Rhein, 1990, 606—607.

Средновековие

Аладжов, Живко. Старобългарски оловен печат със знаци от Велики Преслав. — Археология, 1992, № 1, 44—47.

Ангелова, Стефка и Людмила Дончева-Петкова. Разпространение на т. нар. „пастирска керамика" в България. — Археология, 1992, № 1, 14—22.

Атанасов, Георги. Етнодемографски промени в Добруджа (X—XVI в.). — Ист. преглед, 1991, № 2, 75—89.

Бучински, Димитър. Какво зная за гроба на Васил Левски. Разказ на очевидец. — Летописи, 1991, № 7, 164—183.

Витанов, Димитър, Александър Супруненко и Ирина Кулатова. Откриване и идентификация на гроба на Хан Кубрат край Полтава. — Сп. БАН, 1991, № 3, 36—44.

Вълчев, Йордан. Именник на първобългарските ханове. — Юг, 12, 1991, № 1, 71—78.

Георгиева, Сашка. Женското ктиторство в средновековна България. — Ист. преглед, 1991, № 8, 44—52.

Грозданова, Елена и Стефан Андреев. Задължения и статут на рударите в българските земи през XV—XIX в. — Ист. преглед, 1991, № 8, 3—21.

Грънчаров, Михаил и Емилия Колева. Приписки, строителни, ктиторски и възпоменателни надписи от XVIII—XIX век (от Плевенския край). — Изв. на музеите в Северозападна България. 1990, 16, 77—110, 1 факс., 3 с. ил.

Данова, Надя. Гръцки извори за българската история XV—XIX век — състояние и перспективи на проучването им. — Помощни ист. дисциплини, 1991, 5, 123—128.

Димова, Виолета. Църковно строителство през XIII—XIV век. — Читалище, 1991, № 3, 26—27.

Димитров, Страшимир. Първобългарският надпис от Преслав. — Ист. преглед, 1991, № 2, 5—20.

Добрев, Петър. Кубратовата България и кавказките народи. — Сп. БАН, 1991, № 2, 47—53.

Кацунов, Валери. Църквата — фактор за съхраняване на българското народностно самосъзнание през XV—XVII век. — Ист. и обществозн., 1990, № 4, 19—22.

Маслев, Стоян. Брашновската грамота на цар Иван Страцимир. Принос към нейното проучване. — Старобългаристика, 1990, № 4, 84—99.

Милчев, Атанас и Георги Драганов. Археологически останки в района на с. Копривец, Русенско. — Археология, 1992, № 2, 36—41.

Петков, Кирил. България и византийско-неаполитанският конфликт през 1281 година. — Военноист. сб., 1991, № 3, 3—14.

Смядовски, Стефан. Ктиторски надпис на деспот Деян (?) от Земенския манастир и датирането на стенописите. — Бълг. ез., 1991, № 2, 110—116.

Станчева, Магдалина. Случаят Сердика и наследството. — София, 1991, № 6, 8—9.

Станчева, Магдалина. В началото бяха войните. — София, 1991, № 4, 6—7.

Gjuzelev, Vasil. Haupstädte, Residenzen und Hofkultur im mittelalterlichen Bulgarien, 7—14 Jh. Vom Nomadencampus bis zum Zarenhof. — Etud. balk.., 1991, No 2, 82—105.

Iliev, Ilija. Narratio Athonensii ad Annum MCCXXV. — Bulg. hist. rev, 1991, No 1, 74—81.

Petkov, Kiril. Antique reminescence in the title of the Bulgarian rulers of the 13th and 14th centuries. — Bulg. hist. rev., 1991, No 2, 75—78.

Нумизматика

Йорданов, Иван. Печат на Филотей, Синкел и митрополит на Евхаита, ръководител на дипломатически мисии в България. — В: Приноси към българската археология. С., 1992, 120—124.

Торбатов, Сергей. Монетна находка от Оногур, Добричко. — Изв. Нар. музей — Варна, 26, 1990, 50—55.

Antike Münzen, Griechen-Römer-Byzantiner. Geschihte Steine und Schmuck der Antike. Antike Kleinkunst. Auktion XXVI, 16. November 1992 in Zürich.

И монети от Истрос, Енос, Аполония Понтика, Лизимах, Патрай и др.

Епиграфика

Бешевлиев, Веселин. Следи от предтракийски език. — Изв. Нар. музей — Варна, 26, 1990, 9—20.

По писмени и епиграфски данни.

Бешевлиев, Веселин. Първобългарски надписи. С., 1992. Изд. на БАН (второ преработено и допълнено издание), 269 с.

Манов, Методи. Надписът върху кана № 118 от Рогозенското съкровище. — Археология, 1992, № 2, 25—28.

Demougin, Ségolène. Prosopographie des chevaliers Romains Julio-Claudiens (43 av. J.-C. — 70 av. J.-C.). École française de Rome, 1992, 715 p.

Включва и няколко надписа от Долна Мизия и Тракия.

Gerasimova-Tomova, Vasilka. Zur Kriegsgeschichte der mittleren Struma (1. — 3. Jh.). — In: Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik (Festschrift für A. Betz zur Vollendung seines 80. Lebensjahres), Wien, 1985, 267—273.

Gerasimova-Tomova, Vasilka. Zur Grenzbestimmung zwischen Mösien und Thrakien in der Umgebung von Nicopolis ad Istrum in der ersten Hälfte des 2. Jh. Chr. — TYCHE (Beiträge zur Alten Geschichte, Papyrologie und Epigraphik), 1987, Band 2, 17—21.

Gerassimova-Tomova, Vassilka. Ein Silberkelch aus dem Dorf Nova Nadezda, Bezirk Haskovo, aus der Zeit des Kaisers Justinian I (527—565). — Miscellanea Bulgarica (Wien), 1987, No 5, 307—312.

Музейно дело

Петров, Петър. Пътуване на Богдан Филов в Македония през 1916 година. — Военно-ист. сб., 1991, № 3, 79—90.

Съдържа текста и рапорта му относно археологическите паметници на страната.

П. ДЕЛЕВ, М. МАНОВ,
З. ХРИСТОВА,
Г. ВЛАДИМИРОВА

EKA UN RSYTECKA POZNAŃ

СЪДЪРЖАНИЕ

Николай Овчаров — Новооткрити паметници на дребната пластика от XI—XII в. 1
Константин Тотев — Каменни икони от средновековна България 10

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Володя Попов — Селище от енеолитната епоха . 20
Александър Бонев, Георги Александров — Багачина — тракийски култов център (предварително съобщение) 24
Никола Теодосиев, Методи Манов — Могилно погребение при с. Драгодан, Кюстендилско 31
Станислав Станилов, Георги Атанасов — Сребърни украси за колан от Шуменския музей 43

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Стамен Михайлов — Н. Овчаров. Една хипотеза за българо-византийските отношения през 912—913 г. — Археология, 1989, 3, 50—56 54
Живко Аладжов — И. Л. Кызласов. Древнетюркская руническая письменность Евразии (опыт палеографического анализа). М., 1990. 179 с. 55
Георги Атанасов — В. Borisov. Djadovo. Vol. 1. Mediaeval Settlement and Necropolis (11th — 12th Century). Bulgarian-Dutch-Japanese Expedition. Tokyo. Tokai University Press. 1989. 393 p., 392 fig. 56

ПРЕГЛЕД

Ив. Кулев — XXVIII симпозиум по археометрия . 60
Книгопис 62

TABLE DES MATIERES

Nikolai Ovčarov — Monuments de la petite plastique du XI^{e}—XII^{e} s. nouvellement découverts . 10
Konstantin Totev — Icônes en pierre de la Bulgarie médiévale 19

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Volodja Popov — Un site de l'âge énéolithique . . . 23
Alexander Bonev, Georgi Alexandrov — Bagačina — centre de culte thrace (communication préliminaire) 30
Nikola Teodosiev, Metodi Manov — Enterrement tumulaire près du village de Dragodan, département de Kjustendil 42
Stanislav Stanilov, Georgi Atanasov — Décorations en argent pour ceinture du Musée de Šumen . . 53

CRITIQUES ET OUVRAGES RECENSES

Stamen Mihailov — Н. Овчаров. Една хипотеза за българо-византийските отношения през 912—913 г. — Археология, 1989, 3, 50—56 . 54
Jivko Aladjov — И. Л. Кызласов. Древнетюркская руническая письменность Евразии (опыт палеографического анализа). М., 1990. 179 с. 55
Georgi Atanasov — В. Borisov. Djadovo. Vol. 1. Mediaeval Settlement and Necropolis 11th — 12th Century). Bulgarian-Dutch-Japanese Expedition. Tokyo. Tokai University Press. 1989. 393 p., 392 fig. 56

REVUE

Iv. Koulev — XXVIII^{e} symposium d'archéométrie . . 60
Bibliographie 62

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Проф. ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ (главен редактор), ст. н. с. I ст. ДИМИТЪР ОВЧАРОВ (зам.-гл. редактор), ст. н. с. АЛЕКСАНДРА МИЛЧЕВА (зам.-гл. редактор), ст. н. с. ВАСИЛ НИКОЛОВ (секретар), проф. ПЕТЪР ПЕТРОВ, проф. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, ст. н. с. I ст. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА, ст. н. с. I ст. ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА, ст. н. с. АЛЕКСАНДЪР БОНЕВ, ст. н. с. ГЕОРГИ КИТОВ, ст. н. с. I ст. ЛЮДМИЛА ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА

Литературен сътрудник — ГАБРИЕЛА ВЛАДИМИРОВА

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН, София, ул. Съборна № 2. Тел. 88-24-06

Адрес на администрацията
Издателство на БАН, 1113, ул. Акад. Г. Бончев, бл. 6. Тел. 713-30-77

Технически редактор Донка Костова
Коректор Катя Тошева

Дадена за набор април 1993 г.
Формат 60 × 84/8
Подписана за печат юли 1993 г.
Издателски индекс 13542
Печатни коли 8
Тираж 800
Издателски коли 7,46
Поръчка № 145

Фотонабор — Издателство на БАН
Печатница на Издателството на Българската академия на науките

ISNN 0324-1203

20203